

А. Г. Каханоўскі

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

ДРУГОЙ ПАЛОВЫ
XIX ст.

Вучэбна - **М**етадычны
Дапаможнік

А. Г. Каханоўскі

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX ст.

Рэкамендавана Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь
па гуманітарнай адукацыі ў якасці вучэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, якія навучаюцца
па спецыяльнасці 1-21 03 01 «Гісторыя (па напрамках)»

**МІНСК
БДУ
2012**

УДК 94(476)"18"(075.8)
ББК 63.3(4Бел)5я79
К12

Рэцэнзенты:

кафедра гісторыі Беларусі Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка
(загадчык кафедры, доктар гістарычных навук,
прафесар *А. М. Люты*);
кандыдат гістарычных навук дацэнт *В. В. Яноўская*

Каханоўскі, А. Г.

К12 Гісторыя Беларусі другой паловы XIX ст. : вучэб.-метада-
памаг. / А. Г. Каханоўскі. – Мінск : БДУ, 2012. – 151 с.
ISBN 978-985-518-718-0.

На аснове найноўшых дасягненняў вывучэння айчынай гісторыі асвятляюцца падзеі і працэсы, якія адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст.: сацыяльна-эканамічнае развіццё, грамадска-палітычнае жыццё, фарміраванне беларускай нацыі, развіццё культуры, эвалюцыя ўрадавай палітыкі, рэалізацыя буржуазных рэформаў, сацыяльная трансфармацыя грамадства.

Для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 03 01 «Гісторыя (па напрамках)».

**УДК 94(476)"18"(075.8)
ББК 63.3(4Бел)5я79**

ISBN 978-985-518-718-0

© Каханоўскі А. Г., 2012
© БДУ, 2012

ПРАДМОВА

У вучэбна-метадычным дапаможніку асвятляюцца пытанні гісторыі Беларусі ў перыяд, які займае важнае і асобнае месца ў айчыннай гісторыі, – ад адмены прыгоннага права да канца XIX ст. Менавіта на гэтым этапе адбыліся лёсавызначальныя змены, якія абумовілі станаўленне сучаснай беларускай нацыі, кірунак фарміравання элементаў грамадзянскай супольнасці. Гэта быў час рэформаў і контррэформаў. На тэрыторыі Беларусі ён набыў адметнасць з-за спроб урада Расійскай імперыі вырашыць нацыянальнае пытанне, з-за пастаяннага змагання супраць польскіх уплываў. Абазначаны кірунак урадавай палітыкі наклаў адбітак нават на сацыяльна-эканамічныя мерапрыемствы, вырашэнне сялянскага пытання. Беларусь адносілася ў той час да ліку рэгіёнаў Расійскай імперыі, дзе нацыянальнае пытанне стаяла найбольш востра, але ўласна беларускі аспект у ім займаў нязначнае месца. У другой палове XIX ст. фактычна адбылася канчатковая ломка той сацыяльнай сістэмы грамадства ў Беларусі, якая сфарміравалася на старашляхецкіх традыцыях Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай і прадаўжала ў значнай ступені функцыянаваць у першай палове XIX ст. Сацыяльная трансфармацыя праходзіла пад уплывам двух асноўных фактараў: урадавай палітыкі, якая вызначалася ў гэты перыяд моцным русіфікатарскім, уніфікацыйным напрамкам, і станаўлення буржуазнага грамадства. З-за нявырашаных старых і дынамічных новых нацыянальных пытанняў працэс сацыяльнай трансфармацыі застаўся незавершаным.

Важнае месца ў кнізе адведзена разгляду гістарыяграфічных і крыніцазнаўчых аспектаў вывучэння айчыннай гісторыі другой паловы XIX ст., вызначэнню агульнага і асаблівага ў трансфармацыйных зменах, разгортванні мадэрнізацыйных працэсаў, станаўленні

буржуазнага грамадства, фарміраванні беларускага нацыянальна-культурнага руху і інш.

Гэта выданне адпавядае тыпавай вучэбнай праграме па гісторыі Беларусі, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь для студэнтаў гістарычных факультэтаў, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 03 01 «Гісторыя (па напрамках)». Пры яго падрыхтоўцы ўлічаны назапашаная аб'ёмістая гістарыяграфічная спадчына вывучэння гісторыі Беларусі другой паловы XIX ст. і, безумоўна, напрацоўкі сучасных даследчыкаў, у тым ліку аўтарскія.

Вучэбна-метадычны дапаможнік зарыентаваны на набыццё студэнтамі ведаў аб асноўных этапах, з'явах, падзеях і гістарычных асобах айчыннай гісторыі другой паловы XIX ст., разуменне сутнасных характарыстык вузлавых праблем гэтага часу, фарміраванне дакладнага ўяўлення аб узаемаўплывах тагачасных працэсаў, іх месцы ў агульнай прасторы беларускай гісторыі і ўключанасці ў падзеі, якія разгортваліся на прасторах Расійскай імперыі.

Тэма 1

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ

60–90-я гг. XIX ст. – гэта вельмі складаны, супярэчлівы перыяд у гісторыі Беларусі, пачатак сістэмных пераўтварэнняў у эканоміцы і ў беларускім грамадстве, адзін з важнейшых этапаў мадэрнізацыйнага яго пераходу ад традыцыйнага да індустрыяльнага этапу развіцця. Многія з працэсаў, якія мелі пачатак ці трансфармаваліся ў гэты час, знайшлі працяг у наступныя перыяды развіцця, некаторыя маюць пэўную актуальнасць да сённяшняга часу. Вывучэнне акрэсленага часу аб’ядноўвае шэраг самастойных у гістарыяграфічным плане пытанняў: сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства пад уплывам працэсаў мадэрнізацыі; рэалізацыя буржуазных рэформаў у Беларусі; адмена прыгоннага права і шляхі капіталістычнай эвалюцыі сельскай гаспадаркі; рост гарадоў, развіццё прамысловасці і гандлю; грамадска-палітычны рух; фарміраванне беларускай нацыі і развіццё культуры; эвалюцыя ўрадавай палітыкі, канфесійная сітуацыя і г. д. Пэралік даследаванняў, дзе прадметам вывучэння непасрэдна ці ўскосна з’яўляецца гісторыя Беларусі 60–90-х гг. XIX ст., – значны. Гістарыяграфія мае больш чым стогадовую традыцыю. На розных этапах станаўлення змяняліся тэматычныя прыярытэты вывучэння, адрозніваліся акцэнты, макра- і мікрападыходы. Сумарна быў сабраны і прааналізаваны найбагацейшы матэрыял, але сённяшні стан вывучэння гісторыі Беларусі 60–90-х гг. XIX ст. можна параўнаць з няякасным фотаздымкам, дзе больш-менш выразна акрэслены прыблізны план, аднак дастаткова слаба, размыта ўспрымаецца фонавая частка.

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ

Першыя публікацыі, прысвечаныя аналізу пытанняў гісторыі Беларусі 60–90-х гг. XIX ст., з’явіліся яшчэ да 1917 г. Спецыфічнай рысай тагачасных публікацый было тое, што іх аўтары часта з’яўляліся сведкамі гістарычных падзей і працэсаў, якія яны апісвалі. Іх работы вызначаліся эмпірызмам, багаццем цікавых назіранняў, статыстычных звестак. Сярод іх, у залежнасці ад манеры структурызацыі і характару змешчаных матэрыялаў, сустракаюцца гістарычныя нарысы з элементамі мемуарыстыкі, падрабязныя статыстыка-эканамічныя даследаванні, падмацаваныя вялізнымі дадаткамі ў выглядзе табліц, этнаграфічныя і фальклорныя агляды і г. д.

З пункту гледжання афіцыйных колаў былі адлюстраваны падзеі паўстання 1863 г. у Беларусі, а таксама грамадска-палітычнае жыццё пасля яго разгрому ў публікацыях П. Бранцава, М. Каткова, Г. Карнілава, М. Каяловіча, В. Ратча і інш. Імклівыя падзеі і супярэчнасці канца XIX – пачатку XX ст. знайшлі свой адбітак у адпаведных асабістых пазіцыях, у публікацыях чарнасоценца Л. Саланевіча, ліберала А. Сапунова, прадстаўнікоў беларускай нацыянальнай думкі Антона і Івана Луцкевічаў, К. Каганца, С. Палуяна і інш.

Значны рост прамысловасці, саматужных промыслаў, пашырэнне гандлю, становішча рабочых, эвалюцыя аграрнага пытання і сельскагаспадарчай вытворчасці ў Беларусі 60–90-х гг. XIX ст. адлюстраваны ў змястоўных выданнях, даследаваннях І. Вульфберта, А. Дамбавецкага, П. Баброўскага, В. Сямёнава і інш.

У 20-я гг. XX ст. з’явіўся шэраг спецыяльных прац, прысвечаных пытанням сацыяльна-эканамічнага развіцця, эвалюцыі рэвалюцыйнага руху і грамадскай думкі ў Беларусі. У іх ліку даследаванне М. Доўнар-Запольскага «Народное хозяйство Белоруссии 1861–1914 гг.» (1926). У ім асветлены пытанні эканамічнага развіцця, дынамікі саслоўнага складу насельніцтва Беларусі, сацыяльнай дыферэнцыяцыі, маёмаснага становішча сельскага насельніцтва, пралетарыату. М. Доўнар-Запольскі звязваў пачатак капіталістычнай мадэрнізацыі Беларусі з 80-і гг. XIX ст. Галоўную ўвагу аўтар надаваў сацыяльна-эканамічнаму развіццю беларускай вёскі. На яго думку, у эканамічным спаборніцтве з памешчыцкай гаспадаркай у Беларусі перамагала сялянская.

На старонках працы А. Цвікевіча «“Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.» (1929) на шырокім фоне развіцця грамадска-палітычнага руху,

эвалюцыі ўрадавай палітыкі адлюстравана разгортванне русіфікацыі на тэрыторыі Беларусі, станаўленне ідэалогіі заходнерусізму. Адным з першых да гісторыі Беларусі паслярэформеннага перыяду звярнуўся У. Ігнатаўскі. Ён напісаў «Гісторыю Беларусі ў XIX і ў пачатку XX ст.» (1928), выданнем якой была пакладзена традыцыя падрыхтоўкі прац па асобных этапах гісторыі Беларусі, насуперак створаным раней кароткім аглядным нарысам па ўсёй айчыннай гісторыі. У ёй У. Ігнатаўскі зрабіў першую спробу аналізу эвалюцыі беларускага нацыянальнага руху. Грамадска-палітычны рух другой паловы XIX ст. і яго вынікі не маглі заставацца па-за ўвагай даследчыкаў 20-х гг. XX ст. Гэтай тэматыцы прысвечаны надрукаваныя ў гэты час манаграфіі і артыкулы С. Агурскага, У. Пічэты, А. Смоліча, Ф. Турука і інш. У 1924 г. у часопісе «Полымя» быў надрукаваны артыкул У. Пічэты «Формы нацыянальнага і апазіцыйнага руху на Беларусі», які з'явіўся першай спробай сістэматычнага выкладання гісторыі беларускіх грамадскіх рухаў. Да сярэдзіны 1920-х гг. у БССР быў сфармуляваны погляд беларускай савецкай гістарычнай навукі на нацыянальны рух.

Перыяд 20–30-х гг. XX ст. цікавы пачаткам станаўлення ўласна беларускай гістарычнай школы і гісторыі Беларусі як самастойнага аб'екта даследавання, вызначэння агульных абрысаў нацыянальнага мінулага. Гістарыяграфічныя здабыткі гэтага перыяду на некалькі дзесяцігоддзяў наперад вызначылі развіццё беларускай гістарычнай навукі.

Гістарыяграфія 30–50-х гг. XX ст. вызначылася празмернай увагай да развіцця рабочага і сялянскага руху, ідэалагізацыяй фарміравання грамадска-культурнага жыцця. Не без шаблонаў таго часу, але ўсё ж змястоўны матэрыял аб сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі ўтрымліваюць даследаванні Д. Дудкова, І. Саладкова, М. Фрыдман і інш. Для іх быў характэрны пераважна макрагістарычны падыход і імкненне ва ўмовах імклівага пашырэння марксісцкай парадэгмы зразумець і абгрунтаваць непазбежнасць рэвалюцыйных пераўтварэнняў. Гэта былі працы рознай глыбіні пранікнення ў прадмет вывучэння, асваення гістарычных крыніц, часам заснаваныя на ўласным вопыце бачання апісваемых працэсаў.

На працягу 60–80-х гг. XX ст. гісторыкамі дастаткова дэтальна акрэслены агульныя абрысы сацыяльна-эканамічных працэсаў у Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст., вызначаны кірунак іх развіцця, уведзены ў навуковы ўжытак і ахарактарызаваны асноўныя віды масавых крыніц, выкарыстаны інфармацыйныя магчымасці статыстычных даных. Але ў гэты перыяд іх разгляд

датычыўся пераважна ўплыву капіталістычных адносін на вёску і горад Беларусі, пытаньняў станаўленьня пралетарыяту і сацыяльнага разлажэньня сялянства, а таксама эвалюцыі і формаў рабочага, сялянскага, рэвалюцыйна-дэмакратычнага і нацыянальна-вызваленчага рухаў, палітыкі царызму ў Беларусі. У гэты час з'явіўся шэраг прац М. Біча, М. Болбаса, К. Шабуні, В. Панюціча, Л. Ліпінскага, Х. Бейлькіна, С. Самбук і інш. Каштоўным здабыткам гэтага перыяду для вывучэньня гісторыі Беларусі стала выданне калектыўных абгульняючых прац: «Гісторыя Беларускай ССР» (1972. Т. 2), «История рабочего класса Белорусской ССР» (1984. Т. 1).

Упершыню ў айчынной гістарыяграфіі сабраў і сістэматызаваў вялікі гістарычны матэрыял па пытаньнях развіцця прамысловасці, крыніцах фарміравання, складзе пралетарыяту Беларусі З. Абезгаўз у сваёй манаграфіі «Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX века» (1971). Разгортванне рабочага руху, станаўленне сацыял-дэмакратычных арганізацый у Беларусі, аналіз фарміравання пралетарыяту і буржуазіі ў Беларусі сталі прадметам разгляду ў манаграфічных даследаваннях М. Біча «Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883–1903 гг.» (1973), «Рабочее движение в Белоруссии в 1861–1904 гг.» (1983).

Сацыяльная трансфармацыя беларускага сялянства, развіццё сельскай гаспадаркі, уплыў эвалюцыі капіталістычных адносін на стан памешчыцкай гаспадаркі, урадавая палітыка ў сферы землеўладання і землекарыстання дэтальна прааналізаваны ў працах В. Панюціча «Из истории формирования пролетариата Белоруссии. 1861–1914 гг.» (1969), «Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг.» (1990) і інш. Даследчык у межах фармацыйнай парадэгмы сабраў і перапрацаваў вялікі аб'ём статыстычнага матэрыялу, неапублікаваных крыніц.

У манаграфіі М. Болбаса «Промышленность Белоруссии. 1860–1900» (1978) на аснове вялікага масіву эмпірычнага матэрыялу даследавана развіццё прамысловай вытворчасці, станаўленне прамысловага пралетарыяту і буржуазіі. Значную цікавасць уяўляюць статыстычныя табліцы, якія змешчаны ў дадатку да манаграфіі і сфарміраваны з улікам вялікай колькасці першасных даных. Даследчык у адпаведнасці з традыцыяй беларускай савецкай гістарыяграфіі імкнуўся паказаць працэсы прамысловага развіцця ў Беларусі і выйшаў нават за рамкі характарыстыкі ў межах 35 паведаў і тэрытарыяльна наблізіў разгляд да сённяшніх дзяржаўных меж Беларусі.

М. Болбас падрыхтаваў таксама даведнік «Прамысловыя прадпрыемствы дарэвалюцыйнай Беларусі» (1988). Пачатак прамысловага перавароту ў Беларусі даследчык адносіў да канца 50-х гг. XIX ст. насуперак агульнапрынятаму ў большасці айчынных калектыўных і манаграфічных прац сцвярджэнню, што зыходным момантам гэтага працэсу былі 30–40-я гг. XIX ст. Шмат увагі М. Болбас надаваў аналізу сацыяльна-эканамічных перадумоў і наступстваў прамысловага развіцця ў Беларусі. Асобныя пытанні фарміравання некаторых груп рабочых, іх матэрыяльнага дабрабыту адлюстраваны ў працах А. Бараноўскага, В. Іванова, У. Цітка і інш. Саслоўная ўрадавая палітыка ў другой палове XIX ст., рэжым выключных законаў у дачыненні да католікаў, яўрэяў, сферы землеўладання і землекарыстання, іх уплыў на сацыяльныя працэсы ў горадзе і вёсцы Беларусі прааналізаваны ў манаграфіі С. Самбук «Політыка царызма в Белоруссии во второй половине XIX века» (1980).

Фрагменты сацыяльна-дэмаграфічных працэсаў у Беларусі разглядала ў сваіх працах З. Тальвірская, пытанні працоўнай міграцыі сялянства, у асноўным на ўсход Расійскай імперыі, – П. Верашчагіна, развіцця сельскагаспадарчага рынку – Х. Бейлькіна і інш.

Перыяд 60–90-х гг. XIX ст. не адносіўся да ліку прыярытэтных у шматграннай навуковай дзейнасці па вывучэнні гісторыі Беларусі выдатным гісторыкам, выпускніком БДУ М. Улашчыкам. Аднак ён пакінуў шэраг прац, якія актыўна цытуюцца даследчыкамі да сённяшняга часу. У іх знайшлі асэнсаванне пытанні пашырэння пісьменнасці сярод насельніцтва Беларусі на мяжы XIX–XX стст., сацыяльна-эканамічнага развіцця заходнебеларускай вёскі напярэдадні адмены прыгоннага права, трансфармацыйных працэсаў у асяроддзі беларускага сялянства на прыкладзе вёскі Віцкаўшчына.

Цікавыя даныя і характарыстыка сацыяльных працэсаў у беларускіх губернях, якія часцей за ўсё больш шырокія па тэрытарыяльных межах прадмета разгляду, прыведзены ў працах шматлікіх расійскіх даследчыкаў: А. Анфімава, М. Дружыніна, А. Карэліна, І. Кавальчанкі, В. Лейкінай-Свірскай, П. Рындзюнскага і інш.

У 60–80-я гг. XX ст. даследчыкамі было зроблена вельмі шмат для вывучэння развіцця культуры, станаўлення навуковых ведаў у Беларусі другой паловы XIX ст. Фактычна на гэтым этапе сфарміравана і прааналізавана інфармацыйная база вывучэння дадзеных працэсаў, праведзена сістэмнае вывучэнне кірункаў эвалюцыі і зместу грамадска-культурнага жыцця. Узнавіць многія забытыя старонкі гісторыі беларускай літаратуры, фарміравання пісьменніцкага асяродку дазваляюць даследаванні С. Александровіча, А. Мальдзіса, А. Лойкі,

Г. Кісялёва. Апошні стаў адным з пачынальнікаў літаратурнага крыніцазнаўства XIX ст. Агульныя абрысы эвалюцыі грамадска-палітычнай думкі Беларусі, асабліва рэвалюцыйна-дэмакратычнага яе кірунку, знайшлі сваю распрацоўку і адлюстраванне ў працах В. Шалькевіча, А. Майхровіча, С. Самбук і інш. Станаўленне беларусазнаўства, навуковых ведаў па археалогіі, археаграфіі, фалькларыстыцы, этнаграфіі Беларусі ўсебакова, на аснове вялікай базы архіўных крыніц разгледжана ў працах В. Бандарчыка, У. Васілевіча, Г. Каханоўскага, А. Фядосіка, М. Улашчыка, І. Цішчанкі і інш. Пэўным падсумаваннем даследавання складанага шляху этнакультурных працэсаў на тэрыторыі Беларусі, станаўлення беларускай нацыі з'явілася выданне «Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя» (1985). Адным з пачынальнікаў вывучэння гісторыі выяўленчага мастацтва Беларусі XIX ст. стаў Л. Дробаў. Вынікам даследчыцкіх намаганняў гэтага вучонага, а таксама А. Кулагіна, В. Шматава, Я. Сахуты, В. Церашчатавай і інш. стала выданне трэцяга тома «Гісторыі беларускага мастацтва» (1989), другая глава якога прысвечана мастацтву 60–90-х гг. XIX ст. Значным быў уклад у вывучэнне гісторыі архітэктуры Беларусі У. Чантурыя.

Цяпер, у параўнанні з папярэднімі перыядамі, для айчынай гістарычнай навукі адным з прыярытэтаў вывучэння развіцця Беларусі ў другой палове XIX ст. сталі пытанні сацыяльнай гісторыі, у прыватнасці даследаванне гісторыі дваранства, купецтва, інтэлігенцыі, сацыяльнай трансфармацыі беларускай вёскі, структуры гарадскога насельніцтва, комплекснага асэнсавання развіцця беларускага нацыянальнага руху і яго ідэалогіі і інш. Гэтай тэматыцы прысвечаны працы А. Жытко, З. Шыбекі, Н. Палятаевай, В. Насевіча і інш. У манаграфіі З. Шыбекі «Гарады Беларусі (60-я гг. XIX – пачатак XX ст.)» (1997) з прымяненнем матэматыка-статыстычных метадаў вызначаны крыніцы фарміравання, дынаміка росту, месца гараджан у структуры насельніцтва Беларусі. Упершыню ў айчынай гістарыяграфіі аўтар уздымае праблему сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці жыхароў беларускіх гарадоў і мястэчак, характарызуе палітыку расійскага ўрада ў дачыненні да працэсаў горадаўтварэння.

Даследаванне А. Жытко «Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг.» (2003) з'яўляецца першай у айчынай гістарыяграфіі манаграфіяй, прысвечанай гісторыі вышэйшага саслоўя ў Беларусі на этапе станаўлення і развіцця капіталістычных адносін. Аўтар зрабіў аналіз дынамікі складу дваранства, крыніц яго

папаўнення, ролі ў эканамічным жыцці. У манаграфіі Н. Палятаевай разгледжаны дынаміка, склад, прававое становішча, гандлёва-прамысловая дзейнасць купецтва Беларусі ў другой палове XIX ст.

У апошнія дзесяцігоддзе ў айчынай гістарыяграфіі адбываюцца спробы пошуку новых метадалагічных падыходаў, выкарыстання мадэрнізацыйнай парадыгмы для аналізу трансфармацыі беларускага грамадства. Этапы і асаблівасці разгортвання мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі, іх змест, уплыў на сацыяльныя змены ў другой палове XIX – пачатку XX ст. даследуе А. Кахановіч. Сацыяльна-культурныя, гаспадарчыя, дэмаграфічныя змены ў традыцыйнай беларускай вёсцы, у тым ліку і ў другой палове XIX – пачатку XX ст. прааналізаваў на мікраўзроўні В. Насевіч, які ўзяў за прыклад невялікай рэгіён на тэрыторыі сучаснага Лагойскага раёна. Вучоны С. Токць мае метадалагічнай асновай мадэрнізацыйную парадыгму. Ён даследуе кірунак і характар сацыяльна-культурных працэсаў, якія адбываліся ў традыцыйным жыцці заходнебеларускай вёскі ў другой палове XIX – першай трэці XX ст. Аўтар акцэнтуюе ўвагу на эвалюцыі сацыяльнай і этнаканфесійнай свядомасці сярод сялян, пашырэнні пісьменнасці. С. Токць разглядае перш за ўсё лакальны рэгіён – Гродзеншчыну, у асобных выпадках выходзячы за яго межы.

На сучасным этапе беларускімі гісторыкамі значна менш надавалася ўвагі традыцыйным у айчынай гістарыяграфіі пытанням развіцця прамысловасці, сельскай гаспадаркі, фарміравання рабочага класа, сацыяльнага разлажэння сялянства і інш. Аднак выключэннем у гэтым сэнсе стаў выхад другога тома «Гісторыі сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён» (2002), дзе на аснове вялікага пласта архіўных крыніц і абагульнення вопыту ранейшых спецыяльных даследаванняў дадзены панарамны разгляд эвалюцыі сацыяльна-эканамічнага, прававага становішча, побыту беларускага сялянства ў 60–90-я гг. XIX ст., яго месца ва ўрадавай палітыцы, аграрных пераўтварэннях, удзелу ў міграцыйных працэсах і сацыяльных рухах.

У сучасных даследаваннях айчынных гісторыкаў актыўна распрацоўваюцца пытанні эвалюцыі ўрадавай палітыкі, нацыянальных рухаў, канфесійнай гісторыі, на іншы ўзровень асэнсавання выведзены аналіз развіцця культуры і інш. Гэтыя пытанні сталі прадметам навуковых работ В. Цяпловой, праз якія акадэмічнай грамадскасці вернуты многія цікавыя імёны, падзеі грамадска-культурнага і канфесійнага жыцця Беларусі другой паловы XIX ст. У манаграфіі В. Яноўскай «Хрысціянская царква ў Беларусі

ў 1863–1914 гг.» (2002) зроблены аналіз змен у стане хрысціянскіх канфесій Беларусі ў 1863–1914 гг., іх узаемадачыненьняў, уплыву на грамадства. Эвалюцыя польскага грамадска-палітычнага руху на тэрыторыі Беларусі, яго суадносіны з беларускім нацыянальным асяроддзем, станаўленне краёўства як плыні ў грамадскім жыцці знайшлі адлюстраванне ў манаграфічных даследаваннях А. Смалянчука. Спецыфічны абрыс этнічнай гісторыі Беларусі XIX – пачатку XX ст. на падставе параўнальнага аналізу з аналагічнымі працэсамі ў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы стаў прадметам разгляду ў манаграфіі П. Церашковіча.

Увасабленне эклектыкі ў архітэктуры Беларусі другой паловы XIX ст. стала прадметам разгляду ў даследаваннях А. Кулагіна. Шэраг манаграфій і артыкулаў С. Снапкоўскай прысвечаны развіццю адукацыі на тэрыторыі Беларусі. Развіццё рынку, прадпрымальніцтва ў Беларусі разглядаецца ў шматлікіх навуковых артыкулах А. Кіштымава. Метадалагічныя праблемы вывучэння грамадскіх рухаў, іх класіфікацыя і перыядызацыя сталі сферай даследаванняў М. Сакаловай. Разгляд станаўлення сацыяльнай работы, дабрачыннасці ў Беларусі дадзены ў працах А. Грыгор’ева, С. Шымуковіча і інш. Развіццё асобных этнаканфесійных груп насельніцтва Беларусі ў больш шырокім, чым разглядаемы перыяд, гістарычным кантэксце стала прадметам спецыяльнага аналізу ў манаграфічных даследаваннях А. Гарбацкага (стараабрадцы), У. Тугая (латышы). Пытанні гістарыяграфіі гісторыі Беларусі другой паловы XIX ст., развіццё гістарычнай думкі ў Беларусі вывучае Д. Караў; працэсы рэалізацыі буржуазных рэформаў на тэрыторыі беларускіх губерняў – А. Загорнаў.

Першай спробай ў Рэспубліцы Беларусь абагульніць гістарыяграфічны матэрыял і стварыць канцэптуальнае бачанне развіцця Беларусі ў другой палове XIX ст. з’яўляецца выданне першай часткі «Нарысаў гісторыі Беларусі» (1994). Раздзел «Станаўленне буржуазнага грамадства (60–90-я гг. XIX ст.)» прысутнічае ў чацвёртым томе шасцітомнага навуковага выдання «Гісторыя Беларусі» (2005), падрыхтаванага супрацоўнікамі Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Аўтары акцэнтуюць увагу на разглядзе асаблівасцей урадавай палітыкі, правядзення рэформаў на тэрыторыі Беларусі, капіталістычнай трансфармацыі эканамічнага жыцця, эвалюцыі асноўных плыняў грамадскага руху, здабыткаў культуры. Стан, дыскусійныя пытанні, перспектывы айчынных гістарыяграфіі гісторыі Беларусі другой паловы XIX ст. у больш шырокім храналагічным і праблемным кантэксце разгледжаны ў другім калектыўным

даследаванні супрацоўнікаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі «Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы» (2006).

Навуковая, літаратурная, творчая дзейнасць прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі, пытанні фарміравання культурна-асветніцкіх асяродкаў знайшлі адлюстраванне на старонках даведачных выданняў «Мысліцелі і асветнікі Беларусі» (1995), шасцітомнага «Беларускія пісьменнікі. Біябібліяграфічны даведнік» (1992–1995) і інш.

Асобныя кірункі і этапы ўрадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст., эвалюцыя грамадска-культурнага жыцця, сацыяльных, этнаканфесійных працэсаў сталі прадметам разгляду ў манаграфічных даследаваннях шэрагу сучасных замежных гісторыкаў – Р. Лінднэр (Германія), Д. Сталюнас (Літва), Л. Бародкін, Б. Міронаў, М. Далбілаў, Г. Камзолава, Л. Гарызонтаў (Расія), Я. Мірановіч, А. Латышонак, Р. Радзiк, С. Ланец (Польшча) і інш.

У апошні час, у параўнанні з папярэднімі этапамі развіцця айчыннай гістарыяграфіі, гісторыя Беларусі другой паловы XIX ст. стала прадметам дастаткова актыўнага разгляду на старонках навучальных дапаможнікаў для сярэдняй школы, абітурыентаў, студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў. У гэтым кірунку найбольшыя здабыткі зроблены супрацоўнікамі профільных кафедраў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, Гродзенскага і Магілёўскага ўніверсітэтаў, Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта інфарматыкі і радыёэлектронікі, Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта.

КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ 60–90-х гг. XIX ст.

Корпус даных разнастайны і складаны. У значнай ступені яны апрацаваны і апублікаваны, асабліва статыстыка і заканадаўчыя акты. Але большасць дакументаў знаходзіцца ў архівасховішчах і рукапісных аддзелах бібліятэк Мінска, Гродна, Вільнюса, Масквы, Санкт-Пецярбурга, Варшавы, Кракава і інш. Узнікае праблема іх выяўлення і выкарыстання. Як архіўныя, так і апублікаваныя крыніцы адрозніваюцца па сваім фарміраванні і ступені рэпрэзентатывнасці. Часта гістарычныя крыніцы не супаставімыя паміж сабой з-за адрозненняў па паходжанні, тэхніцы і праграме збору звестак. З прычыны існуючага разрыву паміж задачамі, якія стаялі

перад складальнікам дакумента, і навуковымі мэтамі даследчыкаў, нярэдка паўстае праблема выяўлення падтэкставай, скрытай інфармацыі.

У апошнія дзесяцігоддзі XIX – пачатку XX ст. у параўнанні з папярэднім перыядам новых відаў крыніц практычна не ўзнікла, але з’явілася вялікая колькасць іх разнавіднасцяў. У той жа час праявіла сябе тэндэнцыя да ўніфікацыі формы і зместу многіх відаў пісьмовых крыніц – матэрыялаў справаводства, перыядычнага друку і інш. Істотна павялічыўся аб’ём і інфармацыйны рэсурс крыніц, у тым ліку прызначаных да друку. Гэта прывяло да сітуацыі, калі даследчык гістарычных працэсаў другой паловы XIX ст. у параўнанні са спецыялістамі па сярэднявечнай гісторыі ўжо не ў стане вывучыць усе крыніцы, а павінен мэтанакіравана іх адбіраць у адпаведнасці са сваёй навуковай гіпотэзай. Колькасны рост крыніц ставіць перад даследчыкам праблему карэктнасці выбаркі інфармацыі, перш за ўсё на матэматыка-статыстычнай аснове.

Змяненне характару дзяржаўнага кіравання прывяло да ўзнікнення такой групы крыніц, як статыстыка. Прызначэнне яе – рэалізацыя зваротнай сувязі ў сістэме кіравання, збор і аналіз інфармацыі для прыняцця адекватных кіраўнічых рашэнняў. Пачатак іх фарміравання як сістэмы даных у Расійскай імперыі традыцыйна звязваюць з 1860-і гг., калі быў створаны Цэнтральны статыстычны камітэт (ЦСК) Міністэрства ўнутраных спраў. Да гэтага часу статыстыка была прадстаўлена галоўным чынам статыстычнымі дадаткамі да справаздач губернатараў. Цэнтральным і губернскімі статыстычнымі камітэтамі за гады дзейнасці быў назапашаны агромны масіў даных, значная частка якога апублікавана на старонках спецыялізаваных выданняў таго часу «Статистический Временник Российской империи» (1866–1890), «Статистика Российской империи» (1887–1917) і «Временник Центрального статистического комитета» (1888–1903).

Статыстычныя крыніцы ўяўляюць значны і складаны корпус гістарычных дакументаў. Сярод іх вылучаюць матэрыялы дэмаграфічнай, аграрнай, прамысловай статыстыкі, а таксама статыстыкі працы, якая пераважна звязана з дзейнасцю фабрычна-заводскіх інспектараў. У статыстыцы ў паслярэформенны перыяд перавагу мелі перапісы як спосаб атрымання даных.

Асаблівасцю статыстычнага ўліку ў Расійскай імперыі была адсутнасць адзінай сістэмы збору і апрацоўкі звестак. Да канца XIX ст. у беларускіх губернях сфарміраваліся два асноўныя яго тыпы: першы быў звязаны з дзейнасцю ЦСК і быў яму падкантрольны, другі

праводзіўся асобнымі міністэрствамі і ведамствамі. Земская статыстыка ў беларускіх губернях у разглядаемы час адсутнічала. З рознаснасцю спосабаў атрымання даных звязана тое, што статыстычныя матэрыялы вельмі разнастайныя па сваім паходжанні, праграме і тэхніцы збору звестак, што ў сваю чаргу стала прычынай часам несупаставімасці інфармацыі крыніц. З прычыны існуючых адрозненняў у задачах, якія стаялі перад складальнікамі крыніц у мінулым, і навуковымі мэтамі сённяшніх даследчыкаў даныя статыстыкі маюць нярэдка ўскоснае дачыненне да прадмета вывучэння, у прыватнасці да сацыяльнай структуры, сацыяльнай стратыфікацыі насельніцтва і інш. Пры працы са статыстычнымі крыніцамі трэба ўлічваць таксама, што на іх надзейнасць паўплывала тое, што статыстычныя даныя закраналі непасрэдна інтарэсы людзей, сацыяльна-эканамічную сферу іх дзейнасці. Гэтым выклікана нярэдка наўмысная фальсіфікацыя крыніц рэспандэнтамі. Часам такое адбывалася ад простага няведання, неразумення сутнасці запітваемых паказчыкаў.

Улік насельніцтва ў Расійскай імперыі да 1860-х гг. вёўся інтуітыўна, адэчна. Пасля арганізацыі ЦСК пачынаюць публікавацца даныя аб колькасці насельніцтва і яго зменах. Асноўнымі формамі ўліку жыхароў у 60–90-х гг. XIX ст. былі адміністрацыйна-паліцэйскі і царкоўны перапісы. Неўпарадкаванасць на месцах, слабы кантроль дакладнасці збіраемых звестак, адсутнасць спецыяльнай падрыхтоўкі ў зборшчыкаў даных, ведамасная раз'яднанасць і ў сувязі з гэтым часта розныя праграма і методыка збору дэмаграфічных паказчыкаў з'яўляліся характэрнымі рысамі адміністрацыйна-паліцэйскага ўліку насельніцтва. Напрыклад, аб дваранстве звесткі назапашваліся ў губернскіх і павятовых дваранскіх сходах, аб мяшчанах – у гарадской думе, аб святарах – у духоўнай кансісторыі і г. д. Розныя даныя аб саслоўным складзе жыхароў, характары іх заняткаў, маёмасным становішчы праз мясцовыя органы збіраліся ў дэпартаментных міністэрстваў унутраных спраў, фінансаў, дзяржаўных маёмасцяў, герольды і інш. Матэрыялы для статыстыкі дасылаліся праз павятовую паліцыю. Інфармацыю яна давала нярэдка па сваім разуменні, не абцяжарваючы сябе ўдакладненнем і кантролем звестак. Царкоўны ўлік праводзіўся праваслаўным, каталіцкім, іўдзейскім, мусульманскім, пратэстанцкім духавенствам адпаведна веравызнанню насельніцтва. Тут фіксаваліся дата нараджэння і смерці чалавека, яго саслоўная прыналежнасць.

Найбольш каштоўныя, разнастайныя, адносна дакладныя звесткі ўтрымліваюць матэрыялы першага ўсеагульнага перапісу

насельніцтва Расійскай імперыі 28 студзеня 1897 г. Да яго правядзення неаднаразова ў розных частках Беларусі рабіліся спробы арганізацыі дэмаграфічных перапісаў. У 1874 г. Паўночна-Заходні аддзел Рускага геаграфічнага таварыства веў падрыхтоўку перапісу жыхароў гарадоў Віленскай губерні. Магілёўскі губернатар у 1886 г. ставіў пытанне аб перапісе насельніцтва ў губерні з мэтай удакладнення адбывання вайсковай павіннасці.

Праведзены перапіс насельніцтва 1897 г. быў грандыёзны па задуме, але недастаткова падрыхтаваны. Жыхары не мелі дакладнага ўяўлення аб яго мэтах і задачах. Малалікім быў кантынгент прафесійных статыстыкаў, не хапала перапісчыкаў. Апрацаваная частка матэрыялаў дэмаграфічнага абследавання апублікавана ў пагубернскіх выданнях і спецыяльных зборніках. Падчас перапісу фіксаваліся звесткі аб усіх жыхарах, незалежна ад полу, узросту, нацыянальнасці. У лісты для апытання ўносіліся даныя аб саслоўнай прыналежнасці ці стане жыхароў, месцы нараджэння, прапісцы і пастаянным пражыванні, адносінах да гаспадара і главы сям'і (сва-як, прыслуга, наёмны работнік і інш.), занятках (асноўных і дадатковых), пісьменнасці, роднай мове. Перапіс улічваў гаспадаркі і прадпрыемствы, дзе прымянялася наёмная праца, а таксама асобна людзей, занятых працай па найме. Даныя абследавання падчас публікацыі былі разнесены па 25 табліцах, але яны не ўтрымлівалі поўнай інфармацыі, якая трапіла ў перапісныя лісты. Выдадзеныя па асобных губернях матэрыялы перапісу пры іх аднолькавай праграме публікацыі ўсё ж у дачыненні да некаторых табліц нераўнацэнныя. Напрыклад, у выданнях па Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях звесткі аб размеркаванні насельніцтва па месцы нараджэння дадзены па зводных саслоўных групах, а ў публікацыях па Віленскай і Віцебскай губернях гэта інфармацыя больш падрабязная – па асобных саслоўях. Тым не менш матэрыялы перапісу ўяўляюць, у параўнанні са статыстыкай XIX ст., найбольш дакладныя звесткі, якія дазваляюць характарызаваць сацыяльна-саслоўную, полаўзроставую, а таксама структуру занятасці насельніцтва Беларусі.

Сярод матэрыялаў аграрнай статыстыкі значную каштоўнасць маюць даныя абследаванняў землеўладання і землекарыстання. У 1877, 1887 і 1905 гг. ЦСК былі праведзены перапісы зямельнай уласнасці еўрапейскай часткі Расійскай імперыі. Падчас першага абследавання ўлічваліся прозвішча, саслоўная прыналежнасць ці званне землеўласніка, колькасць зямлі, якая яму належала, а ў сельскай грамадзе – колькасць двароў, жыхароў і характар землекарыстан-

ня (падворны ці абшчынны). Вынікі перапісу па беларускіх губернях змешчаны ў пятым выпуску «Статистики поземельной собственности и населенных мест Европейской России» (1882). У публікацыі прыведзены даныя аб колькасці і памерах зямельных уладанняў, падзеленыя па саслоўях і катэгорыях уладальнікаў. Праграма абследавання 1887 г. у асноўным супадала з праграмай папярэдняга, але распрацоўка вынікаў яго для публікацыі была здзейснена па больш вузкай праграме, і ў сувязі з гэтым апублікаваныя матэрыялы праведзенага абследавання па шэрагу важных паказчыкаў аказаліся не супаставімыя з данымі статыстыкі землеўладання 1877 г., а таксама і 1905 г. Акрамя таго, перапіс 1887 г. улічваў як зручныя землі сялянскіх надзедаў, так і няўдобыцы, чаго не было падчас абследавання 1877 г. Перапіс 1905 г. быў задуманы з мэтай выяўлення змен, якія адбыліся ў структуры землеўладання з 1877 г., таму яго праграма паўтарала праграму перапісу 1877 г. Апублікаваныя матэрыялы абодвух абследаванняў дазваляюць характарызаваць іерархію землеўласнікаў па іх саслоўнай прыналежнасці і велічыні маёмасці, сацыяльныя працэсы сярод сялянства, памеры яго сацыяльнай дыферэнцыяцыі адпаведна велічыні землеўладання і землекарыстання. Яны даюць магчымасць аналізаваць пастаўленыя пытанні асобна па кожным з храналагічных зрэзаў, аднак іх супастаўленне ў дынаміцы абцяжарана тым, што ў даных за 1877 г. прыводзіцца статыстыка землеўласнікаў, а за 1905 г. – уладанняў.

Шмат гадоў айчынныя даследчыкі выкарыстоўвалі матэрыялы ваенна-конскіх перапісаў для аналізу і характарыстыкі класавага разлажэння сялянства паводле ступені забяспечанасці іх гаспадарак рабочай жывёлай. Магілёўская губерня стала адной з першых, дзе ў 1875 г. быў праведзены такі перапіс. Апублікаваныя матэрыялы наступнага абследавання 1882 г. не ўтрымліваюць звестак аб размеркаванні двароў па колькасці рабочых коней, што было б вельмі важна для ўстанаўлення групыкі сялян у пачатку 1880-х гг. і для супастаўлення з данымі наступных перапісаў. Вельмі каштоўныя звесткі для ранжыравання ўладальнікаў у залежнасці ад забяспечанасці іх коньмі прыводзяцца ў апублікаваных матэрыялах ваенна-конскіх перапісаў 1888 і 1900 гг. Зацікаўленасць ваеннага ведамства ў правядзенні абследаванняў прадвызначыла высокую якасць статыстычнай інфармацыі.

Характарыстыку адной з сацыяльна-прафесійных груп – настаўнікаў – утрымліваюць матэрыялы адначаснага абследавання навучальных устаноў у сакавіку 1880 г. Яны дазваляюць прааналіза-

ваць колькасць, саслоўнае паходжанне, склад, узровень атрыманай адукацыі выкладчыкаў мужчынскіх і жаночых спецыяльных, сяродніх навучальных устаноў і сельскіх вучылішчаў. За дзесяцігоддзі працы на старонках выданняў ЦСК былі апублікаваны таксама і іншыя разнастайныя статыстычныя матэрыялы, якія ўяўляюць безумоўную каштоўнасць для характарыстыкі сацыяльна-эканамічных і этнакультурных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст.

Інфармацыю для ЦСК прадстаўлялі губернскае статыстычныя камітэты, намаганнямі якіх, акрамя таго, выдаваліся памятныя кніжкі губерняў на пэўны год, агляды губерняў, гісторыка-статыстычныя апісанні і інш. Памятныя кніжкі Віленскай губерні пачалі выходзіць з 1845 г., Віцебскай – 1861 г., Гродзенскай – 1859 г., Мінскай – 1860 г., Магілёўскай – з 1853 г. Частку іх складаў статыстычны раздзел, дзе прыводзіліся звесткі аб колькасці і саслоўным складзе насельніцтва, яго дынаміцы, даныя аб розных катэгорыях сельскіх жыхароў і інш. Аналагічную інфармацыю ўтрымлівалі «Обзоры губерний», якія ўяўлялі статыстычныя дадаткі да штогадовых справаздач губернатараў і пачалі рыхтавацца з 1870 г. З 1880-х гг. справаздачы губернатараў і агляды губерняў сталі рэгулярна друкавацца. Надзейнасць статыстычных і аналітычных даных мела нярэдка праблемны характар, яны не правяраліся належным чынам і патрабавалі ўдакладнення праз супастаўленне са звесткамі іншых крыніц. Аднак падрабязная штогадовая характарыстыка эканамічнага становішча рэгіёна і прапановы мясцовай адміністрацыі шляхоў вырашэння праблем ставяць справаздачы губернатараў і агляды губерняў у лік найбольш запатрабаваных даследчыкамі крыніц.

Адным з самых цікавых і інфарматыўна багатых стала трохтомнае выданне Магілёўскага статыстычнага камітэта «Опыт описания Могилевской губернии...», падрыхтаванае па праграме і пры непасрэдным удзеле губернатара і старшыні камітэта А. Дамбавецкага. Цікавыя звесткі для характарыстыкі сацыяльна-эканамічных, дэмаграфічных працэсаў у Беларусі ўтрымліваюць даныя паказальнікаў і спісаў фабрык і заводаў, аглядаў навучальных устаноў, «Адресов-календарей...» і г. д. Дасканаласцю інфармацыі аб урбанізацыйных працэсах, стану гарадской гаспадаркі вылучаецца «Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России» (1889).

Значную частку дакументаў складаюць заканадаўчыя акты, распараджэнні ўрадавых органаў, а таксама матэрыялы справавод-

ства міністэрстваў, Сінода, губернатарскіх канцылярыі, павятовых органаў. Яны дазваляюць характарызаваць палітыку царызму ў Беларусі, тагачаснае грамадскае і культурнае жыццё, некаторыя працэсы ў развіцці эканомікі. Заканадаўчыя дакументы прадстаўлены маніфэстамі, указамі, пастановамі, законамі, інструкцыямі, статутамі, рэскрыптамі і інш. Першыя з іх выдаваліся ў сувязі з важнейшымі падзеямі ў жыцці краіны, напрыклад: Маніфэст 19 лютага 1861 г. (аб вызваленні сялян), Маніфэст Аляксандра III ад 29 красавіка 1881 г. аб узыходжанні на трон. Шматлікую групу заканадаўчых актаў складалі ўказы. Сярод іх вылучаліся тры групы дакументаў: імянныя, абвешчаныя з сената, сенацкія. Змест указаў дазваляе характарызаваць змены ва ўрадавай палітыцы на тэрыторыі Беларусі. Прававое становішча той ці іншай групы насельніцтва, пашырэнне дзеяння пэўных устаноў і інш. вызначалі палажэнні. Фарміраванне ўрадавай палітыкі на тэрыторыі заходніх губерняў, у тым ліку ўвядзенне, напрыклад, рэжыму выключных законаў у дачыненні да яўрэяў, католікаў, было звязана з выданнем законаў. Асноўнымі публікацыямі заканадаўчых дакументаў з'яўляюцца наступныя: «Полное собрание законов Российской империи», «Свод законов Российской империи», «Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемых при Правительствующем Сенате». Цікавасць выклікаюць таксама тэматычныя зборнікі заканадаўчых актаў, якія датычацца розных галін жыцця беларускіх губерняў. Сярод іх: «Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 г.», падрыхтаваны С. Рубінштэйнам; «Алфавитный указатель действующих и руководственных канонических постановлений, указов, определений и распоряжений Святейшего Правительствующего Синода (1721–1901 гг. включительно) и гражданских законов, относящихся к духовному ведомству православного исповедания», «Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев» і інш.

Вельмі разнастайная інфармацыя прысутнічае ў матэрыялах справаводства цэнтральных і мясцовых органаў улады, грамадскіх арганізацый. У іх ліку: пратаколы, справаздачы, цыркуляры, рапарты, перапіска розных устаноў, прашэнні і г. д. Дадзеныя дакументы розняцца як па форме, так і па змесце. Асноўная частка іх не апублікавана і знаходзіцца ў архівасховішчах Мінска, Гродна, Вільнюса, Пецябурга і інш.

Звесткі аб палітычных працэсах і падзеях, сацыяльных канфліктах, вызваленчым руху на тэрыторыі Беларусі ўтрымліваюць

дакументы палітычных партый, нелегальных арганізацый. Гэтыя матэрыялы ў большасці яшчэ не апрацаваныя і захоўваюцца ў архівах.

У другой палове XIX ст. узрастае роля выданняў перыядычнага друку. Яны істотна адрозніваліся паміж сабой па ідэйна-мастацкім кірунку. У Мінску, Гродне, Віцебску, Магілёве, Вільні выдаваліся «Губернские ведомости», якія прадстаўлялі афіцыйную інфармацыю, «Памятные книжки...», «Епархиальные ведомости» і г. д. Шматлікія матэрыялы аб тагачасным грамадскім жыцці і падзеях культуры, фальклорныя і этнаграфічныя замалёўкі змяшчаў на сваіх старонках «Виленский вестник» – газета, якая мела больш як стогадовую гісторыю выдання і пэўны час у сярэдзіне XIX ст. рэдагавалася А. Кіркора. Вялікі ўплыў на грамадскую думку Беларусі аказала газета «Минский листок», якая з ліберальных пазіцый аператыўна адклікалася на розныя праявы жыцця.

Да крыніц асабістага паходжання адносяцца дзённікі, прыватная перапіска, мемуарыстыка. Каштоўнасць мемуараў заключаецца ў выкладанні фактычнага боку апісваемых падзей, а не з пункту гледжання іх ацэнак, якія заснаваны на асабістым вопыце і памяці іх аўтараў. У крыніцах асабістага паходжання, асабліва мемуарыстыцы, праяўляецца публіцыстычная накіраванасць. Гэтыя крыніцы часта былі ад пачатку прызначаны да друку, што адбівалася на пазіцыі іх аўтараў. Мемуарныя крыніцы XIX ст. шматмоўныя, значную частку іх ствараюць творы на рускай мове.

Падзеі паўстання 1863 г. знайшлі адлюстраванне на старонках успамінаў яго ўдзельнікаў Я. Гейштара, Ф. Ражанскага, Е. Кучэўскага-Парая і інш., а таксама «Успамінаў аб паўстанні 1863 г. у Мінскім ваяводстве» В. Кошыца. Цікавыя звесткі аб грамадска-палітычнай сітуацыі на тэрыторыі Беларусі ў 60-я гг. XIX ст. змяшчаюць мемуары прадстаўнікоў мясцовай адміністрацыі М. Мураўёва, І. Нікіціна, А. Масолава і інш. Аб'ёмную інфармацыю ўтрымлівае выданне В. Ратча «Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России». Яркія замалёўкі з грамадска-культурнага жыцця, традыцый насельніцтва Беларусі другой паловы XIX ст. адлюстроўваюць успаміны А. Багдановіча, І. Насовіча, М. Нікіфароўскага і інш. На польскай мове напісаны мемуарныя або блізкія па змесце да іх творы беларускіх і польскіх пісьменнікаў – «Малюнкі з узбярэжжаў Нёмана» В. Каратынскага, «Літоўскія абразкі» А. Кіркора, «З крывавых дзён» Я. Лучыны, «Манюшка ў Мінску» А. Плуга, «Пісьмы з падарожжа», «Успаміны з мінулага» А. Адынца, «Вандроўка па малых дарогах» К. Буйніцкага і інш. У канцы XIX ст. з'яўляюцца мемуа-

ры на беларускай мове. Першымі з іх сталі ўспаміны А. Абуховіча «З папер Альгерда Абуховіча». У гэты час побач з дваранамі мемуары пачалі пісаць выхадцы з сялянства (Л. Корхаў, А. Крылоў) і рабочых (Я. Гурвіч, М. Макарэвіч і інш.). На мяжы XIX–XX стст. узнікаюць новыя разнавіднасці крыніц – фотаматэрыялы, машынапісныя дакументы і г. д.

Шматлікія крыніцы апублікаваны на старонках зборнікаў дакументаў і матэрыялаў: пяцітомнага «Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі (1772–1903 гг.)» (1940. Т. 2); «Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.» (1964); «Восстание в Литве и Белоруссии 1863–1864» (1965); «Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.» (1977); двухтомнага зборніка «Белоруссия в эпоху капитализма» (1983; 1990); «Публицистика белорусских народников» (1993) і інш.

Наогул крыніцы па беларускай гісторыі другой паловы XIX ст. разнапланавыя і багатыя, што дазваляе гісторыкам праводзіць маштабныя даследаванні. Аднак яны далёка не поўна выкарыстаны навукоўцамі, у тым ліку і іх апублікаваныя выданні. Ёсць перспектывы выяўлення новых дакументаў у архівасховішчах Беларусі, Расіі, Літвы, Польшчы, Украіны і іншых краін, аналіз якіх дазволіць канкрэтызаваць і ўдакладніць уяўленне даследчыкаў аб тых працэсах, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд.

Тэма 2

МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСІ

На працягу XIX – пачатку XX ст. у Беларусі адбываліся істотныя трансфармацыйныя змены, якія склалі важны этап пераходу ад традыцыйнага (аграрнага) да індустрыяльнага (сучаснага) грамадства. Для абазначэння і вывучэння гэтых сістэмных змен параўнальна эфектыўным з’яўляецца выкарыстанне мадэрнізацыйнай парадыгмы.

ВЫЗНАЧЭННЕ МАДЭРНІЗАЦЫІ

Мадэрнізацыя – працяглы гістарычны працэс, які часта меў хвалепадобны, цыклічны характар. Безумоўна, не бывае ідэальнага тыпу мадэрнізацыі, і для кожнай краіны і рэгіёна характэрны свой шлях. Аднак агульны змест мадэрнізацыйных працэсаў укладваецца ў шэраг узаемазвязаных кірункаў: высокі ўзровень дыферэнцыяцыі сацыяльнай структуры грамадства, замацаванне адкрытай сістэмы стратыфікацыі з высокім узроўнем сацыяльнай мабільнасці, калі сацыяльны статус і роля асобы вызначаюцца не праз прыпісванне, прымацаванне да пэўнай саслоўнай, статуснай групы, але праз механізмы дасягнення; рацыяналізацыя і секулярызацыя грамадскай свядомасці; значныя тэмпы ўрбанізацыі; пераход да выкарыстання машынных тэхналогій, тэхналагічны рост і шырокае выкарыстанне навуковых ведаў, прафесіяналізацыя розных відаў дзейнасці; станаўленне грамадзянскай супольнасці, пашырэнне пісьменнасці і рост ролі свецкай культуры пры адначасовай дыферэнцыяцыі яе галоўных элементаў, распаўсюджванне сродкаў

камунікацыі. Для асобы істотным становіцца індывідуалізм, вера ў навуку і прагрэс, пазітыўнае ўспрыманне каштоўнасці асабістай кар’еры і мабільнасці. Мадэрнізацыя ўключае працэсы нацыянальнай ідэнтыфікацыі, станаўлення нацыі сучаснага тыпу, зніжэння ролі і ўплыву рэлігіі, дэмаграфічнай рэвалюцыі і г. д. Гэта былі змены рознага ўзроўню, хуткасці і накіраванасці.

Для Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. была характэрна парцыяльная (фрагментарная) мадэрнізацыя. Для дадзенага тыпу мадэрнізацыі ўласціва перапляценне мадэрнізаваных і традыцыйных элементаў, суіснаванне ўстойлівых формаў разнародных сацыяльных структур.

ЭТАПЫ МАДЭРНИЗАЦИЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ У БЕЛАРУСІ

Вытокі протамадэрнізацыі можна назіраць у XVI ст., калі Беларусь знаходзілася пад прыкметным уплывам ідэй Адраджэння і Рэфармацыі, новых ідэалаў і каштоўнасцей. Пратэстанцкая этыка і рэлігія садзейнічалі станаўленню капіталістычнай сістэмы. У XVI ст. у гарадах Беларусі фарміравалася новая працоўная этыка, стаўленне да працы як да каштоўнасці, пазітыўныя адносіны да прадпрымальнасці і ашчаднасці, імкненне да атрымання прыбытку, у тым ліку праз ліхвярскую дзейнасць, якія ахапілі як шляхту, так і заможных гараджан. Гэтыя змены адбываліся, як вядома, насуперак сярэдневяковым стэрэатыпам грахоўнасці атрымання прыбытку, але ў Беларусі новыя ідэі не знайшлі свайго ўкаранення. Некалькі дзесяцігоддзяў імклівага развіцця рэфармацыйнага руху змяніліся інтэнсіўнай контррэфармацыяй. Зацвярджэнне пратэстанцкіх ідэалаў засталася нерэалізаванай гістарычнай альтэрнатывай развіцця беларускага грамадства. Эвалюцыя трэцяга саслоўя, якое выявіла свой эканамічны патэнцыял у гарадах Беларусі ў XVI ст., была стрымана ўвядзеннем грабежніцкіх мытных тарыфаў у інтарэсах шляхты і магнатаў.

У пачатку XVIII ст. у Беларусі адкрываюцца першыя мануфактуры, са з’яўленнем якіх у краінах Захаду часам звязвалі даіндустрыяльную мадэрнізацыю. Эканамічныя поспехі другой паловы XVIII ст. не былі падмацаваны трывалай дзяржаўнай воляй да рэфармавання грамадства. Падзелы Рэчы Паспалітай, змена геапалітычных рэалій, уваходжанне ў склад Расійскай імперыі

істотна паўплывалі на кірунак і тэмпы працэсаў. У краіне, дзе паступова адбываліся змены, цяжка вызначыць момант пачатку мадэрнізацыі. Гэта заўвага тычыцца Расійскай імперыі, усіх яе рэгіёнаў. У 20-я гг. XIX ст. Беларусь са з'яўленнем першых фабрык і заводаў уступае на шлях да прамысловага перавароту, аб якім у гэты час можна ўзгадваць з вялікай доляй умоўнасці. Узнікненне мануфактурна-фабрычнай сістэмы ў Беларусі, таксама як і ў краінах Заходняй Еўропы, адбылося ў мястэчках і невялікіх населеных пунктах, дзе не было рамесніцкай карпаратыўнай арганізацыі. Мануфактуры ў Беларусі адкрываліся перш за ўсё ў магнацкіх рэзідэнцыях, і іх з'яўленне выклікала супраціўленне з боку рамесніцкіх цэхаў. Першыя мясцовыя фабрыкі былі таксама адкрыты ў дваранскіх маёнтках.

Буржуазныя рэформы 60–70-х гг. XIX ст. сталі вежавай падзеяй развіцця мадэрнізацыйных працэсаў. Вызваленне сялян стымулявала пераход ад сістэмы прымусовай працы да вольнай. У Расійскай імперыі рэформы праніклі ў глыбокія слаі традыцыйнай сацыяльнай рэчаіснасці, таму што гэта было падрыхтавана выяўленнем змен у сістэме каштоўнасцей, ментальнымі пераменамі, якія закранулі найперш інтэлектуальную і бюракратычную эліты. Беларусь лічылася найбольш падрыхтаванай часткай імперыі да рэформаў і выкарыстоўвалася ў якасці своеасаблівага палігона для іх выпрабаванняў (напрыклад, падрыхтоўка да адмены прыгоннага права), а з другога боку – уплыў рэформаў тут быў больш абмежаваны з-за асаблівасцей рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Паралельна правядзенню рэформаў у Беларусі быў уведзены рэжым абмежавальных законаў у дачыненні да католікаў, яўрэяў, замежных грамадзян, ішло змаганне з польскімі ўплывамі. Рэформы ў Беларусі былі скіраваны ў значнай ступені на ўніфікацыю беларускіх губерняў з велікарускім цэнтрам.

Пачатак XX ст. у гісторыі Беларусі вызначаўся прамысловым крызісам, рэвалюцыйнымі падзеямі 1905–1907 гг., правядзеннем аграрнай і земскай рэформаў, нацыянальна-культурным і гаспадарчым уздымам пасля рэвалюцыі, пры адначасовым росце матэрыяльнага дабрабыту насельніцтва і інш. У гэты перыяд узмацнілася канцэнтрацыя вытворчасці, адчувальны ўплыў на эканоміку пачалі аказваць манапалістычныя аб'яднанні, а таксама павялічылася колькасць людзей, якія ў сваёй дзейнасці не былі непасрэдна заняты ў вытворчай сферы. Названыя працэсы садзейнічалі пашырэнню прасторы мадэрнізацыі Беларусі.

МАДЭРНИЗАЦЫЯ І ІНДУСТРЫЯЛІЗАЦЫЯ

Гэтыя працэсы вельмі цесна паміж сабой звязаны, але яны не падмяняюць адзін аднаго. У краінах Заходняй Еўропы на пачатковых этапах мадэрнізацыі індустрыялізацыя выступала галоўным стрыжнем пераходу ад традыцыйнага да сучаснага грамадства. Аднак у розных краінах і рэгіёнах уплыў індустрыялізацыі быў неаднолькавым. Далёка не заўсёды яна з'яўлялася рашаючым фактарам, перадумовай мадэрнізацыі. У беларускіх губернях уплыў індустрыялізацыі запазніўся. Фабрычна-заводская вытворчасць Беларусі была сканцэнтравана пераважна на дробных прадпрыемствах і была заснавана на выкарыстанні мясцовай сыравіны.

Пад індустрыялізацыяй звычайна разумеюць працэс замяшчэння ручной рабочай сілы тэхналогіямі, заснаванымі на выкарыстанні неадушаўлёных крыніц энергіі. Аб узроўні разгортвання працэсаў індустрыялізацыі можна меркаваць паводле змены суадносін удзельнай вагі рабочай сілы, занятай у сельскай гаспадарцы, з аднаго боку, і ў прамысловай вытворчасці – з другога. Індустрыялізацыя суправаджалася дыферэнцыяцыяй і ўскладненнем сацыяльна-прафесійнай структуры грамадства, з'яўленнем і пашырэннем колькасці асоб, занятых у сферы паслуг. Усё гэта патрабавала больш высокага ўзроўню адукацыі працоўнай сілы, пашырэння пісьменнасці, развіцця сістэмы адукацыі.

Рабочы клас Беларусі другой паловы XIX ст. у значнай ступені складаўся не са спадчынных рабочых, а з учарашніх сялян ці збыднелых рамеснікаў, гандляроў. Індустрыяльнае развіццё Беларусі на пачатковых этапах мадэрнізацыі было скарэліравана з натуральнымі патрэбамі рэгіёна, заснавана на традыцыйнай структуры эканамічнага жыцця. Узровень развіцця прамысловасці ў Беларусі быў ніжэйшы, чым у сярэднім на еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Яе тэхнічнае пераўзбраенне да канца XIX ст. не завяршылася. У той жа час паралельнае існаванне рамесніцкіх майстэрняў, мануфактур і фабрык не сведчыла аб адсталасці прамысловага развіцця Беларусі. Яно было абумоўлена арыентацыяй на выкарыстанне пераважна сельскагаспадарчай сыравіны, перапрацоўка якой не патрабавала стварэння вялікіх прамысловых магутнасцяў, а таксама структурай мясцовых працоўных рэсурсаў, наяўнасцю вялікай колькасці танных працоўных рук. Тут адсутнічалі буйныя прамысловыя цэнтры, значныя прадпрыемствы па вырабе сродкаў вытворчасці. Попыт на прамысловую прадукцыю ў першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права быў не вельмі высокі.

МАДЭРНИЗАЦЫЯ І ЁРБАНИЗАЦЫЯ

Адным з магістральных працэсаў мадэрнізацыі, што падштурхоўваўся прамысловым развіццём, стала ўрбанізацыя. Горад павінен быў далучаць да адпаведнай цывілізацыі навакольны сельскі асяродак. Павелічэнне ўдзельнай вагі гарадскога насельніцтва ў Беларусі адбывалася нязначнымі тэмпамі. Рост гарадоў Беларусі стрымлівалі асаблівасці тэрытарыяльнага размяшчэння і спецыялізацыі мясцовай прамысловасці, а таксама кірунак урадавай палітыкі (умацаванне мяжы рысы аселасці яўрэяў, штучнае абмежаванне надання афіцыйнага статусу горада населеным пунктам і інш.). У Беларусі менш адчувальна праявіўся ўплыў сялянства на сацыяльную мабільнасць гарадскіх груп жыхароў. На мяжы XIX–XX стст. істотнай была раз'яднанасць сацыяльных працэсаў у горадзе і вёсцы Беларусі.

ТРАНСФАРМАЦЫІ САЦЫАЛЬНАЙ СТРУКТУРЫ І САЦЫАЛЬНАЙ СТРАТЫФІКАЦЫІ БЕЛАРУСКАГА ГРАМАДСТВА

Пад уплывам мадэрнізацыі адбываўся працэс трансфармацыі сацыяльнай структуры і сацыяльнай стратыфікацыі беларускага грамадства. Фарміраваліся класы буржуазнага грамадства, павялічваўся ўзровень тэрытарыяльнай і сацыяльнай мабільнасці насельніцтва. У 60–90-я гг. XIX ст. склад насельніцтва Беларусі ўяўляў складанае перапляценне элементаў, характэрных для сацыяльнай структуры індустрыяльнага грамадства і элементаў саслоўнай іерархіі мінулай эпохі. На працэс буржуазнай эвалюцыі сацыяльнай структуры насельніцтва Беларусі, які да канца XIX ст. не завяршыўся, стрымліваючае ўздзеянне аказаў агульны кірунак урадавай палітыкі.

У 60–90-я гг. XIX ст. на тэрыторыі Беларусі адбываўся значны рост колькасці насельніцтва. Гэты працэс быў звязаны з пачаткам дэмаграфічнага пераходу, які суправаджаў працэсы мадэрнізацыі. Традыцыйны спосаб рэпрадукцыі насельніцтва (высокая нараджальнасць пры вялікай смяротнасці) змяніўся на сучасны – з нізкімі нараджальнасцю і смяротнасцю. Пераходны перыяд характарызаваўся разрывам у тэмпах зніжэння абодвух паказчыкаў. Удасканаленне медыцынскага абслугоўвання, вызваленне сялян ад прыгону паступова прывяло да зніжэння смяротнасці, а нараджальнасць пэўны час заставалася яшчэ на дастаткова высокім узроўні. Паказчыкі

ўзроўню і інтэнсіўнасці дэмаграфічнага пераходу на тэрыторыі беларускіх губерняў былі прамежавымі для еўрапейскай часткі Расійскай імперыі, але бліжэй да прыбалтыйскіх губерняў, дзе назіраўся большы прырост насельніцтва, чым да ўсходу Еўрапейскай Расіі з больш нізкімі паказчыкамі павелічэння колькасці жыхароў. Напрыклад, у 1896–1900 гг. сярэдні каэфіцыент нараджальнасці па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі складаў 49,5; каэфіцыент смяротнасці – 32,1. Для Мінскай губерні гэтыя паказчыкі мелі адпаведна значэнні 45,5 і 25,3. Курляндская губерня, якая мела найменшую для еўрапейскай часткі Расійскай імперыі нараджальнасць і смяротнасць, адпаведна займала лідзіруючае становішча па названых паказчыках – 27,8 і 17,7.

Колькасць насельніцтва Беларусі ў 1858 г. у сучасных межах краіны складала 3273,9 тыс. жыхароў, а паводле перапісу насельніцтва 1897 г. – 6387 тыс. чалавек. Удзельная вага саслоўных груп насельніцтва Беларусі колькасна за 60–90-я гг. XIX ст. змянілася незначна. Саслоўны склад жыхароў Беларусі дастаткова кансерватыўна адлюстроўваў структуру насельніцтва і напярэдадні рэформы 1861 г. выглядаў наступным чынам: дваране (спадчынныя і асабістыя) складалі 5,1 % насельніцтва пяці беларускіх губерняў, хрысціянскія святары – 0,6, ганаровыя грамадзяне – 0,012, купцы – 0,4, мяшчане – 12,3, цэхавыя – 0,9, сяляне – 77, ваенныя саслоўі (за выключэннем рэгулярных войскаў) – 1,6 %. Дваранства складала 2,4 % ад агульнай колькасці жыхароў пяці беларускіх губерняў, духавенства – 0,3, ганаровыя грамадзяне – 0,2, купцы – 0,22, мяшчане – 20,9, сяляне – 75,3 %.

Саслоўная арганізацыя складала аснову сацыяльнай сістэмы Расійскай імперыі ў XIX – пачатку XX ст. Гэта быў асноўны прыярытэт для захавання стабільнасці пануючага рэжыму і лаяльнасці нярускіх падданных у дачыненні да дынастыі. Саслоўныя прынцыпы дазваляў уратаваць цэласнасць шматнацыянальнай імперыі і вызначаў сацыяльныя сувязі. Гэтую функцыю саслоўных інстытутаў не магла замяніць нацыянальная ці канфесійная ідэалогія. Прыярытэт дынастычных і саслоўных прынцыпаў над этнічнымі і моўнымі быў агульным для Расійскай імперыі і іншых шматнацыянальных дзяржаў. Беларускія землі, як і іншыя заходнія вобласці, да часу ўваходжання ў склад Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. мелі адметную і больш развітую саслоўна-карпаратыўную арганізацыю, чым цэнтральныя губерні. На працягу большай часткі XIX ст. расійскі ўрад імкнуўся ўніфікаваць, наблізіць сацыяльную арганізацыю беларускага грамадства да стандарту велікарускіх губерняў.

Традыцыйна даледчыкамі вылучаюцца наступныя прыкметы саслоўя: заканадаўчае афармленне і замацаванне саслоўных абавязкаў і правоў, сацыяльных функцый і заняткаў; перадача прыналежнасці да пэўнага саслоўя ў спадчыну; наяўнасць саслоўных карпаратыўных арганізацый; адметны менталітэт і самасвядомасць саслоўяў. Адпаведна расійскаму заканадаўству, асобы, якія не належалі ні да аднаго з саслоўяў, павінны былі прыпісвацца да падатковых саслоўяў. Атрыманне саслоўнага звання адбывалася праз перадачу ў спадчыну ці шляхам падаравання, выслугі, прыпіскі (для падатковых саслоўяў), паляпшэння асабістага адукацыйнага ўзроўню.

Разбурэнню ранейшых саслоўных інстытутаў, пашырэнню ўніфікацыйных працэсаў і ў канчатковым выніку пераходу да адкрытай грамадскай структуры, якая не стрымлівала сацыяльную мабільнасць насельніцтва, перашкаджалі створаныя на працягу стагоддзяў традыцыі ў сацыяльна-псіхалагічнай сферы, маральныя каштоўнасці. Апошнія былі падмацаваны настальгічнымі настроямі шляхты па страчанай дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай, разгортваннем нацыянальна-вызваленчай барацьбы пад лозунгамі аднаўлення былых вольнасцяў і краіны. Шляхта ў Расійскай імперыі захавала свае эканамічныя і сацыяльныя пазіцыі, частка нават умацавала іх. Але шляхта да падзелаў Рэчы Паспалітай у параўнанні з дваранствам іншых краін і народаў Цэнтральнай і Паўднёва-Усходняй Еўропы валодала значна большымі палітычнымі правамі і мела адпаведныя традыцыі. Атрымаўшы меншыя магчымасці для выяўлення сацыяльнай актыўнасці, шляхта праявіла цікавасць да нацыянальна-вызваленчага руху. Гэты фактар аказваў значны ўплыў на трансфармацыю шляхты ў дваранскае саслоўе Расійскай імперыі. Нават працэсы маргіналізацыі шляхты, пераводу часткі яе ў падатковыя саслоўі закранулі перш за ўсё сацыяльна-эканамічную сферу, маёмаснае і прававое становішча.

Нівеліроўка саслоўных абмежаванняў адбывалася перш за ўсё праз гандлёва-прамысловае расійскае заканадаўства, якое ў другой палове XIX – пачатку XX ст. насіла шмат у чым усесаслоўны характар. Пацвярджэннем дадзенай тэндэнцыі стала выданне палажэнняў: ад 1 студзеня 1863 г. і 9 лютага 1865 г. «Аб пошлінах за права гандлю і іншых промыслаў» і інш. Статут гандлёвы 1893 г., Статут аб прамысловасці 1893 г. дазвалялі займацца гандлем і засноўваць прамысловыя прадпрыемствы расійскім грамадзянам незалежна ад саслоўнай прыналежнасці. Гэта значна паўплывала на дынаміку колькасці купецкага саслоўя ў пачатку XX ст., зрабіла менш пры-

вабным выкуп гільдзейскіх пасведчанняў. Тым не менш прыналежнасць да купецкага саслоўя заставалася прыцягальнай для яўрэяў беларускіх губерняў, якія ў выніку набывалі адрыведных дакументаў маглі пражываць па-за межамі рысы аселасці. Мяшчане і сяляне часам прылічалі сябе да складу купецтва і тым самым атрымлівалі права на валоданне бестэрміновымі пашпартамі, вольнае перамяшчэнне па тэрыторыі краіны. Купецтва было адзіным саслоўем, уступленне ў шэрагі якога цалкам залежала ад штогадовай уплаты пэўнага грашовага ўзносу. Кошт гільдзейскіх дакументаў разам з прамысловымі пасведчаннямі і іншымі зборамі дасягаў дастаткова значнай сумы і быў даступны толькі заможным асобам.

Эвалюцыя саслоўнага заканадаўства Расійскай імперыі сведчыла аб паступовым фарміраванні грамадзянскай супольнасці, пераходзе да грамадзянскай роўнасці. Асновай станаўлення такой супольнасці выступала саслоўе мяшчан. У прававым сэнсе прыналежнасць да яго не вызначалася пэўнымі ўмовамі. Кожны, хто не належаў да якога-небудзь саслоўя, адрыведна расійскаму заканадаўству, абавязкова прылічаўся да мяшчанства. У той жа час прыпісання да сялянства можна было толькі са згоды сельскай грамады. Прыналежнасць да мяшчанскага саслоўя была пажыццёвай і перадавалася ў спадчыну, а таксама выключала магчымасць адначасова знаходзіцца ў іншым саслоўным званні. Атрыманне мяшчанскага стану адбывалася толькі праз прыпіску да грамады якога-небудзь горада.

Адрыведна заканадаўству Расійскай імперыі, дваране ў залежнасці ад іх паходжання, заслуг і пасады на вайскавай ці грамадзянскай службе падзяляліся на спадчынных (дваранскі тытул якіх перадаваўся ў пакаленні ў пакаленні) і асабістых (пажыццёвае дваранства). Спадчыннае дваранства падзялялася на шэсць разрадаў: нададзенае; вайскавае; дваранства, атрыманае ў выніку выслугі пэўнага чыну на грамадзянскай службе ці ўзнагароджання ордэнам; замежныя дваранскія роды; тытулаванае дваранства; старажытныя шляхецкія роды. Першыя тры разрады складалі роды, якія атрымлівалі дваранскі тытул дзякуючы якім-небудзь заслугам (асноўная крыніца папаўнення родаў дваранства ў Расійскай імперыі). Сярод 1371 дваранскага роду Магілёўскай губерні ў пачатку XX ст. налічвалася 273 фаміліі (19,9 %) нададзенага дваранства, 170 фамілій (12,4 %), якія набылі тытул у выніку адзнакі на вайскавай службе, 270 фамілій (19,7 %), якія атрымалі дваранства за заслугі на грамадзянскай службе ці праз узнагароджанне ордэнам, 3 (0,2 %) – замежныя роды, 14 (1 %) – тытулаванае дваранства, 691 фамілія (46,8 %) – старажытныя роды.

За чатыры парэформенныя дзесяцігоддзі амаль на 150 % павялічылася ў беларускіх губернях колькасць асабістага дваранства і класных чыноўнікаў – з 22,6 тыс. у 1863 да 36 тыс. у 1897 г. Пасля падаўлення паўстання 1863 г. асобам каталіцкага веравызнання было вельмі цяжка трапіць на дзяржаўную службу, каб мець магчымасць праз пэўную выслугу атрымаць асабістае дваранства. У сувязі з гэтым інстытут асабістага дваранства выкарыстоўваўся ў Беларусі для ўзмацнення пазіцый рускага элемента ў вышэйшым саслоўі за кошт прызыву на службу прысланых з унутраных губерняў Расіі чыноўнікаў і вайскоўцаў.

У пачатку 60-х гг. XIX ст. асноўную частку дваран Беларусі складалі тыя, хто фігураваў ва ўрадавых дакументах таго часу як шляхта. Яна вызначалася тым, што не валодала зямельнай уласнасцю ці мела зямлю, не населеную сялянамі. Сродкі свайго існавання шляхта часта вымушана была здабываць арэндай зямлі, прадпрыемстваў у памешчыкаў, службай, працай па найме. Па эканамічным становішчы беззямельная і малазямельная (да 20 дзес.) яе частка істотна не адрознівалася ад асноўнай масы сельскага насельніцтва. Характарызуючы дробнае дваранства Гродзенскай губерні, афіцэр Генеральнага штаба П. Баброўскі пісаў, што яно расселена «па гарадах, мястэчках і сёлах. Некаторыя трымаюць у арэндзе фермы, памешчыцкія маёнткі і розныя чыншавыя стацыі; іншыя служаць у памешчыкаў, займаючы пасады эканوماў, кіраўнікоў, канторшчыкаў, пісараў і г. д.; нарэшце, трэція, і бадай што гэта ці не найбольшая колькасць дваран, займаюцца сельскай гаспадаркай, утвараючы цэлыя дваранскія аколiцы, і сваім бытам і спосабам жыцця стаяць на адной прыступцы з сялянамі». Аднак сацыяльныя ўстаноўкі, арыентацыя, псіхалагічны бар'ер у стасунках з навакольным вясковым насельніцтвам, звязаныя з асэнсаваннем свайго прыналежнасці да вышэйшага саслоўя, перашкаджалі размыванню шляхты сярод іншых катэгорый жыхароў. З гэтай нагоды магілёўскі губернатар А. Дамбавецкі адзначаў: «У характары шляхціца адметныя рысы: запал і выхвальства ў адносінах да роўных, уніжэнне і рабалецтва перад вышэйшымі. Запал і выхвальства выяўляюцца ў шляхты не толькі перад сялянамі, але і адзін перад другім, што часта даводзіла шляхту да судовых разбораў».

Адной з галоўных характарыстык дваранства як сацыяльнай групы з'яўляецца яго нацыянальны склад. Пасля паўстання 1863 г. нацыянальна-канфесійная прыналежнасць адыгрывала значную ролю ў вызначэнні сацыяльнай іерархіі ўнутры вышэйша-

га саслоўя ў Беларусі: рускія займалі, безумоўна, больш высокую страту, абмежаванні ў дачыненні да католікаў і палякаў прывялі да прыніжэння іх становішча ўнутры вышэйшага саслоўя. Сярод спадчынных дваран 51,8 % прызнавалі роднай мовай беларускую, 11,7 – рускую, 32,9 % – польскую. Большасць асоб, якія мелі асабістае дваранства, складалі рускія – 50,8 %; 25,6 % былі беларусамі; 18,7 % – палякамі. У другой палове XIX ст. у беларускіх губернях, паводле сведчання мясцовых чыноўнікаў, адчувалася значнае сацыяльнае раз’яднанне дваранскага саслоўя: «...палякі трымаюцца асобна і не сыходзяцца з рускімі дваранамі. Прычынай гэтага з’яўляецца, з аднаго боку, адсутнасць дваранскіх сходаў... а з другога боку, розніца павялічваецца праз абмежаванне правоў палякаў, якім забаронены доступ на службу».

Духавенства Беларусі ў другой палове XIX ст. было прадстаўлена пераважна праваслаўным, каталіцкім і іўдзейскім. Астатнія яго групы – евангелісцка-лютэранскае, евангелісцка-рэформатарскае, мусульманскае – былі нешматлікімі. У 1866 г. у Беларусі налічвалася 18 593 прадстаўнікі праваслаўнага святарства, 679 – каталіцкага, 1713 – іўдзейскага, 89 – адзінаверніцкага, 55 – мусульманскага, 47 – евангелісцка-рэформатарскага, 15 – евангелісцка-лютэранскага, а ўсяго – 21 193. Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., у Беларусі неслі службу 6198 святароў (без уліку членаў сямей), з іх – 4830 праваслаўных (87,9 %), каталіцкіх і пратэстанцкіх – 466 (7,5 %), іўдзейскага і мусульманскага веравызнання – 902 (14,6 %). Пасля выдання закона 26 мая 1869 г, які адмяніў спадчыннасць і замкнёнасць духавенства, у яго складзе павялічылася ўдзельная вага выхадцаў з падатных саслоўяў. Каталіцкія святары Беларусі значна ўступалі праваслаўным па сацыяльным статусе ў сувязі з абмежавальнымі мерапрыемствамі ў нацыянальна-канфесійнай сферы пасля паўстання 1863 г. Яўрэйскія святары – равіны – карысталіся саслоўнымі правамі купецтва першай гільдыі, аднак гандлёва-прамысловай дзейнасцю займаліся на агульнай падставе.

Гарадское насельніцтва падзялялася на некалькі саслоўных груп, якія адрозніваліся паміж сабой правамі, прафесійнай дзейнасцю і даходамі. Ганаровыя грамадзяне былі вышэйшым гарадскім саслоўем. Яны падзяляліся на спадчынных і асабістых. Спадчынае ганаровае грамадзянства атрымлівалі ад нараджэння дзеці асабістых дваран, праваслаўных святароў, калі апошнія мелі пэўныя багаслоўскія вучоныя ступені па заканчэнні духоўнай акадэміі ці семінары і г. д. Да гэтага саслоўя прыпісваліся купцы першай і другой гільдыі адпаведна пасля 10 і 20 годоў знаходжання ў гільдзеі

ці па атрыманні ордэна; камерц- і мануфактурсаветнікі; асобы, якія закончылі ўніверсітэт з вучонай ступенню магістра ці доктара; чыноўнікі з IX па XIX клас і г. д. Прадстаўнікі гэтага саслоўя займаліся прамысловым, гандлёвым прадпрымальніцтвам, «вольнымі» прафесіямі і г. д. Іх заканадаўча аформленыя прывілеі ў 1860–90-я гг. паступова страцілі сваё рэальнае значэнне.

Да канца XIX ст. гандлёвае прадпрымальніцтва ў значных памерах заканадаўча звязвалася з прыналежнасцю да купецкага саслоўя. На працягу другой паловы XIX ст. адбывалася памяншэнне ўдзельнай вагі гільдзейскага купецтва, адначасова колькасна і па сваёй эканамічнай сіле расло мяшчанскае саслоўе. Мяшчанства папаўнялася за кошт купцоў, якія бяднелі ці страчвалі сэнс у набыцці гільдзейскіх дакументаў, цэхавых, калі яны змянялі прафесійную дзейнасць, сялян, якія мігравалі ў горад. Мяшчане набывалі пасведчанне на права займацца гандлем і промысламі.

Сярод ваенных саслоўяў, акрамя рэгулярных войскаў, асобна ўлічвалася колькасць бестэрмінова адпушчаных, адстаўных ніжэйшых вайсковых чыноў, дзяцей і жонак салдат і кантаністаў. Асноўная маса іх жыла ў сельскай мясцовасці, займалася земляробствам, промысламі, яны атрымлівалі пенсію, знаходзіліся на ўтрыманні.

Беларусь у 60–90-я гг. XIX ст. заставалася аграрным рэгіёнам. Рэформа 1861 г. змяніла характар і тэмп сацыяльных працэсаў сярод беларускага сялянства, хоць яго ўдзельная вага сярод насельніцтва практычна не змянілася. Урадавая палітыка садзейнічала захаванню падзелу сялянства на розныя групы, які праіснаваў да пачатку XX ст. Паводле даных 1858 г., у беларускіх губернях налічвалася 2 477 568 памешчыцкіх сялян, з іх 51 284 – дваровыя; 869 353 – дзяржаўныя і 24 373 – удзельныя. Акрамя сялянства існавалі і іншыя нешматлікія групы сельскіх жыхароў – стараабрадцы, чыншавікі, аднадворцы, вольныя людзі, праваслаўныя арандатары і інш. Стараабрадцы складалі кансерватыўную групу, якая жыла адасоблена ад навакольнага вясковага насельніцтва. Гэтаму спрыялі іх этнарэлігійныя адрозненні. Стараабрадцы пераважна негатыўна ўспрымалі праявы сялянскага і нацыянальна-вызваленчага руху, падтрымлівалі ўрадавыя мерапрыемствы. Большасць стараабрадцаў была сканцэнтравана ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. У канцы XIX ст. іх тут налічвалася каля 125 тыс. чалавек.

Праваслаўныя арандатары, нешматлікія па колькасці, былі сканцэнтраваны ў асноўным у Мінскай губерні. У 1861 г. іх налічвалася каля 13,5 тыс. чалавек. У Беларусі канца XIX ст. пражывала некалькі

сотняў тысяч чыншавікаў. Яны бестэрмінова карысталіся зямлёй і абавязаны былі плаціць уладальніку зямлі грашовы аброк і выконваць шэраг павіннасцяў адпаведна закону ці звычаю. Прадстаўнікі гэтай сацыяльнай групы маглі чыншавае права прадаваць, дарыць, перадаваць у спадчыну, закладваць. У пачатку 60-х гг. XIX ст. у беларускіх губернях налічвалася каля 100 тыс. «вольных людзей». Гэта былі нашчадкі вызваленых з-пад прыгону сялян. Асобную групу сельскіх жыхароў складалі аднадворцы – былая шляхта, якая не пацвердзіла дакументальна сваю прыналежнасць да дваранскага саслоўя. У пачатку 60-х гг. XIX ст. у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях аднадворцаў налічвалася каля 58 тыс. чалавек. Пасля паўстання 1863 г. колькасць іх павялічылася з-за паскарэння працэсу «разбору шляхты».

У параўнанні з саслоўнай іерархіяй больш дынамічна сацыяльныя зрухі адлюстроўваюць перамены ў структуры заняткаў насельніцтва. Паводле перапісу 1897 г., сярод жыхароў Беларусі 8,15 % іх колькасці складалі асобы, занятыя ў прамысловасці (тут улічаны і прадпрыемальнікі, і інжынерна-тэхнічныя работнікі, і рабочыя); 4,9 – у сферы гандлю; 3,5 – прыватнай службай, прыслуга, падзёншчыкі; 1,7 – на транспарце і ў сувязі; 1,15 – ранцё; 1,15 – вайскоўцы; 0,6 – чыноўнікі; 0,01 – прадстаўнікі вольных прафесій (вучэбная выхаваўчая дзейнасць, урачэбная і санітарная праца, работа ў сферы навукі, літаратуры і мастацтва, прыватная юрыдычная практыка); 0,05 – пенсінеры; 0,04 – духавенства і 75,1 % – сельскагаспадарчае насельніцтва. Межы многіх сацыяльна-прафесійных груп былі дастаткова ўмоўныя, рухомыя. Адпаведна набываць пэўнага ўзроўню адукацыі чалавек на працягу свайго жыцця мог змяніць сваё становішча ў сацыяльна-прафесійнай іерархіі. Аднак саслоўнае паходжанне да канца XIX ст. па-ранейшаму істотна ўплывала на фарміраванне асобных сацыяльных груп. Напрыклад, складанне чыноўніцкага апарату адбывалася двума шляхамі: па праву паходжання і па пэўным адукацыйным цензе. Па сваім сацыяльным паходжанні мелі права на дзяржаўную службу дзеці дваран, чыноўнікаў, купцоў першай гільдыі, святароў. Такое ж права мелі асобы, якія атрымалі вышэйшую ці сярэднюю (з адзнакай) адукацыю. У далейшым, у апошнія дзесяцігоддзі XIX ст., былі зроблены выключэнні з правіл для асобных відаў дзяржаўнай службы: фінансы, тэлеграф і г. д. Акрамя таго, у сувязі з узросшай патрэбнасцю дзяржавы ў павелічэнні колькасці служачых і пашырэннем адміністрацыйнага апарату, развіццём транспарту, сродкаў сувязі і г. д. шэраг пасадаў пачаў замяшчацца па вольным найме.

У беларускіх губернях, як правіла, не бралі на дзяржаўную службу яўрэяў, існавалі істотныя абмежаванні і для католікаў.

З пашырэннем мадэрнізацыйных працэсаў адбываецца ста-наўленне грамадзянскай супольнасці з характэрнымі для яе добраахвотнымі арганізацыямі, аб'яднаннямі, клубамі, палітычнымі партыямі і інш. Традыцыйнае грамадства станаў і саслоўяў змяняецца на класавае грамадства. У пачатку XX ст. саслоўная арганізацыя ўсё менш перадвызначала сацыяльную ролю і становішча асобы ў грамадстве, значна больш уплывалі асабістыя дасягненні, у тым ліку праз набыццё прафесійнай адукацыі.

МАДЭРНІЗАЦЫЯ І РАЗГОРТВАННЕ ЭТНАКУЛЬТУРНЫХ ПРАЦЭСАЎ

Пашырэнне пісьменнасці, развіццё сістэмы адукацыі ў значнай ступені з'яўляецца індикатарам уцягнутасці грамадства ў працэсы разгортвання мадэрнізацыі. Акрамя таго, адукацыя ва ўмовах XIX – пачатку XX ст. і валоданне элементарнай граматай былі надзейнай асновай для прадстаўнікоў розных сацыяльных слаёў насельніцтва, каб павысіць свой сацыяльны статус, рух наверх па сацыяльнай іерархii. Гэта таксама стала адным з найбольш важных фактараў фарміравання грамадзянскай і этнічнай свядомасці розных сацыяльных груп насельніцтва.

Адпаведна даных перапісу насельніцтва 1897 г., найбольш высокі паказчык узроўню пісьменнасці быў адзначаны для насельніцтва Віленскай губерні – 33,9 %, у тым ліку і сярод жаночай часткі жыхароў – 25,2 %. Другі па велічыні паказчык – па Гродзенскай губерні – 33,1 %, прычым самы высокі сярод мужчын – 46,5 %. Па астатніх губернях велічыня ўдзельнай вагі пісьменных жыхароў істотна не адрознівалася: у Віцебскай – 25,2 % (сярод мужчын – 34,3 %, жанчын – 16,1 %); Мінскай – 23,8 (мужчыны – 34,1 %; жанчыны – 13,5 %); Магілёўскай – 23,3 % (мужчыны – 35,3 %; жанчыны – 11,3 %). Сярод гарадскога насельніцтва беларускіх губерняў узровень адукаванасці быў прыкладна аднолькавы. Стан пісьменнасці сельскіх жыхароў вылучаўся больш высокімі паказчыкамі ў Віленскай і Гродзенскай губернях, у астатніх узровень быў дастаткова нізкі. Сярод саслоўных груп насельніцтва Беларусі найбольшай удзельнай вагай пісьменных вылучалася хрысціянскае духавенства. Узровень адукаванасці святароў-мужчын па ўсіх без выключэння губернях набліжаўся да 100 %; сярод жаночай часткі духоўнага саслоўя – ад 85 да 95 %.

Дваране і чыноўнікі па стане авалодання граматай займалі другую пазіцыю пасля духавенства. Узроўнем пісьменнасці вылучаліся прадстаўнікі вышэйшага саслоўя Гродзенскай (91,5 %) і Віцебскай (79,2 %) губерняў. Нечакана нізкім аналагічны паказчык аказаўся ў дваран і чыноўнікаў Віленскай (66,4 %) і Мінскай (63,9 %) губерняў. Дастаткова аднароднымі лічбамі зафіксаваны стан пісьменнасці ганаровых грамадзян, купцоў, мяшчан і прадстаўнікоў іншых гарадскіх саслоўяў. Сярэднія паказчыкі іх па беларускіх губернях вар'іраваліся ў межах ад 57,2 (Гродзенская губерня) да 47,8 % (Мінская губерня). Адчувальна больш адрозніваліся даныя стану пісьменнасці жаночай часткі гарадскіх саслоўяў: ад 45,3 у паветах Гродзенскай губерні да 28,4 % у Мінскай.

Сярод людзей розных веравызнанняў самы высокі паказчык адукаванасці быў характэрны для пратэстантаў. Для гэтай групы была ўласціва практычна роўная велічыня працэнта пісьменных як для мужчын, так і для жанчын. Найбольш высокая ўдзельная вага пісьменных была ў пратэстантаў Віленскай губерні (76,3 %), мінімальны ўзровень у Мінскай (57,8 %). Дастаткова значнымі былі паказчыкі адукаванасці ў іўдзеяў. Максімальнае і мінімальнае значэнні іх знаходзіліся ў дыяпазоне ад 54,3 (Віленская губерня) да 50,7 % (Мінская губерня) у мужчын і ад 35,3 (Віцебская губерня) да 29,7 % (Мінская губерня) у жанчын. У мусульман Беларусі ўдзельная вага пісьменных вар'іравалася ў межах лічбавых паказчыкаў ад 41,5 (Віленская губерня) да 34,1 % (Магілёўская губерня) сярод мужчын і ад 50,7 (Гродзенская губерня) да 20 % (Магілёўская губерня) сярод жанчын. Працэнт пісьменных у каталікоў быў некалькі ніжэйшы, чым у названых вышэй канфесійных груп. У мужчын ён знаходзіўся ў межах ад 41,7 (Гродзенская губерня) да 33,5 % (Віленская і Мінская губерні). Для каталічак была характэрна наступная дыстанцыя паміж максімальным і мінімальным паказчыкамі адукаванасці: 41,4 % (Віцебская губерня) і 23,4 % (Мінская). У самай шматлікай канфесійнай групы – праваслаўных, варыятыўнасць даных аб узроўні адукаванасці была значнай. Істотна адрозніваўся працэнт пісьменных у мужчын і жанчын. Удзельная вага адукаваных сярод апошніх была у тры – пяць разоў меншая, чым у мужчын-праваслаўных. Напрыклад, у Гродзенскай губерні паказчык пісьменнасці ў мужчын складаў 32,6 %, у жанчын – 7,1 %. Аналагічныя даныя па Мінскай губерні, дзе быў найменшы ўзровень пісьменнасці праваслаўных, былі зафіксаваны ў наступных межах: адпаведна 18,9 % і 3,7 %. Самым нізкім узроўнем пашырэн-

ня пісьменнасці вызначаліся стараабрадцы, асабліва жанчыны гэтай канфесійнай групы. Выключэнне складала Гродзенская губерня, дзе адзначаны ўнікальна высокі паказчык адукаванасці: 59,3 % у мужчын і 33,3 % у жанчын. Ва ўсіх астатніх губернях удзельная вага пісьменных стараабрадцаў знаходзілася ў межах паміж 25,6 % (Магілёўская губерня) і 13,9 % (Мінская губерня) у мужчын; 5,4 % (Магілёўская губерня) і 1,5 % (Мінская губерня) у жанчын.

Сістэмная мадэрнізацыя суправаджалася абуджэннем этнакультурных працэсаў. Рэформы зрабілі актуальным пытанне аб прыродзе нацыянальнага. Менавіта ў 60–70-я гг. XIX ст. пад непасрэдным уплывам паўстання 1863 г. з'явіўся рускі нацыяналізм. Паралельна адбывалася пашырэнне ў Беларусі «заходнерусізму» як ідэалогіі і формы этнічнай самасвядомасці часткі гарадскога насельніцтва. Пад уплывам спрэчак аб гістарычным шляху і месцы Беларусі, актывізаваных не без удзелу прыхільнікаў «заходнерусізму», фарміравалася беларуская нацыянальная ідэалогія.

Русіфікацыя і этнакультурная ўніфікацыя ўспрымаліся ўрадавымі коламі Расійскай імперыі ў 60–90-я гг. XIX ст. як неабходны элемент мадэрнізацыі. У перыяд пасля вызвалення сялян і рэформаў 60–70-х гг. XIX ст. павялічыліся памеры добраахвотнай русіфікацыі. Чыгуначнае будаўніцтва, развіццё прамысловасці і ўнутранага рынку, удасканаленне камунікацый, пашырэнне перспектывы прафесійнага росту і сацыяльнай мабільнасці стваралі перавагі не толькі для рускіх, але і для прадстаўнікоў іншых народаў. У той жа час эмансipaцыя сялянства, індустрыялізацыя і ўрбанізацыя садзейнічалі фарміраванню сярэдняга слоя ў горадзе і вёсцы, які стаў сацыяльнай базай абуджэння і пашырэння нацыянальных рухаў. Для некаторых этнічных ускраін (найперш, Польшчы) была характэрна ў параўнанні з расійскім цэнтрам апераджальная мадэрнізацыя, якая прывяла да стварэння тут новых нацый, што разгарнулі барацьбу не пад саслоўнымі ці тэрытарыяльнымі сцягамі, а пад нацыянальнымі.

Расійская рэпрэсіўная палітыка, выразна аформленая пасля падаўлення паўстання 1863 г., значна запаволіла беларускую культурна-асветніцкую дзейнасць, фарміраванне палітычных сіл і арганізацый. Гэты супярэчлівы перыяд адкрыў у той жа час магчымасці разняволення чалавечай асобы, да якога б саслоўя чалавек не адносіўся. У гэты перыяд набыла свае абрысы ідэя беларускай нацыі, змяніўся характар нацыянальнай самасвядомасці. Пашырэнне беларускай па сваім сённяшнім змесце свядомасці звязана ў значнай ступені з дзейнасцю мясцовай народніцкай, а затым

марксісцкай моладзі. Яна не прымала ранейшую «ліцвінскую», «краёвую» ідэалогію, звязаную са шляхецтвам, а больш арыентавалася на сялянства.

Трансфармацыя грамадства адбываецца дзякуючы таму, што змяняецца сацыяльная псіхалогія людзей. Мадэрнізацыя – гэта таксама зрухі ў менталітэце насельніцтва, яго здольнасць адаптавацца да змен, мабільнасць. Пад уплывам мадэрнізацыйных працэсаў адбываецца трансфармацыя грамады ў грамадства. Невялікая па памерах традыцыйная грамада з уласцівымі ёй блізкімі даверлівымі чалавечымі адносінамі змяняецца вялікім урбаністычным, індустрыяльным грамадствам, дзе адносіны паміж людзьмі набываюць безасабовы, індывідуалістычны, прагматычны характар. У працэсе мадэрнізацыі адбываецца трансфармацыя сям’і – пераход ад пашыранай да невялікай, нуклеарнай (муж, жонка, дзеці). Слабее таксама кантроль над асобай з боку бацькоў і сваякоў. Акрамя таго, эканамічная дзейнасць паступова страчвае сувязь з сямейнымі, сваяцкімі адносінамі, хатнімі гаспадаркамі. Члены сям’і пакідаюць хатнюю гаспадарку ў пошуках працаўладкавання. У традыцыйным грамадстве функцыя вытворчасці рэалізуецца пераважна ў сваяцкіх калектывах. Функцыя навучання паступова пераходзіць ад сям’і да школы. Традыцыя і сучаснасць не толькі суіснуюць у грамадствах, якія мадэрнізуюцца, але і пранікаюць адзін у аднаго і змешваюцца паміж сабой. Па меры станаўлення індустрыяльнага грамадства адбываецца эмансipaцыя жанчыны, ураўноўвання яе ў правах з мужчынам. Для вялікай колькасці жанчын становіцца неабходным пошук самастойнага занятку, працы. Яны набываюць медыцынскія, юрыдычныя, выкладчыцкія прафесіі, займаюць многія з тых пасадаў, якія раней займалі мужчыны. Жыццё становіцца больш практычным, напружаным, абцяжараным клопатамі. Справа, заробак, пытанні матэрыяльнага дабрабыту вылучаюцца на першы план для многіх груп насельніцтва. Святкаванне, адпачынак, вольны час амаль зніклі з іх побыту.

АСАБЛІВАСЦІ МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ У БЕЛАРУСІ

Яны выявіліся ў XIX – пачатку XX ст. Па-першае, авангардам мадэрнізацыі ў краінах Еўропы былі гарады, дзе канцэнтравалася прамысловасць, а ў Беларусі значная частка прадпрыемстваў знаходзілася ў сельскай мясцовасці. Па-другое, рухавіком мадэрнізацыі ў краінах Еўропы былі буржуазія, купцы, а ў Беларусі – у ас-

ноўным дваранства, якому належала вялікая частка прамысловых прадпрыемстваў, права сацыяльна-эканамічнай ініцыятывы. Гандлёвая і прамысловая буржуазія недваранскага паходжання была пераважна іншаэтнічнага і іншаканфесійнага паходжання ў параўнанні з большасцю насельніцтва. Акрамя таго, адмоўна адбіліся на разгортванні мадэрнізацыйных працэсаў у Беларусі, асабліва на ранніх этапах, адсутнасць уласнай дзяржаўнасці і звязанай з гэтым пратэксцыйнісцкай палітыкі. Напрыклад, чыгуначнае будаўніцтва не ўлічвала прыярытэтаў развіцця Беларусі, змяніла традыцыйную структуру гарадскіх паселішчаў Беларусі. Адным з вынікаў працэсу, які спадарожнічаў мадэрнізацыі, было развіццё нацыі і з'яўленне нацыяналізму. У Беларусі нацыянальная ідэалогія і рух былі аслабленымі.

Тэма 3
АДМЕНА ПРЫГОННАГА ПРАВА.
БУРЖУАЗНЫЯ РЭФОРМЫ
60–70-х гг. XIX ст.

АГРАРНАЯ РЭФОРМА 1861 г.

Да сярэдзіны XIX ст. у Расійскай імперыі вызначыліся прыкметы разлажэння прыгонніцкай сістэмы. Яна перашкаджала развіццю буржуазных адносін, мадэрнізацыйным працэсам у гаспадарцы і грамадстве. Сяляне не мелі нармальных умоў для жыцця, выканання павіннасцяў на карысць дзяржавы і сваіх уладальнікаў. Значная частка памешчыцкіх гаспадарак была нерэнтабельнай. Каб павялічыць даходнасць сваіх маёнткаў, памешчыкі памяншалі сялянскія надзелы, абезземельвалі прыгонных. Імкненне павялічыць даходнасць гаспадарак праз узмацненне эксплуатацыі сялянства сустракала яго супраціўленне. Да канца 50-х гг. XIX ст. сялянскі рух узрастае. У 1858–60 гг. у Беларусі адбыліся 42 хваляванні, з якіх 11 былі падаўлены з дапамогай вайскавай сілы. Спецыфічнай формай сялянскага руху напярэдадні адмены прыгоннага права стаў «цвярозы рух». Ён разгарнуўся на тэрыторыі Беларусі, Літвы і некаторых іншых частак Расійскай імперыі. Сяляне адмаўляліся набываць у сваіх памешчыкаў гарэлку – гэта было дадатковай і даволі цяжкай павіннасцю. Штогод сялянін абавязаны быў выкупіць у свайго гаспадара вызначаную колькасць вёдраў гарэлкі, нават калі ён гэты напой не спажываў. Каталіцкія святары выкарысталі «цвярозы рух» у мэтах антырасійскай прапаганды напярэдадні паўстання 1863 г. Яны даводзілі сялянам, што расійскі ўрад вельмі зацікаўлены ў спойванні працоўнага людю.

Расійскі ўрад вымушаны быў стаць на шлях практычнага ажыццяўлення адмены прыгоннага права. У студзені 1857 г. пад кіраўніцтвам Аляксандра II быў створаны Сакрэтны камітэт для абмеркавання мерапрыемстваў, звязаных з падрыхтоўкай і правядзеннем сялянскай рэформы. Упершыню аб сваім жаданні адмяніць прыгоннае права Аляксандр II заявіў у час сустрэчы з прадстаўнікамі маскоўскага дваранства: «...існуючы парадак валодання душамі не можа заставацца нязменным. лепш адмяніць прыгоннае права зверху, чым дачакацца таго часу, калі яно само сабой пачне адмяняцца знізу». Яшчэ летам 1856 г. Аляксандр II у размове з віленскім генерал-губернатарам У. Назімавым выказаў неабходнасць унушэння дваранству адказнасці за справу вызвалення сялянства. У. Назімаву ўдалося арганізаваць выступленне віленскага, ковенскага, гродзенскага дваранства з ініцыятывай адмены прыгоннага права. Такі пачатак выклікаў стрымана-негатывную рэакцыю з боку прадстаўнікоў дваранства шэрагу цэнтральных і паўднёвых губерняў Расійскай імперыі.

У ходзе папярэдняга абмеркавання памешчыкі беларускіх губерняў выявілі рознае ўяўленне аб паслярэформенным уладкаванні сваіх гаспадарак, але былі амаль адзінадушнымі ў адмаўленні прапановы ўрада аб абавязковым продажы сялянству той ці іншай долі апрацоўваемай імі зямлі па фіксаваных дзяржавай цэнах. Яны звязвалі такі падыход з расійскім парадкам ураўняльнага землекарыстання і лічылі яго не адпавядаючым эканамічным запатрабаванням свайго, на іх погляд, больш развітага рэгіёна, дзе панавала падворнае землекарыстанне. Больш таго, памешчыкі беларускіх і літоўскіх губерняў падкрэслівалі сваё перакананне аб адасобленасці свайго рэгіёна ад унутранай часткі Расіі. Яны прапаноўвалі такія спосабы арганізацыі зямельных адносін у маёнтках, якія б спрашчалі арэнду зямлі і прыцягненне батракоў у якасці вольнанаёмнай рабочай сілы. Акрамя абмеркавання сялянскай справы, памешчыкі выказваліся таксама за вяртанне польскай мовы ў дзяржаўныя ўстановы, адкрыццё Віленскага ўніверсітэта і інш.

У адказ на адрасы, накіраваныя памешчыкамі Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай губерняў Аляксандру II, дзе выказвалася згода на вызваленне сялян, але без зямлі, 20 лістапада 1857 г. выйшаў рэскрыпт імператара на імя віленскага генерал-губернатара У. Назімава, які абвясчаў пачатак падрыхтоўкі сялянскай рэформы. Для гэтай мэты былі створаны губернскія дваранскія камітэты. У лютым 1858 г. Сакрэтны камітэт быў перайменаваны ў Галоўны камітэт па сялянскай справе.

Зварот да беларускіх і літоўскіх памешчыкаў у сувязі з пачаткам падрыхтоўкі рэформы быў абумоўлены большай уцягнутасцю рэгіёна ў рыначныя адносіны; перасцярогай урада ў сувязі з магчымым аб'яднаннем сялянскага руху з польскім нацыянальна-вызваленчым; зацікаўленасцю мясцовых памешчыкаў у льготных для сябе ўмовах правядзення рэформы. Улічана таксама было сушэства Польшчы і інфлянцкіх губерняў, дзе прыгоннае права ўжо адсутнічала.

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў «Палажэнне» і Маніфест аб адмене прыгоннага права. На беларускія губерні было пашырана дзеянне агульнага і двух мясцовых палажэнняў. У агульным палажэнні вызначаліся асабістыя і маёмасныя правы сялян, парадак утварэння сельскага кіраўніцтва, выканання сялянамі казённых, земскіх і грамадскіх павіннасцяў. Паводле «Палажэння», памешчык заставаўся ўласнікам усёй зямлі. Аднак частка яе вылучалася сялянам для надзелу, які даваўся ім у карыстанне. Да заключэння выкупной здзелкі селянін знаходзіўся ў часоваабавязаным стане і мусіў выконваць на карысць памешчыка вызначаныя павіннасці. Пазямельныя адносіны паміж памешчыкамі і часоваабавязанымі сялянамі рэгуляваліся ўстаўнымі граматамі.

Мясцовыя палажэнні вызначалі канкрэтны парадак землеўпарадкавання сялян і выканання імі павіннасцяў. На Віцебскую і Магілёўскую губерні пашыралася «Палажэнне для губерняў вялікарасійскіх, новарасійскіх і беларускіх». У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях рэформа ажыццяўлялася паводле мясцовага палажэння для гэтых губерняў. Вылучэнне іх, а таксама Ковенскай губерні ў асобную групу было выклікана панаваннем тут падворнага землекарыстання, увядзеннем інвентароў і палітычнымі меркаваннямі, звязанымі з блізкасцю Польшчы. Рэдакцыйныя камісіі пры падрыхтоўцы заканадаўчых дакументаў аб адмене прыгоннага права стварылі для іх спецыяльны праект. Паводле яго, планавалася пакінуць за кожным сялянскім дваром той зямельны надзел, які быў у яго карыстанні на момант вызвалення, а таксама вызначыць максімальны памер павіннасцяў. Дакладнае вызначэнне памераў надзелу і павіннасцяў павінна было быць зроблена пры складанні ўстаўных грамат.

У беларускіх паветах Віцебскай і Магілёўскай губерняў, дзе захавалася абшчыннае сялянскае землекарыстанне, памеры зямельных надзелаў устанаўліваліся: вышэйшы – ад 4 да 5,5 дзесяціны, ніжэйшы – $1/3$ вышэйшага. За аснову бралася тая колькасць зямлі, якую яны павінны былі атрымаць, калі карысталіся да рэформы.

Калі памер падзелу перавышаў вышэйшую норму, памешчык меў права адрэзаць лішак на сваю карысць. За карыстанне поўным надзелам сяляне павінны былі плаціць аброк або адбываць паншчыну (40 мужчынскіх і 30 жаночых дзён у год). У абшчынах захоўвалася кругавая парада для спраўнага выканання сялянамі павіннасцяў.

У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях сялянам перадавалася тая зямля, якой яны карысталіся да 1861 г. адпаведна інвентарам. У тым выпадку, калі ў сялян зямлі было больш, чым паказана ў інвентары, або калі ў памешчыка заставалася менш 1/3 зручных зямель, то апошні меў права адрэзаць на сваю карысць 1/6 частку сялянскага надзелу. Памер павіннасцяў устанаўліваўся не больш: аброк – 3 руб. з дзесяціны, паншчына – 23 дні ў год. За выкананне павіннасцяў сяляне неслі асабістую адказнасць перад памешчыкам. Акрамя таго, тут прадугледжвалася стварэнне ў кожным павеце паверачных камісій, якія на працягу шасці гадоў пасля зацвярджэння ўстаўных грамат разбіралі спрэчкі і рознагалосі паміж сялянамі і памешчыкамі. Аналага такога органа ў велікарускіх губернях не прадугледжвалася. Супраць гэтага праекта выступілі мясцовыя памешчыкі, пагражаючы поўным сваім разарэннем у выпадку яго прыняцця.

Зямля трапляла ва ўласнасць селяніна праз выкуп. Правілы выкупной аперацыі былі аднолькавымі для ўсіх губерняў. Выкупная сума вызначалася такім чынам, што ў выпадку ўкладання яе ў банк пры ўмове 6 % гадавых памешчык павінен быў атрымліваць даход, роўны па памерах гадавому аброку. Усе лясы пакідаліся ва ўласнасці памешчыкаў. Сяляне маглі нарыхтоўваць дровы толькі з іх дазволу і, як правіла, у вызначаны час і за пэўную плату. Акрамя выкупных плацяжоў сяляне вымушаны былі плаціць дзяржаўныя падаткі і зборы: падушны падатак, земскі падушны збор і ў дадатак з 1872 г. – земскі пазямельны падатак на мясцовыя патрэбы. Сумарна падаткі і зборы ў разліку на адну дзесяціну перавышалі выкупныя плацяжы.

Дзяржава для ажыццяўлення выкупной аперацыі давала сялянам доўгатэрміновую грашовую пазыку. Сяляне на 49 гадоў рабіліся даўжнікамі дзяржавы і павінны былі выплачваць ёй доўг з улікам высокіх працэнтаў, так званыя выкупныя плацяжы. Памер выкупу значна перавышаў фактычны кошт зямлі.

Практычнае ажыццяўленне рэформы ўскладалася ўрадам на міравых пасрэднікаў, павятовыя міравыя з'езды і губернскія

па сялянскіх справах прысутнасці. Міравым пасрэднікам, якія прызначаліся губернатарамі з ліку мясцовых памешчыкаў, падпарадкоўвалася сялянскае кіраванне некалькіх валасцей. Яны дастаткова сумленна выконвалі ўскладзеныя на іх абавязкі. Нярэдкамі былі скаргі з боку мясцовых памешчыкаў на дзейнасць міравых пасрэднікаў, якія выступалі ў вырашэнні спрэчных пытанняў на баку сялян.

Азнаямленне з умовамі адмены прыгоннага права праводзілася ў цэрквах і касцёлах у прысутнасці паліцыі. Вялікай радасці рэформа ў сялян не выклікала, паколькі ім абяцалі толькі асабістую волю, і то не адразу, а сваю зямлю яны павінны былі выкупляць у памешчыка. Асаблівае незадавальненне ў сельскіх жыхароў выклікаў двухгадовы пераходны перыяд, на працягу якога міравым пасрэднікам патрэбна было скласці ў кожным маёнтку ўстаўныя граматы. Паводле апошніх вызначаліся колькасць, памеры сялянскіх надзелаў і парадак іх паступовага пераходу на ўмовах выкупу ва ўласнасць сялян.

Умовы адмены прыгоннага права не былі прыняты сялянствам, пашырыўся яго рух. Калі пачалося паўстанне 1863 г., урад імкнуўся перасцерагчы далучэнне беларускіх сялян да паўстанцаў. Расійскі ўрад вымушаны быў пайсці на ўступкі сялянам. 1 сакавіка 1863 г. выйшаў указ аб адмене часоваабавязаных адносін у Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губернях і інфлянцкіх паветах Віцебскай губерні. 2 лістапада 1863 г. указ быў пашыраны на Магілёўскую губерню і беларускія паветы Віцебскай губерні. Указ уводзіў абавязковы выкуп сялянскіх надзелаў. Выкупныя плацяжы за надзельную зямлю паніжаліся на 20 %. Сяляне пераходзілі ў разрад сялян-уласнікаў і павінны былі ўносіць выкупныя плацяжы, былі павялічаны зямельныя надзелы, за сялянамі замацоўваліся сервітутныя ўгоддзі (пашы, вадапоі і г. д.), якімі яны карысталіся да рэформы 1861 г. У адрозненне ад унутраных губерняў Расійскай імперыі напаўпрыгонніцкія адносіны ў Беларусі былі ліквідаваны ў 1863 г. праз спыненне часоваабавязанага становішча сялян.

Надзельныя землі не дазвалялася прадаваць да часу выплаты выкупной пазыкі. Той, хто купляў гэту зямлю, становіўся членам сельскай грамады, для чаго патрэбна была згода з боку сельскага сходу. Зямельнае пытанне было найбольш вострым у паслярэформеннай вёсцы. Сяляне часам куплялі памешчыцкую зямлю, але яна прадавалася, як правіла, вялікімі кавалкамі, і патрэбна была згуртаванасць аднавяскоўцаў для куплі ў складчыну. Нярэдкамі становіліся выпадкі, калі сяляне самавольна захоплівалі асобныя

кавалкі памешчыцкай зямлі і далёка не заўсёды землеўласнікам удавалася даказаць у судзе сваю праўду. Асабліва частай такая сітуацыя была, калі аднавяскоўцы калектыўна абаранялі ўласныя набыткі.

Адмена прыгоннай залежнасці памешчыцкіх сялян Беларусі і перавод іх на абавязковы выкуп вызначылі неабходнасць пазямельнага ўладкавання іншых катэгорый сельскага насельніцтва. Другой па колькасці катэгорыяй сялянства, пасля памешчыцкіх, былі дзяржаўныя. Яны складалі, паводле рэвізіі 1858 г., 19,5 % сялянства Беларусі. Казённыя сяляне плацілі дзяржаве грашовы аброк, былі асабіста вольныя, па ўласным меркаванні распараджаліся сваёй рабочай сілай. Дзяржаўныя сяляне прызнаваліся суб'ектамі грамадзянскага і публічнага права і ў той жа час мелі няпэўнае прававое становішча, залежалі ад дзяржавы, патэнцыяльна маглі быць падораны дваранам разам з землямі, на якіх знаходзіліся. У маі 1867 г. быў выдадзены закон аб рэформе дзяржаўнай вёскі Беларусі, Літвы і Прабоярэжнай Украіны. Паводле яго, землеўладкаванне дзяржаўных сялян праводзілася на той жа аснове, што і былых памешчыцкіх. Згодна з законам, а таксама правіламі для складання люстрацыйных актаў ад 20 кастрычніка 1867 г., іх пераводзілі на абавязковы выкуп і прылічалі да сялян-уласнікаў у адрозненне ад казённага сялянства велікарускіх губерняў, Левабярэжнай і Паўднёвай Украіны, дзе надзельная зямля знаходзілася толькі ў іх пастаянным карыстанні.

За дзяржаўнымі сялянамі Беларусі захоўвалася зямля, якая знаходзілася ў іх карыстанні да часу правядзення рэформы 1867 г. Велічыню надзельных зямельных участкаў і суму выкупных плацяжоў вызначалі люстрацыйныя камісіі. Для складання і зацвярджэння люстрацыйных актаў у Віленскай і Гродзенскай губернях устанаўліваўся тэрмін 3 гады, у Мінскай – 4, у Віцебскай і Магілёўскай – 6 гадоў. Штогадовыя выкупныя плацяжы вызначаліся зыходзячы з памераў павялічанага на 10 % аброчнага падатку. Тэрмін пагашэння выкупнога доўгу складаў 46 гадоў. Ніякай пазыкі ад казны дзяржаўныя сяляне не атрымлівалі. Выкупныя плацяжы адпавядалі мясцовым рыначным цэнам на зямлю і былі прыкметна ніжэй, чым у былых памешчыцкіх сялян. На захадзе і ў цэнтры Беларусі вызначэнне велічыні і меж надзелаў, выкупу дзяржаўных сялян было завершана ў пачатку 1870-х гг. У Віцебскай і Магілёўскай губернях рэалізацыя рэформы была завершана ў сярэдзіне 1870-х гг.

Асобную катэгорыю прыгонных складалі ўдзельныя сяляне. У канцы 50-х гг. XIX ст. яны налічвалі ва ўсходняй частцы Беларусі 0,7 % вясковых жыхароў. У сувязі з паўстаннем расійскі ўрад у чэрвені 1863 г. вымушаны быў удзельных сялян перавесці на абавязковы выкуп. Выкупная сума ў іх вызначалася аналагічна, як і ў былых памешчыцкіх людзей, аднак удзельныя сяляне атрымалі некалькі большыя надзелы, якія каштавалі ім танней.

У ліпені 1864 г. быў апублікаваны ўказ аб пазямельным уладкаванні вольных людзей, якія былі асабіста свабодныя, але абавязаны плаціць падушны аброк ці адпрацоўваць за зямлю. Яны жылі ў Віленскай, Гродзенскай, Віцебскай і Мінскай губернях і складалі каля 0,6 % сельскага насельніцтва. Напярэдадні адмены прыгоннага права многія з вольных людзей былі абезземелены. У гэту катэгорыю без зямлі было пераведзена мноства прыгонных сялян. Паводле ўказа 1864 г., вольныя людзі, абезземеленыя памешчыкамі пасля лістапада 1857 г., надзяляліся зямлёй з правам выкупу на тых жа ўмовах, што і памешчыцкія сяляне; пазбаўленыя зямлі да 1857 г. пакідаліся на 12 гадоў у якасці арандатараў. Апошнія ў 1882 г. атрымалі права выкупіць зямлю ці заключыць новыя арэндныя дагаворы.

Згодна з законам ад 9 чэрвеня 1886 г., на тэрыторыі Беларусі, Правабярэжнай Украіны і Літвы была праведзена чыншавая рэформа. Чыншавікоў пераводзілі на абавязковы выкуп. Да іх ліку адносіліся тыя, хто карыстаўся памешчыцкай зямлёй на ўмовах бестэрмінова-спадчынай арэнды з фіксаванай грашовай платай. Для доказу права спадчынай арэнды чыншавікі павінны былі падаць пэўныя дакументы. Рэалізацыя рэформы зацягнулася, у пачатку XX ст. разгляд чыншавых спраў быў далёкі да завяршэння. Законам 1893 г. было дадзена права выкупіць зямлю праваслаўным арандатарам.

Вызваленне сялян ад прыгону, правядзенне аграрных пераўтварэнняў, нягледзячы на сваю пэўную абмежаванасць, адкрылі шлях для капіталістычнай мадэрнізацыі вёскі. Адчувальным фактарам, які паўплываў на іх змест і кірунак, стала актывізацыя нацыянальна-вызваленчага руху ў пачатку 1860-х гг. Перавод на выкуп памешчыцкіх, а затым і дзяржаўных сялян Беларусі, у адрозненне ад унутраных і некаторых іншых рэгіёнаў еўрапейскай Расіі, стварыў больш спрыяльныя ўмовы для сацыяльна-эканамічнай трансфармацыі беларускай вёскі.

СУДОВАЯ РЭФОРМА

Адмена прыгоннага права, буржуазнае развіццё Расійскай імперыі абумовілі неабходнасць правядзення шэрагу рэформаў: земскай (1864), судовай (1864), гарадскога самакіравання (1870), вайскавай (1862, 1874), школьнай (1864), а таксама некаторых пераўтварэнняў у галіне фінансаў, цензуры. У Беларусі гэтыя рэформы былі праведзены пазней і да таго ж са значнымі адхіленнямі ў параўнанні з агульнарасійскімі нормамі.

З усіх буржуазных рэформаў 1860–80-х гг. найбольш паслядоўнай была судовая. У аснову яе былі пакладзены: бессаслоўнасць суда, спаборніцтва бакоў, галоснасць судаводства і незалежнасць суддзяў. Быў створаны спецыяльны інстытут прысяжных павярных (адвакатаў), інстытут прысяжных засядацеляў (суддзяў-непрафесіяналаў), якія ўдзельнічалі ў крымінальных працэсах і выносілі канчатковае рашэнне аб вінаватасці ці невінаватасці падсуднага. Аснову судовай рэформы склалі чатыры законы, якія былі зацверджаны 20 лістапада 1864 г.: «Заснаванне судовых установаў», «Статут грамадзянскага судаводства», «Статут крымінальнага судаводства», «Статут аб пакараннях, якія накладваюцца міравымі суддзямі». Паводле судовай рэформы дакладна вызначаліся судовыя інстанцыі і размяжоўваліся іх функцыі. Сама сістэма судаў была ў значнай ступені спрошчана. Для разгляду дробных злачынстваў і нязначных іскаў быў створаны міравы суд са спрошчаным судаводствам. Міравыя судзіі выбіраліся на сходах земскіх і гарадскіх гласных. Рашэнні міравых суддзяў маглі быць абскарджаны ў павятовым міравым судзе. Стваралася стройная сістэма судовых устаноў: акруговыя суды, судовыя палаты, сенат. Для ўсіх саслоўяў уводзіўся адзіны акруговы суд.

Пачатак судовай рэформы ў Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі быў сустрэты з большым энтузіязмам, чым у іншым рэгіёнах. Гэта праявілася ў шматлікіх допісах, накіраваных мясцовымі пракурорамі, судовымі работнікамі ў Пецябург. Трэба ўлічваць, што тут каля 250 гадоў дзейнічаў Статут 1588 г. ВКЛ, які меў пэўны ўплыў на падрыхтоўку новых судовых уставаў 1864 г. і абвешчаў амаль тыя ж прынцыпы права. Дваранства беларускіх губерняў прапаноўвала ўвесці тут судаводства па правілах Статута 1588 г. Аднак у Пецябургу, а таксама ў акружэнні віленскага генерал-губернатара ў сувязі з падзеямі паўстання 1863 г. і ўвядзеннем ваеннага становішча перавагу атрымаў погляд аб несвоечасовасці пашырэння нормаў судовай рэформы на тэрыторыю беларускіх губерняў. Ваеннае становішча на ўсёй тэрыторыі Беларусі было адменена ў 1870 г.,

пасля гэтага стала магчымай рэалізацыя рэформы. На думку генерал-губернатора А. Патапава, судовая рэформа павінна была зблізіць заходнія губерні з астатняй часткай імперыі, выклікаць у мясцовага насельніцтва пачуццё павагі да законаў Расійскай імперыі. Указам імператара ў чэрвені 1871 г. было загадана сенату пачаць увядзенне міравых судовых устаноў у заходніх губернях.

У беларускіх губернях рэалізацыя судовай рэформы пачалася ў 1872 г. з увядзення міравых судаў. Аднак паколькі тут адсутнічалі земствы, якія выбіралі суддзяў, то прэтэндэнты на гэту пасаду прызначаліся міністрам юстыцыі з ліку лаяльных да ўрада памешчыкаў; прычым у Беларусі, у параўнанні з цэнтральнымі расійскімі губернямі, быў паніжаны маёмасны і адукацыйны ценз. У беларускіх губернях міравыя суддзі зацвярджаліся тэрмінам на тры гады. Для адбору кандыдатаў у міравыя суддзі складаліся спецыяльныя часовыя камісіі. Займаць пасады суддзяў забаранялася асобам «польскага» паходжання. Такім чынам, Беларусь адразу была пазбаўлена адной з галоўных рыс рэформы – выбарнасці суддзяў. Дзейнасць міравых судаў тут у пэўнай ступені насіла палітычны характар, што было звязана з разглядам спраў аб забароне навучання сялян польскай грамадзе, выкарыстоўваць польскія нацыянальныя сімвалы і інш.

Вышэйшыя судовыя інстанцыі – акруговыя суды, судовыя палаты, а таксама пракуратура, інстытуты прысяжных павераных і засядацеляў – у Беларусі былі ўведзены ўказам імператара ад 9 лістапада 1882 г. Акруговыя суды былі створаны тут у лістападзе 1883 г. Яны засноўваліся ў губернскіх гарадах і складаліся з крымінальнага і грамадзянскага аддзяленняў.

Старшыні і члены судаў вышэйшай інстанцыі прызначаліся імператарам па прапанове міністра юстыцыі. Больш высокай апеляцыйнай інстанцыяй для Гродзенскага і Мінскага акруговых судаў была Віленская судовая палата, для Віцебскага – Пецябургская, Магілёўскага – Кіеўская судовая палата. Аднак не абышлося без выключных нормаў для заходніх губерняў. Іх адміністрацыям было дадзена права выкрэсліваць са спісаў прысяжных засядацеляў асоб, якія іх не задавальнялі. Для яўрэйскага прадстаўніцтва былі ўведзены працэнтныя нормы. Да гэтага часу ўрад звужаў межы судовай рэформы, асабліва адносна незалежнасці суддзяў. У 1878 г. разгляд спраў аб дзяржаўных (палітычных) злачынствах быў перададзены з суда прысяжных у судовыя палаты і ваенныя суды.

У працэсе рэалізацыі рэформы дзейнасць некаторых міравых суддзяў выклікала незадаволенасць улад. У 1889 г. быў уведзены

інстытут земскіх начальнікаў, якія прызначаліся губернатарамі, міністрам унутраных спраў. Зацвярджэнню гэтага інстытута папярэднічалі шматлікія скаргі памешчыкаў на міравыя суды і органы сялянскага самакіравання. Землеўласнікаў не задавальняла зацягнутасць прыняцця рашэнняў міравымі і валаснымі судамі па іх скаргах у дачыненні да сялян. Земскім начальнікам, якія павінны былі быць дваранамі, падпарадкоўвалася ўсё сялянскае самакіраванне. Яны мелі права прыпыняць рашэнні сельскіх і валасных сходаў, маглі выносіць штрафы, аддаваць на кароткі тэрмін пад арышт. Пасады земскіх начальнікаў былі ўведзены на тэрыторыі Беларусі не адразу, а пасля атрымання першага вопыту дзейнасці новай улады на вёсцы. У Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях яны з'явіліся ў 1900 г., у Віленскай і Гродзенскай – у 1904 г.

Судовая сістэма з самага пачатку правядзення рэформы захоўвала і некаторыя рысы папярэдняй эпохі. Побач з агульнасаслоўнымі судамі дзейнічалі сялянскія валасныя суды, святары ў шэрагу выпадкаў судзіліся ў асобным парадку і г. д.

ВАЙСКОВАЯ РЭФОРМА

Адной з першых пачалася рэалізацыя вайсковай рэформы. У 1862 г. тэрмін службы ў рэгулярных падраздзяленнях расійскай арміі быў скарачаны да 7–8 гадоў. Гэта адкрывала магчымасці для амаладжэння войска і стварэння рэзерву для мабілізацыі з ліку звольненых у запас, але захоўваўся саслоўны характар яго фарміравання. У 1864 г. Расійская імперыя была падзелена на вайсковыя акругі. Беларускія губерні былі ўключаны ў склад Віленскай акругі. Змянялася і пашыралася сетка ваенных навучальных устаноў, замест кадэцкіх карпусоў ствараліся ваенныя гімназіі, з 1864 г. – юнкерскія вучылішчы.

З 1874 г. уводзілася ўсеагульная вайсковая павіннасць, аднак адбор прызыўнікоў вёўся, як правіла, па жэрабю, і на службу трапляла прыкладна трэцяя частка мужчын адпаведнага ўзросту. Тыя, хто пазбягаў службы, залічаліся ў апалчэнне. Прызыву належалі мужчыны не маладзейшыя 20 гадоў. Афіцыйна ад службы ў войску вызваляўся старэйшы сын галавы сям'і. Тэрмін праходжання службы ў арміі скарачаўся, у сухапутных войсках складаў шэсць гадоў, на флоце – сем. Пры наяўнасці пэўнага ўзроўню адукацыі маладыя людзі служылі менш. Пасля заканчэння вышэйшых навучальных устаноў тэрмін службы зніжаўся да шасці месяцаў, гімназій – да

паўтара года, пачатковых школ – да чатырох гадоў. Ільготы па службе ў войску з’явіліся дадатковым стымулам для распаўсюджвання адукацыі. Звольненыя ў запас траплялі ў мабілізацыйны рэзерв. З 1875 г. непісьменных салдат абавязкова навучалі грамадзе. Асноўная частка маладых людзей пасля службы ў войску вярталася на радзіму, але армейскі вопыт значна пашыраў іх далягляд, складаўся на іх паводзінах, успрыняцці традыцыйнага вясковага жыцця.

Па новым воінскім статуте 1888 г. устанаўліваўся 5-гадовы тэрмін службы ва ўсіх родах рэгулярнага войска і 13-гадовы тэрмін знаходжання ў запасе, з наступным залічэннем у апалчэнне. З 20 да 21 года павялічваўся прызыўны ўзрост. Мерапрыемствы вайсковай рэформы былі праведзены найбольш паслядоўна, і яна аказалася самай удачай у параўнанні з іншымі буржуазнымі рэформамі 60–70-х гг. XIX ст.

ШКОЛЬНАЯ РЕФОРМА

Яна праводзілася на тэрыторыі беларускіх губерняў паводле «Палажэння аб пачатковых народных вучылішчах» і «Статута гімназій і прагімназій» 1864 г., якія былі заснаваны на прынцыпе агульнасаслоўнай адукацыі. Саслоўныя абмежаванні адмяняліся пры паступленні і ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. Аднак склад навучэнцаў у сярэдняй і вышэйшай школах рэгуляваўся высокай аплатай за навучанне. У дадатак да прынятых палажэнняў цыркуляр ад 18 чэрвеня 1887 г. уводзіў афіцыйныя абмежаванні па прыёме ў гімназіі для асобных маламаёмасных груп насельніцтва, а выдзены ў ліпені 1887 г. новы заканадаўчы дакумент устанавіў працэнтныя нормы паступлення ў сярэднія навучальныя ўстановы для яўрэяў. Разам з тым былі пашыраны магчымасці для адкрыцця жаночых сямікласных гімназій.

У выніку рэалізацыі школьнай рэформы значна пашырылася сетка пачатковых школ, якія было дазволена адкрываць грамадскім установам і прыватным асобам з падначаленнем іх саветам вучылішчаў. Адначасова над пачатковай школай узмацняўся адміністрацыйны нагляд. З гэтай мэтай у 1869 г. уводзілася пасада інспектара народных вучылішчаў, а ў 1874 г. – дырэктара народных вучылішчаў. Асабліва ўвага надавалася развіццю сеткі царкоўнапрыходскіх школ і школ граматы, падначаленых праваслаўнаму ведамству.

Гімназіі, адпаведна статуту 1864 г., былі двух тыпаў: класічныя і рэальныя. У класічных гімназіях вялікая ўвага надавалася вывучэнню старажытных моў і дысцыплін гуманітарнага профілю, заканчэнне іх давала права паступлення ва ўніверсітэты без уступ-

ных экзаменаў. У рэальных гімназіях павялічвалася выкладанне прыродазнаўчых дысцыплін, замежных моў. Выпускнікі іх маглі паступаць у вышэйшыя тэхнічныя навучальныя ўстановы. У 1871 г. быў зацверджаны новы статут гімназій. Тэрмін навучання ў класічных гімназіях павялічваўся з 7 да 8 гадоў, пашыралася выкладанне старажытных моў і матэматыкі. Рэальныя гімназіі былі пераўтвораны ў рэальныя вучылішчы, і тэрмін навучання ў іх скарачаўся з 7 да 6 гадоў. Права паступаць у вышэйшыя тэхнічныя навучальныя ўстановы атрымлівалі толькі тыя, хто заканчваў сёмы дадатковы клас вучылішча.

Важнымі элементамі дзейнасці ўрадавых органаў у сферы адукацыі Беларусі 60–90-х гг. XIX ст. сталі штучнае стрымліванне развіцця вышэйшай і сярэдняй адукацыі і адначасова значнае павелічэнне колькасці пачатковых школ, адкрыццё шэрагу настаўніцкіх семінарыяў, дзе навучалася сельская моладзь. Нягледзячы на ўсе абмежаванні з боку ўрадавых органаў, школьная рэформа садзейнічала развіццю адукацыі і культуры.

РЭФОРМА ГАРАДСКОГА САМАКІРАВАННЯ

Падрыхтоўка праекта рэформы гарадскога самакіравання расійскім урадам была пачата ў 1862 г., аднак толькі 16 чэрвеня 1870 г., пасля неаднаразовага абмеркавання папярэдніх варыянтаў, Аляксандрам II было зацверджана і набыло моц закона новае Гарадавое палажэнне. У аснову прынятага дакумента былі пакладзены прынцыпы бессаслоўнасці і выбарнасці, заснаванай на маёмасным цэнзе. Гарадская рэформа праводзілася пэўна, найперш у буйных велікарускіх населеных пунктах. На нацыянальных ускраінах рэформа праводзілася з перасцярогай. На беларускія і літоўскія губерні яна была пашырана з 1875 г., на тэрыторыі Латвіі і Эстоніі — у 1877 г., а ў польскіх губернях зусім не была рэалізавана. Рэформа на тэрыторыі беларускіх губерняў праводзілася пасля кансультацый Міністэрства ўнутраных спраў з губернскімі адміністрацыямі, з улікам мясцовых асаблівасцей. Кіраўніцтва губерняў выказалася за неабходнасць рэфармавання органаў гарадскога самакіравання, але лічыла абавязковым абмежаваць прадстаўніцтва ў іх яўрэйскага і польскага насельніцтва, пазбавіць магчымасці быць выбаршчыкамі для палітычна нядобранадзейных асоб, прызначаць кіраўнікоў гарадскога самакіравання Міністэрствам унутраных спраў.

Для прыняцця рашэння аб пашырэнні Гарадавога палажэння на беларускія і літоўскія губерні ў 1872 г. была створана камісія на чале

з міністрам унутраных спраў А. Цімашовым. У выніку работы камісіі з 25 красавіка 1875 г. Гарадавое палажэнне было распаўсюджана на тэрыторыю беларускіх губерняў. Першымі права на фарміраванне органаў гарадскога самакіравання, паводле новага палажэння, атрымалі губернскія цэнтры. Прадастаўленне дазволу павятовым цэнтрам і іншым гарадскім паселішчам расцягнулася на некалькі гадоў. Урад устрымліваўся ад адначасовага пашырэння рэформы з-за недаверу да палітычнай лаяльнасці насельніцтва, аднак адмову сваю тлумачыў недастаткова развітым эканамічным становішчам горада.

Структурна гарадское самакіраванне, паводле праведзенай рэформы, складалася з гарадскіх выбарчых сходаў, якія збіраліся кожныя чатыры гады для абрання гласных, а таксама гарадскіх дум і гарадскіх упраў. Для кантролю за дзейнасцю органаў гарадскога самакіравання ствараліся губернскія па гарадскіх справах установы. Правам голасу падчас выбараў гласных (членаў) думы карысталіся жыхары горада, якія дасягнулі 25-гадовага ўзросту і валодалі пэўным маёмасным цэнзам, без запазычаннасцяў па зборах, не знаходзіліся пад судом і следствам, не былі пазбаўлены праваў стану. З увядзеннем буржуазных прынцыпаў выбараў, звязаных з прымяненнем маёмаснага цэнзу, сацыяльная база выбаршчыкаў некалькі пашырылася, аднак яны складалі 4–6 % ад агульнай колькасці гараджан. Большасць гарадскога насельніцтва, якая не мела неабходнага маёмаснага цэнзу – рабочыя, рамеснікі, хатняя прыслуга і г. д. – поўнасьцю была пазбаўлена ўдзелу ў выбарах у гарадскія думы.

Гарадскія думы фарміраваліся шляхам двухступенчатых выбараў. Спачатку з ліку гараджан, якія валодалі адпаведным маёмасным цэнзам, ствараліся сходы выбаршчыкаў, якія затым выбіралі са свайго складу гласных гарадскіх дум. З улікам памераў выплачваемых гарадскіх падаткаў і адпаведна нерухомай маёмасці, жыхары падзяляліся на тры групы. Кожная з іх выбіралі ў думу аднолькавую колькасць гласных. Існавалі пэўныя абмежаванні ў карыстанні выбарчым правам і магчымасці быць абраным у дачыненні да яўрэяў, каталікоў і жанчын. Выканаўчым органам гарадской думы, якой надавалася асноўная распараджальная роля ў структуры гарадскога самакіравання, была гарадская ўправа. Яна складалася з дзвюх-трох асоб, выбраных думай. Узначальваў управу гарадскі галава, які адначасова быў і старшынёй думы.

Дзеянне Гарадавога палажэння не датычылася прыватнаўласніцкіх гарадоў. Тут для вядзення гарадскіх спраў стваралася спрощанае грамадскае кіраванне, якое складалася з гарадскога старасты і яго памочнікаў (па адным прадстаўніку ад кожнай саслоўнай

групы насельніцтва). Гарадскога галаву ў губернскіх цэнтрах, а нярэдка і ў іншых гарадах прызначаў міністр унутраных спраў. Мяшчане дробных мястэчак прыпісваліся да мяшчанскіх таварыстваў гарадоў ці вялікіх мястэчак. У мястэчках з колькасцю мяшчанскіх двароў больш за 10 утваралася самастойная мяшчанская ўправа, выбіраўся стараста і яго памочнік. У тых населеных пунктах, дзе налічвалася больш за 50 мяшчанскіх двароў, мясцовая грамада магла хадайнічаць аб утварэнні мяшчанскай управы.

У час рэалізацыі рэформы былі істотна зменены функцыі органаў гарадскога самакіравання. Урадавыя структуры Расійскай імперыі ва ўмовах паскарэння ўрбанізацыйных працэсаў вымушаны былі перадаць частку сваіх паўнамоцтваў мясцоваму самакіраванню, паколькі не ў стане былі аператыўна вырашаць шматлікія сацыяльныя і гаспадарчыя праблемы. У той жа час яны імкнуліся трымаць любы від грамадскай дзейнасці пад жорсткім адміністрацыйна-паліцэйскім кантролем.

Да правядзення рэформы паўнамоцтвы органаў гарадскога самакіравання былі абмежаваны зборам падаткаў і забеспячэннем своечасовага выканання павіннасцяў гараджанамі. У час рэформы была павялічана самастойнасць органаў гарадскога самакіравання ў вядзенні спраў гаспадарчага характару. Гарадскія ўправы сталі займацца пытаннямі добраўпарадкавання гарадоў, супрацьпажарнымі мерапрыемствамі, наглядам за станам мясцовага гандлю і прамысловасці, аховы здароўя і адукацыі і інш. На дзейнасці органаў гарадскога самакіравання на тэрыторыі Беларусі значны адбітак наклаў ранейшы вопыт пашырэння і функцыянавання тут Магдэбургскага права.

У 80-я гг. XIX ст. ва ўрадавых колах нарасталала незадаволенасць дзейнасцю органаў гарадскога самакіравання, недасканаласцю Гарадавога палажэння 1870 г., адсутнасцю пільнага кантролю з боку адміністрацыі за працай выбарных органаў. Новым Гарадавым палажэннем 1892 г. была значна абмежавана самастойнасць гарадскіх дум, асабліва ў магчымасці заключаць падрады, набываць маёмасць, і скарачана колькасць гарадскіх выбаршчыкаў за кошт павелічэння маёмаснага цензу, абмежавання выбарчых правоў яўрэйскага насельніцтва. Склад гарадскіх дум быў зменшаны. Паводле новага палажэння, гарадскі галава абавязаны быў паведамляць губернатара аб пераліку пытанняў для абмеркавання на чарговым пасяджэнні думы, а таксама значна павялічвалася колькасць пытанняў, паставлены па якіх патрабавалі зацвярджэння міністрам унутраных спраў або губернатарам. Органы гарадскога самакіравання фактычна сталі

часткай сістэмы дзяржаўных устаноў; у сувязі з гэтым з новага палажэння знікла ўказанне, што гарадскія ўлады дзейнічаюць самастойна. Гласны не мог вынесці на разгляд думы пытанне, папярэдне не падаўшы пісьмовую заяву старшыні. Аднак у новым палажэнні не былі закрануты асноўныя прынцыпы пабудовы і структура гарадскога самакіравання.

У 90-я гг. XIX ст. толькі на 15 гарадоў Беларусі было распаўсюджана Гарадавое палажэнне 1892 г. у поўным аб'ёме. У астатніх з-за недастатковасці сродкаў і гандлёва-прамысловага развіцця не выбіраліся гарадскія думы, а ствараліся толькі ўправы. К канцу XIX ст. органы гарадскога самакіравання значна павысілі выніковасць сваёй дзейнасці па наладжванні амбулаторнага лячэння гараджан, паляпшэнні санітарнага стану населеных пунктаў, адкрыцці пачатковых і прафесійных школ і інш., нягледзячы на тое што сацыяльныя праекты фінансаваліся па астаткавым прынцыпе і складалі невялікую частку гарадскіх бюджэтаў.

ЦЭНЗУРНАЯ РЭФОРМА

Рэформа цензуры была праведзена ў 1865 г., калі былі зацверджаны новыя Часовыя правілы аб цензуре і друку. Яны крыху пашыралі магчымасці друку, абмяжоўвалі самавольства ўлад у галіне выдавецкай справы. Адмянялася папярэдняя цензура для кніг вялікага памеру (10 друкаваных аркушаў і больш за 20 – для перакладных выданняў). Аднак масавыя перыядычныя выданні, якія прызначаліся для шырокага кола чытачоў, павінны былі праходзіць папярэдняю цензуру. Яны маглі быць вызвалены ад яе толькі спецыяльным дазволам міністра ўнутраных спраў пры ўмове ўнясення вялікага грашовага закладу. Адсутнасць папярэдняй цензуры азначала судовую адказнасць выдаўца за змест перыядычнага выдання.

Для правінцыяльных масавых выданняў, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, захоўвалася папярэдняя цензура. Дзяржаўныя ўлады ўтрымлівалі за сабой права накладваць штрафы, прыпыняць і нават закрываць выданні, якія займалі непажаданую пазіцыю. У 1873 г. міністру ўнутраных спраў было дазволена прыпыняць любое выданне. Праз 6 гадоў такія паўнамоцтвы атрымалі і генерал-губернатары. Улады абмяжоўвалі выдачу дазолаў на адкрыццё новых перыядычных выданняў, перш за ўсё незалежных ад урадавых устаноў. Яшчэ доўгі час перыядычны друк абмяжоўваўся нешматлікімі афіцыйнымі выданнямі. Цэнзурная рэформа была найбольш непаспяхоўнай з праведзеных у 60–70-я гг. XIX ст. пераўтварэнняў.

У 1882 г. цензура становіцца больш жорсткай, што знайшло адлюстраванне ў новай рэдакцыі Часовых правіл аб друку. Паводле гэтых правіл, нарада ў складзе трох міністраў (унутраных спраў, асветы і юстыцыі) і обер-пракурора Сінода магла забараніць выхад любога выдання. Пэўнае паслабленне цензуры адбылося толькі ў перыяд рэвалюцыйных падзей 1905–1907 гг. Цэнзурны статут забараняў крытыкаваць на старонках перыядычных выданняў асобу манарха і членаў яго сям'і, а таксама дзейнасць урада і мясцовых органаў улады.

ЗЕМСКАЯ РЭФОРМА

Земская рэформа была распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі ў 1911 г. і закранула толькі Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні. Урад непакоіла магчымае ўзмацненне польскага ўплыву ў земскіх выбарных органах. Гэта стала прычынай адсутнасці земстваў у Віленскай і Гродзенскай губернях, дзе значнай была ўдзельная вага насельніцтва каталіцкага веравызнання. Земствы адыгралі пэўную ролю ў развіцці школьнай адукацыі, медыцынскага і ветэрынарнага абслугоўвання, гаспадарчага жыцця і г. д.

Рэалізацыя буржуазных рэформаў для Расійскай імперыі стала вельмі важнай вяхой на шляху да станаўлення грамадзянскай супольнасці, актывізацыі грамадзянскасці розных пластоў насельніцтва. Новымі чыннікамі грамадска-палітычнага жыцця былі міравыя пасрэднікі, гласныя гарадскіх дум, прысяжныя павяраныя і інш. Прадстаўнікі мясцовых эліт беларускіх губерняў часцей за дваранскія асяродкі шэрагу іншых рэгіёнаў імперыі з надзеяй на лепшае ўспрымалі падрыхтоўку і правядзенне рэформаў. Многія са спаланізаванай грамадскасці хацелі бачыць у іх магчымасць вяртання да нядаўна страчаных палітычных традыцый, верылі ў наяўнасць агульных рыс з ранейшымі традыцыямі арганізацыі судовай сістэмы, гарадскога самакіравання і інш. Аднак урад Расійскай імперыі з вялікай перасцярогай ставіўся да памераў рэалізацыі буржуазных рэформаў у беларускіх губернях. Галоўны акцэнт быў зроблены ў канчатковым выніку не на інтэграцыйным змесце рэформаў, а на сепрэгацыі палякаў, беларусаў-каталікоў, яўрэяў.

Тэма 4

УРАДАВАЯ ПАЛІТЫКА

Урадавая палітыка на тэрыторыі беларускіх губерняў у наступныя пасля падаўлення паўстання 1863 г. дзесяцігоддзі знаходзілася пад уплывам неабходнасці вырашэння наспелага нацыянальна-рэлігійнага пытання, умацавання «русских основ» на заходніх ускраінах Расійскай імперыі. Агульнай мэце былі падпарадкаваны практычна ўсе ўрадавыя мерапрыемствы, што абумовіла надзвычай цесную ўзаемасувязь розных кірункаў дзяржаўнай палітыкі.

АСАБЛІВАСЦІ ЭКАНАМІЧНАЙ І САСЛОўНАЙ ПАЛІТЫКІ ў БЕЛАРУСІ. АБМЕЖАВАННІ ў ДАЧЫНЕННІ ДА ПАЛЯКАў, БЕЛАРУСАў-КАТАЛІКОў, ЯўРЭЯў

Урадавая палітыкі на тэрыторыі Беларусі нярэдка вызначалася неадназначнасцю прынятых рашэнняў, наяўнасцю розных падыходаў і супярэчнасцяў паміж цэнтральнымі органамі і мясцовай адміністрацыяй. Нават у перыяд паўстання 1863 г. і адразу пасля яго, калі для расійскага ўрада стала зразумелай неабходнасць сістэмнай і паскоранай русіфікацыі заходніх ускраін, сярод вышэйшага чыноўніцтва сфарміраваліся дзве групы. Першая атрымала сярод сучаснікаў назву «руская партыя» (віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў, ваенны міністр Д. Мілюцін, міністр дзяржаўных маёмасцяў А. Зялёны і інш.). Другая – «партыя касмапалітаў» (міністр унутраных спраў П. Валугеў, вялікі князь Канстанцін Мікалаевіч, міністр народнай асветы А. Галаўнін, кіраўнік жандармаў князь В. Далгарукаў, пецябургскі гене-

рал-губернатар князь А. Сувораў і інш.). Для іх былі характэрны прынцыпова розныя падыходы да выпрацоўкі метадаў інтэграцыі беларускіх і літоўскіх губерняў з велікарускім цэнтрам. Віленскі генерал-губернатар М. Мураўёў сумняваўся ў магчымасці сталага сацыяльнага супрацоўніцтва ўрадавых органаў з мясцовым польскім і каталіцкім дваранствам, рабіў стаўку на праваслаўнае сялянства і ў іх інтарэсах праводзіў аграрныя мерапрыемствы. Міністр унутраных спраў П. Валугеў, наадварот, зыходзіў з саслоўнага прынцыпу фарміравання ўнутранай палітыкі, лічыў, што беларускае і літоўскае спаланізаванае дваранства павінна разглядацца як сацыяльная апора самадзяржаўя. Аднак для магчымасці ўплыву ўрада на мясцовае дваранства П. Валугеў прапаноўваў выкарыстоўваць праваслаўнае сялянства ў якасці стрымліваючага фактару, умацоўваючы супярэчнасці іх з памешчыкамі-каталікамі.

Рэалізацыя ўрадавай палітыкі ў дачыненні да Беларусі вызначалася ў большай ступені спецыфічнымі, чым агульнымі, рысамі з еўрапейскім цэнтрам Расійскай імперыі. Прычыны гэтага былі абумоўлены неабходнасцю змагання расійскага самадзяржаўя з польскімі нацыянальна-палітычнымі ўплывамі, а таксама ўсталяваннем рэжыму выключных законаў, асабліва ў дачыненні да каталіцкага і яўрэйскага насельніцтва. Гэта перш за ўсё абмежавальныя меры ўрада ў сферы землеўладання і землекарыстання, прынятыя ў час і адразу пасля падаўлення паўстання 1863 г.

Паводле закона ад 5 сакавіка 1864 г., «асобам польскага паходжання» і яўрэям у заходніх і паўднёва-заходніх губернях Расійскай імперыі было забаронена купляць казённые і прыватныя землеўладанні, прададзеныя за даўгі. Ім не дазвалялася таксама набываць, прымаць у заклад здаваць у арэнду землі, купленыя на льготных умовах. Для набыцця прыватных зямельных уладанняў, якія прадаваліся на агульных умовах, абазначаныя ў прыведзеным законе асобы не мелі права карыстацца льготамі і пазыкамі. Такое права мелі пры набыцці канфіскаваных маёнткаў удзельнікаў паўстання 1863 г. прыезджыя памешчыкі і чыноўнікі з цэнтральных губерняў Расійскай імперыі і мясцовыя буйныя праваслаўныя землеўласнікі. Праводзілася мэтанакіраваная палітыка па скарачэнні памераў землеўладання памешчыкаў-каталікоў і пашырэнні рускага, пераважна буйнога, землеўладання. Адпаведна закону ад 10 ліпеня 1864 г., а таксама распараджэнню ад 5 жніўня 1864 г., яўрэі ў межах рысы аселасці наогул былі пазбаўлены права набываць зямлю. Законам ад 10 снежня 1865 г. «асобам польскага паходжання» таксама было забаронена набываць ва ўласнасць маёнткі.

Виключэнне складалі ўладанні, якія перадаваліся ў спадчыну. Абмежаванне ўводзілася да таго часу, пакуль у заходніх губернях не павялічыцца ў дастатковай ступені рускае землеўладанне. Да набыцця маёнткаў дапускаліся «асобы рускага паходжання, праваслаўнага ці пратэстанцкага веравызнання». Акрамя таго, усе высланыя з заходніх губерняў за ўдзел ці дачыненне да паўстання 1863 г. на працягу двух гадоў павінны былі прадаць ці абмяняць свае маёнткі на ўмовах, якія б іх задавальнялі.

Рэалізацыя абмежавальных мерапрыемстваў на практыцы мела шэраг складанасцяў. Вызначэнне ў дакументах тэрміна «асоба польскага паходжання» мела не заўсёды акрэслены змест, што дазволіла значнай колькасці польскіх арыстакратаў абысці закон, дзякуючы сувязям пры двары імператара ці ва ўрадавых структурах. Тыя рускія землеўласнікі, хто на льготных умовах набыў канфіскаваныя маёнткі ці казённыя землі, не мелі права заключаць іпатэчныя дамовы з палякамі і яўрэямі, аддаваць ім уладанні ў арэнду ці наймаць у якасці кіраўнікоў. Гэта ставіла рускіх землеўласнікаў, якія кепска ведалі мясцовыя ўмовы вядзення гаспадаркі, у нязручныя эканамічныя ўмовы. У выніку нямногія затрымліваліся надоўга ў сваіх новых уладаннях.

У мэтах пашырэння рускага землеўладання ў 1866 г. было заснавана таварыства пакупнікоў маёнткаў у заходніх губернях з устаўным капіталам 5 млн руб. Сваю задачу таварыства рэалізоўвала вельмі павольна, паколькі знаходзілася няшмат жадаючых з ліку асоб рускага паходжання набываць зямлю на публічных таргах. Секвестраваныя маёнткі ў заходніх губернях траплялі пад распараджэнне Міністэрства дзяржаўнай маёмасці, якое прадавала іх на льготных умовах без таргоў. Аднак ужо ў 1875 г. Камітэт міністраў Расійскай імперыі вымушаны быў прызнаць, што «маёнткі, набытыя рускімі, прыйшлі да заняпаду, таму што ўладальнікі іх часта мяняліся, весці гаспадарку самастойна не жадалі». Пасля таго як вычарпаны былі магчымасці льготнага распродажу земляў, Міністэрства дзяржаўнай маёмасці з 1887 г. перастала выдаваць пасведчанні на права атрымання льгот і пазык пры куплі зямлі на тэрыторыі заходніх губерняў. Адначасова было скасавана і таварыства пакупнікоў маёнткаў.

За наступныя некалькі дзесяцігоддзяў пасля прыняцця закона 1865 г. толькі невялікай колькасці дваран-каталікоў па асабістым рашэнні імператара было дазволена набыць зямлю. Абсалютная большасць з іх непасрэдна працавала на зямлі, некаторыя атрымалі дазвол за ўдзел у руска-турэцкай вайне 1877–1878 гг. Да канца XIX ст.

вялікая колькасць хадайніцтваў на набыццё зямлі ад каталікоў беларускіх губерняў набіралася ў канцылярыі імператара. З сакавіка 1899 г. міністру ўнутраных спраў было даручана непасрэдна прымаць станоўчыя рашэнні па такіх справах, але пры ўмове, што прасіцелі самі будуць гаспадарыць на зямлі. Аднак колькасць зямлі, што знаходзілася ва ўласнасці прасіцеля, разам з набываемай не павінна была перавышаць 60 дзесяцін на сям'ю.

Дваране-каталікі знаходзілі спосабы абысці забарону на набыццё зямлі. Нярэдка яны куплялі ўладанні на імя акцыянерных таварыстваў або падстаўных асоб, часам яны давалі пазыкі рускім землеўласнікам пад заклад маёнткаў і фактычна становіліся іх уласнікамі. З мэтай недапушчэння такіх магчымасцяў былі прыняты новыя правілы ад 27 снежня 1884 г.

Пэўным адступленнем ад абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да яўрэяў стаў указ ад 8 снежня 1867 г., паводле якога было дазволена яўрэям з'яўляцца арандатарамі або аканомамі млыноў і заводаў пры маёнтках у заходніх губернях. Гэта мера садзейнічала ажыўленню эканамічнага жыцця на тэрыторыі Беларусі. Аднак у пачатку 80-х гг. XIX ст. урад вярнуўся да паслядоўнай палітыкі абмежаванняў. У маі 1882 г. было забаронена яўрэям у межах рысы аселасці пастаянна жыць па-за межамі гарадоў і мястэчак, таксама арандаваць, прымаць у заклад і кіраваць нерухомай маёмасцю. У 1887 г. забарона на набыццё зямлі ў сельскай мясцовасці (за выключэннем Магілёўскай губерні) распаўсюджвалася на замежных грамадзян. Прынятыя меры былі скіраваны на прадухіленне канкурэнцыі для мясцовых памешчыкаў з боку яўрэйскай буржуазіі і іншаземцаў з мэтай захавання буйнога латыфундыяльнага землеўладання. Абмежавальныя законы ў дачыненні да рассялення яўрэяў прывялі таксама да штучнай канцэнтрацыі іх у гарадах і мястэчках Беларусі, колькаснай перавагі яўрэяў сярод гарадскога пралетарыяту і гандлёва-прамысловага насельніцтва, адбіліся на ўзроўні канцэнтрацыі прадпрыемстваў і дэфармавалі структуру прамысловай і гандлёвай буржуазіі, пралетарыяту, затрымлівалі іх кансалідацыю як сацыяльных груп. Яны перашкаджалі вольнай куплі-продажу зямлі, садзейнічалі захаванню дваранскага землеўладання ў беларускіх губернях.

Увядзенне абмежаванняў для яўрэяў у межах рысы аселасці спалучалася з выданнем у 60–70-я гг. XIX ст. шэрагу законаў, якія дазвалялі вольны выбар месца жыхарства для іўдзеяў з вышэйшай адукацыяй, вучонымі ступенямі, а з 1879 г. – для памочнікаў аптэкараў, дантыстаў, фармацэўтаў і інш. Пазней гэтыя законы ня-

рэдка парушаліся адміністрацыйяй губерняў. У 1887 г. была ўведзена працэнтная норма для паступлення яўрэяў спачатку ў сярэднія, а потым і вышэйшыя навучальныя ўстановы ў памеры 10 % у межах рысы аселасці, 5 % – па-за яе межамі, 3 % – у сталіцах. У пачатку 80-х гг. XIX ст. актывізавалася яўрэйская эміграцыя з Расійскай імперыі, якая віталася ўрадам. Тым, хто пакідаў межы краіны, было забаронена вяртацца назад.

Кантынгент чыноўнікаў у Беларусі другой паловы XIX ст. фарміраваўся ў асноўным за кошт прысланых з унутраных губерняў Расіі дзяржаўных служачых. З 1863 па 1865 г. у беларускіх губернях было прызначана на службу звыш 4600 новых чыноўнікаў. Пераважная большасць з іх з’яўлялася ўраджэнцамі велікарускіх губерняў. З мэтай «утрымання» запрошаных чыноўнікаў на новым месцы ім на льготных умовах прадаваліся казённые і канфіскаваныя маёнткі, устанаўліваліся павышаныя аклады. Так, у 1866–1873 гг. у Віленскай, Мінскай і Гродзенскай губернях 300 чыноўнікаў купілі 320 зямельных уладанняў агульнай плошчай 146,3 тыс. дзесяцін. Наогул, служба ў заходняй частцы Расійскай імперыі лічылася найбольш выгаднай і прывілеяванай. Праўда, далёка не заўсёды прынятыя льготы апраўдваліся. Нярэдка губернатары скардзіліся на тое, што прыезджыя чыноўнікі часта не мелі высокіх маральных і прафесійных якасцей. Ахвочымі да прапанаваных прывілеяў былі чыноўнікі авантурыстычнага складу, што не стварала аўтарытэту расійскім уладам сярод мясцовага грамадства.

Да канца 60-х гг. XIX ст. на тэрыторыі беларускіх губерняў больш паслядоўна, чым у Царстве Польскім, былі праведзены мерапрыемствы па звальненні ці пераводзе ў іншыя месцы «асоб польскага паходжання» з адміністрацыйных, судовых, навучальных устаноў.

Урадавая палітыка ў дачыненні да дваранства Беларусі змянялася ў залежнасці ад нацыянальна-канфесійнай прыналежнасці яго прадстаўнікоў, пашырэння польскага нацыянальнага і рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху ў Расійскай імперыі, змен у адносінах дваранства да ўрадавых мерапрыемстваў, а таксама стаўлення ўрада ў дачыненні да сялянства і асабліва рэалізацыі рэформы 1861 г. і аграрнага заканадаўства.

Першыя гады пасля падаўлення паўстання 1863 г. вызначаліся недаверам расійскай улады да каталіцкага дваранства, рэпрэсіўнымі мерамі, некаторым абмежаваннем саслоўных правоў. Мясцовае дваранства было як быццам бы падзелена ўрадам на часткі. Большасць дваранства – каталіцкага веравызнання, палякі – лічыліся нядобранадзейнымі ў палітычных адносінах, меншасць –

праваслаўнага веравызнання, нямецкія памешчыкі, дваране прыбалтыйскага паходжання – былі прызнаны апорай самадзяржаўя.

Імкненне ўрада пазбавіцца ад палітычна нядобранадзейнай і эканамічна беднай часткі вышэйшага саслоўя, выключыць дробную шляхту, прымусіць яе плаціць падаткі, выконваць рэкруцкую павіннасць прывяло да выдання ўказа 19 кастрычніка 1831 г. аб «разборы шляхты», паводле якога ўтвараліся ў пэўным сэнсе штучныя і, як аказалася, часовыя саслоўныя групы для незацверджанай у дваранстве шляхты – аднадворцаў і грамадзян заходніх губерняў. У 1857 г. быў выдадзены ўказ «Аб уладкаванні быту асоб з былой шляхты, не зацверджаных у дваранстве і прапусціўшых тэрміны для запісу ў аклад», паводле якога абазначаныя асобы павінны былі быць прылічаны ў залежнасці ад месца пражывання да дзяржаўных сялян, ці да вольных людзей, ці да мяшчанскага саслоўя. Магчымасці прыпіскі да аднадворцаў ці грамадзян ужо не існавала.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. урад вярнуўся да палітыкі прыпіскі да падатковых саслоўяў безземельнай і неаселай шляхты, якая праявіла актыўнасць у нацыянальным руху. У новых правілах 1864 г. былі ўскладнены шляхі пацвярджэння шляхтай сваёй дваранскай годнасці, што выклікала некаторае скарачэнне колькасці прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя. У 1868 г. катэгорыі аднадворцаў і грамадзян былі ліквідаваны і ўключаны ў склад сялянскага і мяшчанскага саслоўяў. Яны былі пазбаўлены асобага прававога статусу. Рэалізацыя палітыкі «разбору шляхты» ўкладвалася ў агульную ўрадавую лінію на павышэнне патрабаванняў да атрымання дваранскай годнасці асобамі недваранскага паходжання, якая выразна акрэслілася пачынаючы з 1845 г. «Разбор шляхты» практычна не закрануў дробную шляхту татарскага паходжання. Яна пакідалася ў дваранскіх спісах, калі нават не была зацверджана Герольдыяй, захоўвала прывілей дваранскага саслоўя. Гэта тлумачыцца перш за ўсё тым, што татарская шляхта захоўвала лаяльнасць да ўрада, не ўдзелнічала ў польскім нацыянальна-вызваленчым руху.

Мерапрыемствы па «разборы шляхты» аказаліся недастаткова эфектыўнымі, рэалізацыя гэтай палітыкі расцягнулася на дзесяцігоддзі і выклікала супраціўленне з боку шляхты, масавую падробку дакументаў, злоўжыванні ў дваранскіх сходах. Нават у 1864 г. у Віленскай губерні налічвалася 20 019 дваран, якія валодалі нейкай уласнасцю, і 32 611 дваран, якія не валодалі ніякай нерухомай маёмасцю, гэта значыць прадстаўнікоў дробнай шляхты.

Даволі часта прадстаўнікі малаземельнай і безземельнай шляхты зараблялі сродкі для ўласнага існавання праз службу

ў дзяржаўных установах. Паступова гэта шляхта страчвала сувязі са сваім асяродкам і традыцыямі, пераходзячы па сваім сацыяльным становішчы ў разрад разначынцаў. З гэтай групы ў значнай меры фарміравалася мясцовая інтэлігенцыя. Чыноўніцкая і вайсковая служба былі папулярнымі менавіта сярод дробнай шляхты, якая бачыла ў ёй шлях да захавання свайго сацыяльнага статусу і паліпшэння становішча. Сярод заможнай шляхты дзяржаўная служба была непапулярнай.

Паказчыкамі эфектыўнасці ўрадавай палітыкі па ўмацаванні «рускай справы» да канца XIX ст. стала пашырэнне ўдзельнай вагі праваслаўнага землеўладання на тэрыторыі беларускіх губерняў да 45 %, скарачэнне каталіцкага – прыкладна да 50 %. Сярод уладальнікаў маёнткаў памерам больш за 200 дзесяцін праваслаўныя колькасна пераважалі ў Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай губернях. У Віленскай губерні землеўласнікі-каталікі захоўвалі пераважную большасць, ім належала 73 % зямлі. Якасны склад «рускага элемента» сярод землеўласнікаў выклікаў клопат у мясцовай адміністрацыі. Нямногія з рускіх уладальнікаў маёнткаў стала займаліся ўласнай гаспадаркай. Звычайнай справай было парушэнне імі забароны на перадачу маёнткаў у арэнду каталікам і яўрэям. У сваю чаргу, рэзкі рост цэн на зямлю ў апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. дазволіў многім буйным землеўласнікам-каталікам захаваць сваё становішча і прэстыж.

У залежнасці ад змен адносін улад да дваранства Беларусі адбываліся перамены ва ўрадавай палітыцы ў дачыненні да сялянства. Адмена ва ўмовах паўстання 1863 г. часоваабавязаных адносін сялянства і перавод яго ў разрад уласнікаў прымусілі ўрад тэрмінова вырашаць пытанні забеспячэння сялян палівам, размежавання памешчыцкіх і сялянскіх угоддзяў, а таксама сервітутнае пытанне. Памешчыкі пасля адмены часоваабавязанага стану нярэдка пераставалі забяспечваць сялян і лічылі, што апошнія трацілі права на сервітуты. У 1863 г. урад быў зацікаўлены ў спакоі вёскі і ў сувязі з гэтым пайшоў на ўступкі сялянству. Адпаведна распараджэнню віленскага генерал-губернатара за сялянамі захоўвалася права атрымання паліва ад памешчыкаў па ўстаноўленай плаце ці за павіннасці. Урад забараніў таксама ў Беларусі і Літве абавязковае размежаванне ўгоддзяў па жаданні аднаго толькі памешчыка і захаваў за сялянамі права на сервітуты. Пасля 1864 г., калі паўстанне становілася ўсё больш аддаленай гістарычнай падзеяй, урад спыніў уступкі сялянству. Ужо ў канцы 60-х гг. XIX ст. мясцовая адміністрацыя прапаноўвала ў выпадках несупадзення памераў

надзелаў сялян у сапраўднасці і паводле выкупнога акта браць за аснову памер падзелу адпаведнага выкупнога акта, што фактычна пазбаўляла беларускіх сялян права на іх дарэформенны надзел. Сялянам прапаноўвалася заключаць пагадненні з памешчыкамі аб перадачы ім лішкаў зямлі супраць выкупных дакументаў за дадатковыя выкупныя плацяжы. У такім выпадку складаўся дадатковы акт. Калі ж землеўладальнік не пагаджаўся на вяртанне зямлі, то яе адразалі ў карысць памешчыка.

На рубяжы 70–80-х гг. XIX ст. урад зноў праявіў пэўную гібкасць у сялянскім пытанні і ўлічыў некаторыя бяскрыўдныя для памешчыкаў патрабаванні сялян. Не парушаючы правоў памешчыкаў у канцы 70–80-х гг. XIX ст. была зменена падатковая сістэма, устаноўлены абавязковы выкуп зямлі для ўсіх сялян. Пад выглядам мэты змяншэння малазямелля спрабавалі стварыць умовы для перасялення сялян на вольныя землі і арганізаваць крэдыт для набыцця зямлі. Акрамя таго, прадугледжвалася ліквідацыя сервітутаў і ўладкаванне зямельнага пытання для дробных катэгорый сельскага насельніцтва. У 1882 г. быў створаны Сялянскі паземельны банк з мэтай арганізацыі крэдыту для сялян, аказання дапамогі ў набыцці зямлі. У 1886 г. у Мінску было адкрыта аддзяленне гэтага банка, што з захапленнем сустрэлі ліберальныя колы мясцовага грамадства. Аднак не вельмі выгадна было карыстацца паслугамі банка нават заможным сельскім жыхарам. З-за вялікіх працэнтных ставак дорага абыходзілася зямля, купленая праз банк, у параўнанні з яе рыначным коштам.

Сяляне былі абцяжараны вялікімі выкупнымі плацяжамі і падаткамі. У сувязі з гэтым неаднаразова ўздымалася пытанне аб спісанні нядоімак. 21 лютага 1884 г. быў прыняты закон, паводле якога зніжаліся выкупныя плацяжы з сялян Магілёўскай і беларускіх паветаў Віцебскай губерняў. Па закону ад 18 мая 1882 г. у Расійскай імперыі паступова адмяняўся падушны падатак.

У 70–90-я гг. XIX ст. у адносінах да сялянства на карысць памешчыкаў праводзілася палітыка стрымлівання паўперызацыі вёскі, ускладнення адрыву ад зямлі сялянства, захавання сельскай грамады. На гэта былі нацэлены закон ад 14 снежня 1893 г. аб неадчужэнні сялянскіх надзельных зямель і закон аб сельскагаспадарчых рабочих ад 12 чэрвеня 1896 г., якія часткова аднавілі пазаканамічную залежнасць сялян ад памешчыкаў.

Такім чынам, у залежнасці ад напружанасці польскага нацыянальна-вызваленчага руху і палітычнай сітуацыі ў краіне змянілася

палітыка і адносіны ўрада ў дачыненні да розных сацыяльных груп, перш за ўсё сялянства і дваранства – звычайна ў супрацьлеглай залежнасці. Аднак дваранства незалежна ад веравызнання застава-лася ва ўрадавай палітыцы асноўнай сацыяльнай апорай.

ЗМЕНИ ВА ўРАДАВАЙ ПАЛІТЫЦЫ ў БЕЛАРУСІ ПА НАЦЫЯНАЛЬНЫМ І РЭЛІГІЙНЫМ ПЫТАННЯХ

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. расійскі ўрад перайшоў да фарсіраванай уніфікацыі нацыянальных ускраін імперыі, у тым ліку ў сацыяльна-саслоўнай і этнакультурнай сферах. Гэтаму аб'ектыўна садзейнічала разгортванне паскоранай мадэрнізацыі, узмацненне працэсаў сацыяльнай і тэрытарыяльнай мабільнасці жыхароў, па-глыбленне ўрбанізацыі грамадства.

На менталітэт і самасвядомасць мясцовага дваранства беларускіх губерняў істотны ўплыў аказвалі дзяржаўна-палітычныя традыцыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, вопыт ранейшай саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі. Юрыдычна маючы аднолька-выя правы расійскага дваранства, але будучы больш арганізаваным і палітычна спрактыкаваным, спаланізаванае вышэйшае саслоўе беларускіх губерняў аказвала значны ўплыў на грамадска-палітычнае жыццё Расійскай імперыі. Нават у перыяд паўстання 1863 г. расійскія ўлады, абмяркоўваючы пытанне аб месцах высылкі ўдзельнікаў нацыянальна-вызваленчага руху, непакоіліся з пры-чыны магчымага пашырэння ў месцах высылкі радыкальных ідэй, значнага ўплыву спаланізаваных пасяленцаў на мясцовае культурна-асветніцкае жыццё.

У сувязі з паўстаннем 1863 г. у беларускіх губернях была прыпы-нена дзейнасць дваранскіх сходаў – саслоўных выбарных органаў, а таксама закрыты дваранскія вучылішчы, заканчэнне якіх давала права паступаць на дзяржаўную службу. У дваранскія вучылішчы паступалі пераважна дзеці маламаёмаснай шляхты, якая выклікала ва ўрадзе асабліваю заклапочанасць сваёй сацыяльнай актыўнасцю. Уведзены былі абмежаванні пры паступленні каталікоў у вышэйшыя і сярэднія навучальныя ўстановы. Дваранства Беларусі ў час дзея-ння ваеннага становішча не мела права збірацца разам па некалькі чалавек, нават на сямейныя ўрачыстасці, без асобага дазволу мя-сцовых урад. З 1863 г. на ўсе маёнткі заходніх губерняў быў накла-дзены кантрыбуцыйны збор у памеры 10 % ад прыбытку. У 1864 г. ён быў паменшаны да 5 %. Захоўваліся штрафы і кантрыбуцый-

ныя зборы да 1897 г. Яны спачатку накладваліся бескантрольна і пераўтварыліся ў крыніцу дадатковых даходаў мясцовых улад, але па распараджэнні з 1866 г. накладваліся толькі са згоды губернатара і генерал-губернатара.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. абвастрылася пытанне аб становішчы каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. Прэмаецца шэраг мер па ўстанаўленні больш жорсткага кантролю за каталіцкім духавенствам і манастырамі ў заходніх губернях. Указами імператара ад 27 кастрычніка 1864 г. і 14 снежня 1865 г. уводзіўся новы парадак прызначэння на пасады каталіцкіх святароў. Вызначаліся тры шляхі закрыцця манастыроў: калі ў іх было менш за восем манахаў; пры несумяшчальнасці дзейнасці манастыра з грамадскім парадкам; у выглядзе пакарання за злачынствы, зробленыя манахамі. У выніку колькасць каталіцкіх манастыроў значна скарацілася. Да канца 1867 г. у заходніх губернях было закрыта больш за 30 каталіцкіх манастыроў, каля 160 касцёлаў, 80 капліц. Былі накладзены абмежаванні на свабоду перамяшчэнняў ксяндзоў, забаронены іх імправізаваныя пропаведзі. На тэрыторыі беларускіх і літоўскіх губерняў за перыяд з 1863 па 1868 г. у праваслаўе было звернута больш за 70 тыс. каталікоў, аднак пазней такая практыка ў значных памерах ужо не прымянялася. У студзені 1864 г. быў выдадзены цыркуляр віленскага генерал-губернатара, які забараняў выкарыстанне польскай мовы ў навучальных установах. Парушальнікам пагражалі вялікімі грашовымі штрафамі. У 1865 г. польская мова была заменена рускай у выкладанні каталіцкага Закона Божага ў народных школах.

Усё гэта стала нагодай для дыпламатычнай заявы 29 кастрычніка 1866 г. Папы Рымскага Пія IX аб цяжкіх каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. У адказ на гэта Аляксандр II 22 лістапада 1866 г. падпісаў указ аб аб'яўленні канкардату 1847 г. страціўшым сілу, які рэгуляваў адносіны Ватыкана і Расійскай імперыі, і аб разрыве адносін са Святым прастолам. У выніку пашырыліся правы кантралюемай урадам Рымска-каталіцкай духоўнай калегіі як кіруючага органа каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. Супраць гэтага выступала Рымская курыя, паколькі такі стан звужаў правы каталіцкіх епіскапаў і ставіў іх у большую залежнасць ад расійскага ўрада. У 1875 г. у выніку перамоў з расійскім урадам Папа Рымскі прызнаў Духоўную калегію, але толькі як установу, якая займалася адміністрацыйна-гаспадарчымі справамі каталіцкай царквы. Аднак пазней расійскі бок без узгаднення з Ватыканам скасаваў Мінскую епархію і правёў некаторыя іншыя перастаноўкі. Разглядаючы

такія дзеянні як незаконныя, тым не менш Папа Рымскі вымушаны быў даручыць весці справы былой Мінскай епархіі Магілёўскаму архіепіскапу-мітрапаліту. Расійскі ўрад умешваўся ў пытанні прызначэння епіскапаў, што нярэдка прыводзіла да разыходжанняў паміж Ватыканам і Пецябургам адносна легітымнасці кіраўнікоў каталіцкай царквы на тэрыторыі Расійскай імперыі. Расійскі ўрад на працягу XIX ст. практычна імкнуўся стварыць на сваёй тэрыторыі каталіцкую царкву, якая б была максімальна незалежнай ад Рыма.

Адной з галоўных у гэты час становіцца ідэя аб «распалчванні каталіцызму». Яна прадугледжвала ўдзел свецкіх улад у адборме навучэнцаў для каталіцкіх навучальных устаноў, абавязковае ўвядзенне ў іх вывучэнне рускай мовы і гісторыі Расіі, а таксама правядзенне службы ў касцёлах на рускай мове. Хросныя ходы ў гарадах за межамі будынкаў касцёлаў і агароджаў храмаў у сельскай мясцовасці маглі праводзіць толькі праваслаўныя святары. Мерапрыемствы расійскіх улад, асабліва спробы ўвесці рускую мову ў богаслужэнне, выклікалі значнае супраціўленне з боку большасці каталіцкіх святароў.

У канцы 1869 г., пасля працяглай дыскусіі ва ўрадавых колах, было зацверджана палажэнне аб выкарыстанні рускай мовы ў богаслужэнні іншых канфесій. Кіраўніцтву беларускіх губерняў было прапанавана знайсці сярод каталіцкіх святароў тых, хто пагадзіўся б весці службу на рускай мове. Асаблівую актыўнасць у гэтым кірунку праявіў ксёндз Мінскай губерні Ф. Сенчыкоўскі, які ў 1874 г. быў прызначаны на пасаду візітатара прыходаў і атрымаў шырокія паўнамоцтвы па кантролі над дзейнасцю каталіцкай царквы. Аднак дадзенае мерапрыемства сустрэла моцнае супраціўленне сярод ксяндзоў і ігнаравалася каталіцкім насельніцтвам. Да канца 70-х гг. XIX ст. рускамоўная служба захавалася толькі ў 10 касцёлах Мінскай губерні ў параўнанні з 30 у пачатку дзесяцігоддзя. Урадавыя колы, кіраўніцтва беларускіх губерняў вымушаны былі прызнаць бесперспектыўнасць дадзенага праекта і фактычна адмовіцца ад яго амаль да пачатку XX ст.

Праз два гады пасля аднаўлення адносін з Рымам у 1894 г. быў прыняты новы Статут духоўных спраў замежных веравызнанняў, якім замацоўвалася існаванне 12 каталіцкіх епархій на тэрыторыі Расійскай імперыі. Акрамя Магілёўскага архіепіскапства стваралася Варшаўскае, якому падпарадкоўваліся каталіцкія епархіі на этнічна польскіх тэрыторыях. Статутам агаворвалася, што каталікі Расійскай імперыі маглі мець зносіны з Рымскай курыяй толькі пры пасрэдніцтве Міністэрства ўнутраных спраў.

Адным з варыянтаў, шляхоў сацыяльнай мабільнасці ва ўмовах Беларусі, яе заходніх губерняў сталі канфесійныя пераходы – з каталіцтва ў праваслаўе. Нават пры фармальна захаванай ранейшай саслоўнай прыналежнасці сацыяльныя правы асобы пры пераходзе ў праваслаўе фактычна пашыраліся. Яўрэй, якія прымалі хрысціянства, таксама ва ўмовах Расійскай імперыі пазбаўляліся многіх негатыўных момантаў сваёй прыналежнасці да іншародцаў.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. асаблівая ўвага ва ўрадавай палітыцы на тэрыторыі заходніх губерняў надавалася павелічэнню колькасці праваслаўных храмаў. На ўсёй тэрыторыі Беларусі будаваліся і рамантаваліся праваслаўныя цэрквы, пераводзіліся з унутраных губерняў святары. Грошы на гэтыя патрэбы выдзяляліся з ліку кантрыбуцыйных збораў, якімі былі абкладзены мясцовыя дваране-землеўласнікі. Пад праваслаўныя цэрквы выкарыстоўвалі нярэдка будынкі зачыненых касцёлаў. У выніку рэалізацыі канфесійнай палітыкі расійскага ўрада на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст. удалося значна павялічыць колькасць праваслаўных вернікаў. У першыя гады пасля паўстання ў праваслаўе пераходзілі нават цэлымі сем'ямі, а часам і прыходамі. Гэтаму садзейнічалі падараванні розных правоў, прывілеяў эканамічнага характару. У пачатку 60-х гг. XIX ст. у беларускіх губернях налічвалася каля 2,5 млн праваслаўных і звыш 1,3 млн каталікоў. Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., тут налічвалася ўжо звыш 5,1 млн праваслаўных і каля 1,9 млн каталікоў. Аднак многія з тых, хто перайшоў з каталіцтва ў праваслаўе, доўгі час захоўвалі каталіцкую абраднасць. Гэта датычылася і некаторых былых уніятаў.

У 60-я гг. XIX ст. адбылася рэформа навучальных устаноў праваслаўнага духоўнага ведамства. Паводле новага статута 1867 г., гэтыя ўстановы сталі ўсесаслоўнымі.

Пасля паўстання 1863 г. урадавыя колы звярнулі ўвагу на становішча, перш за ўсё матэрыяльнае, праваслаўнага духавенства ў заходніх губернях. У 1864 г. быў прыняты шэраг указаў і пастановаў у гэтым напрамку: выдадзена распараджэнне аб бясплатным выдзяленні казённага лесу для пабудовы і ацяплення дамоў свяшчэннаслужыцеляў; дазволена аддаваць у карыстанне некаторых прыходаў бліжэйшыя фермы і фальваркі; павялічана амаль удвая жалаванне мясцовага праваслаўнага духавенства. Гэта адбывалася ў той час, калі з 1861 г. у астатніх праваслаўных епархіях Расійскай імперыі было спынена выдзяленне дзяржаўных сродкаў на ўтрыманне духавенства. З канца 1860-х гг. у Расійскай імперыі

скарачаліся штаты праваслаўных прычтаў, што ў нязначнай ступені закранула і беларускія губерні.

Да канца 60-х гг. XIX ст. для ўрадавых колаў стала зразумелым, што правядзенне жорсткай палітыкі дэпаланізацыі не з'яўляецца эфектыўным. Патрэбна была карэкціроўка ўрадавага курсу, аднак яго рэалізацыя пасля паўстання 1863 г. істотна падарвала магчымасці польскіх культурна-нацыянальных уплываў на тэрыторыі Беларусі.

Пасля канчатковай адмены ў 1870 г. ваеннага становішча ў заходніх губернях расійскі ўрад меў пэўныя хістанні ў рэалізацыі сваёй палітыкі ў дачыненні да мясцовага дваранства. Але ў выніку, адмовіўшыся што-небудзь змяніць у сферы абмежаванняў у адносінах да каталіцкай часткі дваранства, урад пайшоў па шляху выключэнняў з правіла, вызваляў ад дзеяння закона асобных дваран, прадстаўляючы гэта як акт асаблівай міласці. Такім чынам, улады стрымлівалі незадаволеных і задавальнялі тых, з кім былі зацікаўлены ў супрацоўніцтве, ці з тымі, хто ішоў на супольную працу. Праўда, спачатку на дробныя ўступкі ўрад пайшоў. У 1867 г. было дазволена замяніць прадвадзіцеляў дваранства, якія не мелі маёнткаў у краі, на мясцовых рускіх ці праваслаўных памешчыкаў. Акрамя таго, у 1867 г. былі спынены ўсе незавершаныя следчыя справы па ўдзеле ў паўстанні, а высланым у адміністрацыйным парадку з Царства Польскага і заходніх губерняў было дазволена вяртацца і пасяляцца ў Царстве Польскім.

Перыяд ад пачатку 1870-х гг. і да канца XIX ст. вызначаўся пэўнай стабільнасцю ў правядзенні ўрадавай палітыкі. Захаваўся дэпаланізатарскі кірунак мерапрыемстваў, аднак прынцыпова новых канцэптуальных падыходаў яго рэалізацыі не было выяўлена. Адбылася ў значнай ступені руцінізацыя адміністрацыйнай дзейнасці.

Новая стратэгія рэалізацыі ўрадавых мерапрыемстваў была прынята пасля прызначэння віленскім генерал-губернатарам А. Патапава (час кіравання ў Вільні – 1868–1874 гг.). Не маючы асаблівых сімпатый да палякаў, тым не менш А. Патапаў не быў вельмі актыўным прыхільнікам прыцясненняў прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя, а таксама абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да дваранскага землеўладання. Як правіла, у дзейнасці адміністрацый віленскіх генерал-губернатараў пасля перыядаў узмацнення жорсткага курсу на русіфікацыю наступаў час спроб нерашучай лібералізацыі. Рашучымі прыхільнікамі метадаў М. Мураўёва праявілі сябе генерал-губернатары І. Каханаў (час кіравання ў Вільні – 1884–1893 гг.) і В. Троцкі (1897–1901 гг.). Прыхільнікам

усталявання пэўнага паразумення з польскім адукаваным грамадствам быў П. Альбядзінскі (1874–1880). Жорсткія русіфікатарскія мерапрыемствы ўзмацніліся ў час праўлення Аляксандра ІІІ.

З канца 60-х гг. ХІХ ст. урад палічыў магчымым змяніць адносіны ў дачыненні да каталіцкай царквы і выдання польскай літаратуры. У сярэдзіне 1869 г. у беларускіх губернях аднавілі выданне кніг на польскай мове. У 70-я гг. ХІХ ст. з дазволу віленскага цэнзара былі апублікаваны 254 кнігі, галоўным чынам на рэлігійную тэматыку. У гэты час стала магчымым адкрываць губернскія сельскагаспадарчыя таварыствы, дзейнасць якіх абмяжоўвалася выключна эканамічнымі пытаннямі і ўносіла ўклад у падтрымку культурных традыцый дваранскіх сядзіб. Пры неабходнасці невялікія падачкі мясцовому дваранству ўрадавымі коламі маглі быць вытлумачаны як першы крок да поўнага задавальнення іх памкненняў у замен на адмову змагацца за адраджэнне Польшчы.

Не адмяняючы ўведзеных абмежаванняў, урад вырашыў пазбегчы дзеянняў, якія б маглі быць расцэнены як ганенні на каталіцкую царкву. Закрыццё касцёлаў і капліц адбывалася з вялікай перасцярогай. У мясцовым друку зменшыліся адкрытыя напады на каталікоў. Аднак мясцовая адміністрацыя не адмовілася ад пільнага нагляду за каталіцкімі святарамі і за зместам іх пропаведзяў. Паранейшаму не дазвалялася ксяндзам пакідаць свае прыходы без дазволу мясцовых улад, забараняліся духоўныя працэсіі, якія былі ўстаноўлены каталіцкай царквой. Праяўленне некаторай лаяльнасці ў канфесійным пытанні было выклікана ўзнікненнем зацікаўленасці ўрада ў саюзе з мясцовым каталіцкім дваранствам для ўмацавання сваёй сацыяльнай апоры.

У 70-я гг. ХІХ ст., насуперак існуючым абмежаванням, у заходніх, асабліва беларускіх, губернях негалосна быў пашыраны доступ мясцовага каталіцкага дваранства да дзяржаўнай службы. Да пачатку 1880-х гг. у дзяржаўных установах Віленскай губерні прадстаўнікі мясцовага дваранства складалі ўжо каля 30 %. У 1869 г. з-пад юрысдыкцыі віленскага генерал-губернатора былі выведзены Віцебская і Магілёўская губерні, а ў 1870 г. – Мінская, якія непасрэдна былі падпарадкаваны Пецярбургу. Такое адміністрацыйна-тэрытарыяльнае пераўладкаванне падавалася як сведчанне ліквідацыі прамой пагрозы новага паўстання на тэрыторыі Беларусі, агульнага палітычнага пацяплення. Аднак у выведзеных з-пад віленскага кіравання губернях не былі адменены абмежавальныя законы і распараджэнні ў дачыненні да каталікоў і

яўрэяў; яны па-ранейшаму знаходзіліся ў сферы ўплыву Віленскай навучальнай акругі.

У час палітычнай рэакцыі пачатку 80-х гг. XIX ст. ва ўмовах узмацнення палітыкі вялікадзяржаўнага шавінізму ўрад і мясцовая адміністрацыя адыходзяць ад палітыкі мінулых гадоў. Каталіцкае дваранства зноў пачало ўспрымацца як ненадзейны саюзнік. Папярэдня палітыка была аб'яўлена памылковай і расцэнвалася як здрада «рускай справе» ў Беларусі. Па загадзе віленскага генерал-губернатора І. Каханава ў 1884–1885 гг. большасць чыноўнікаў каталіцкага веравызнання зноў была звольнена і заменена на рускіх. Да 1888 г. былі зменены ўсе прадвадзіцелі дваранства з ліку мясцовых каталіцкіх землеўладальнікаў на рускіх дваран, многія з якіх не мелі зямельнай уласнасці ў Беларусі.

Былі спробы нават закрыць таварыствы сельскіх гаспадароў з прычыны таго, што там, на думку расійскіх улад, кіравалі справамі «польскія» землеўладальнікі. Мясцовыя ўлады ўзмацнілі дыскрымінацыйныя меры ў дачыненні да каталіцкага дваранства, не дапускалі парушэнняў абмежавальных законаў у сферы землеўладання і землекарыстання каталікоў і яўрэяў.

Адным з урадавых мерапрыемстваў, накіраваных на змаганне з польскімі ўплывамі, сталі ганенні супраць таемных школ, колькасць якіх павялічваецца з пачатку 80-х гг. XIX ст. У такіх школах, як правіла, без дазволу і ведама ўлад дзяцей сялян навучалі польскай мове і асновам каталіцкай веры. У 1892 г. быў выдадзены закон, паводле якога за адкрыццё таемных школ, іх матэрыяльную падтрымку і выкладанне ў іх прадугледжваўся буйны грашовы штраф ці турэмнае зняволенне да трох месяцаў. Аднак прымяненне закона, без выразнага абазначэння на яго старонках мэты змагання супраць польскамоўнай адукацыі, мела нечаканыя вынікі. Пад яго дзеянне траплялі часам школы з выкладаннем на літоўскай, ідыш і нават на рускай мовах. У 1906 г. гэты заканадаўчы акт быў адменены.

Ацэньваючы вынікі ўрадавай палітыкі па ссегрэгацыі «польскага элемента» міністр фінансаў Расійскай імперыі М. Бунге ў канцы XIX ст. адзначаў: «Вынікі, якіх дасягнуў урад прынятымі мерамі, былі вельмі нязначнымі. Само абмежаванне дзейнасці палякаў на ніве дзяржаўнай службы засяродзіла іх дзейнасць на гаспадарцы, якая бясспрэчна зрабіла вялікія поспехі і з нядбайнай, панскай пераўтварылася ў эканамічную памешчыцкую».

Асабліва недальнабачнай была нацыянальная палітыка расійскага ўрада пры імператарах Аляксандры III і Мікалаі II.

У ёй прысутнічаў факт дыскрымінацыі шэрагу народаў і спробы іх русіфікаваць. Ва ўмовах разгортвання мадэрнізацыі краіны такая палітыка садзейнічала росту нацыянальных рухаў. Аднак на пачатку XX ст. асноўнымі іх праграмнымі лозунгамі, за выключэннем польскага і фінскага рухаў, былі культурна-аўтанамісцкія патрабаванні, барацьба за мясцовае самакіраванне і вырашэнне сацыяльных пытанняў.

Наогул, другая палова XIX ст. стала перыядам напружанай працы расійскіх уладных структур па выпрацоўцы і рэалізацыі сістэмнай урадавай палітыкі, накіраванай на ўніфікацыю беларускіх губерняў адпаведна ўзору сацыяльна-эканамічнай сістэмы цэнтральных губерняў Расійскай імперыі. Паваротным момантам стала паўстанне 1863 г., падаўленне якога патрабавала не толькі рэпрэсіўных мер, але і прэвентыўнай моцнай палітычнай волі па прадухіленні ў будучым абвастрэння нацыянальна-палітычнай сітуацыі. Менавіта падзеі паўстання 1863 г. прымусілі расійскі ўрад перайсці да рашучай і паслядоўнай палітыкі русіфікацыі, рэалізацыя якой была скарэктывавана разгортваннем мадэрнізацыйных працэсаў. Фактычна расійская ўрадавая палітыка на тэрыторыі беларускіх губерняў у другой палове XIX ст. вызначалася непараўнальна большай мэтанакіраванасцю, чым гэта адбывалася ў першай палове стагоддзя.

Тэма 5

СЕЛЬСКАЯ ГАСПАДАРКА

АСАБЛІВАСЦІ БУРЖУАЗНАЙ ЭВАЛЮЦЫІ СЕЛЬСКАЙ ГАСПАДАРКІ БЕЛАРУСІ

Галоўным кірункам сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове XIX ст. было пашырэнне капіталістычных адносін. Першыя два парэформенныя дзесяцігоддзі адносяцца да ліку пераходных, калі адбывалася разбурэнне рэшткаў прыгонніцкай сістэмы ў сельскай гаспадарцы, завяршаўся працэс тэхнічнага перааснашчэння прамысловасці, ствараўся механізаваны транспарт і складаліся новыя, характэрныя для капіталістычнага грамадства сацыяльныя групы насельніцтва – пралетарыят і прамысловая буржуазія.

Зацвярджэнне капіталізму як дамінуючай сацыяльна-эканамічнай сістэмы адносіцца да канца XIX – пачатку XX ст. Развіццё яго адбывалася ва ўмовах мадэрнізаванай, але, па сутнасці, старой палітычнай сістэмы, пры захаванні самадзяржаўнага і саслоўнага ладу. Гэта накладвала пэўны адбітак на сацыяльна-эканамічныя працэсы як у Беларусі, так і ў парэформеннай Расійскай імперыі ў цэлым, абумовіла іх цяжкасці і супярэчнасці.

Пасля адмены прыгоннага права асновай эканомікі Беларусі паранейшаму заставалася сельская гаспадарка, характэрнай рысай якой было спалучэнне капіталістычных адносін з рэшткамі прыгонніцтва. Наяўнасць буйнога памешчыцкага землеўладання вызначыла для Беларусі павольны, паступовы («прускі») шлях буржуазна-аграрнай эвалюцыі, пры якой буйная памешчыцкая гаспадарка надоўга захавала свае прыгонніцкія рысы. У 70-я гг. XIX ст. у Беларусі памешчыкам належала звыш 50 % усёй зямлі, а сялянам – менш за 33 %.

Буйныя памешчыкі валодалі дзясяткамі і сотнямі тысяч дзесяцін зямлі. У значнай колькасці сялянскіх двароў ва ўласнасці знаходзілася ад 2 да 5 дзесяцін. Побач з латыфундыямі памешчыкаў існавала цераспалосіца сялянскіх і памешчыцкіх зямель.

Першыя два дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права сталі перыядам пакутлівага выпявання капіталістычных адносін, шырокага распаўсюджвання адпрацовачнай сістэмы, сутнасць якой заключалася ў апрацоўцы зямлі памешчыка селянінам сваім інвентаром за прадастаўлення яму ў арэнду ворыўную зямлю і іншыя ўгоддзі. Адпрацовачная сістэма асабліва прыжылася ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. У Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губернях памешчыкі больш шырока выкарыстоўвалі працу наёмных рабочых. Але і ў гэтых губернях адпрацоўкі займалі значнае месца, асабліва падчас сенажаці і жніва. Трэба адзначыць, што ў цэлым тэхнічная ўзброенасць у земляробстве як у памешчыцкай, так і ў сялянскай гаспадарках у першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі амаль нічым не адрознівалася ад папярэдняга часу.

Развіццё капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі ў другой палове XIX ст. знайшло праяўленне найперш у пашырэнні вытворчасці таварнай прадукцыі, інтэнсіфікацыі і паглыбленні спецыялізацыі земляробства, павелічэнні выкарыстання машын і ўдасканаленых прылад працы, укараненні прадпрымальніцкіх формаў арганізацыі гаспадаркі і пашырэнні выкарыстання вольна-наёмнай працы, паляпшэнні агракультуры.

У буйных маёнтках, на землях заможных сялян (часцей за ўсё купчых і арэндных) к канцу XIX ст. уводзілася шматпольная сістэма севазвароту, прымяняліся мінеральныя ўгнаенні, пашыралася выкарыстанне машын (малатарні, арфы) і палепшаных сельскагаспадарчых прылад (жалезныя плугі, бароны з жалезнымі зубамі). Па прымяненні машын Беларусь стаяла на адным з першых месцаў у Расійскай імперыі, хоць ва ўсёй сельскай гаспадарцы і панавала ручная тэхніка. У другой палове 90-х гг. XIX ст. у чатырох заходніх губернях (без Віленскай) палепшаную глебаапрацоўчую тэхніку (пераважна плугі) выкарыстоўвалі 17–25 % сялянскіх гаспадарак. Сяляне, галоўным чынам заможныя, набывалі простыя сельскагаспадарчыя машыны: малатарні, арфы, крупадзёркі, ільnochасалкі, сячкарні.

Асноўнай галіной земляробства ў Беларусі заставалася збожжавая гаспадарка, якая ў 1860–70-я гг. складала асноўны кірунак рыначнай спецыялізацыі сельскай гаспадаркі. За 60–90-я гг. XIX ст.

сяраднегадавы чысты збор збожжавых культур тут павялічыўся ў 2,4 раза, у той час як пасяўныя плошчы на тэрыторыі беларускіх губерняў павялічыліся толькі на 28,8 %.

Значнае развіццё ў парэформенны перыяд атрымала жывёлагадоўля, асабліва малочная, якая ў канцы XIX ст. стала вядучай таварнай галіной сельскай гаспадаркі Беларусі. Пагалоўе свойскай жывёлы ўсіх відаў павялічылася за 60–90-я гг. XIX ст. у 1,5–2,5 раза. У маёнтках і заможных сялянскіх гаспадарках практыкаваўся адкорм буйной рагатай жывёлы на продаж. Яшчэ большай папулярнасцю, асабліва ў сялян, карысталася свінагадоўля і гандаль яе прадукцыяй. У першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права ў памешчыцкіх гаспадарках, галоўным чынам заходняй і цэнтральнай частак Беларусі, прамысловае значэнне захоўвала танкарунная авечкагадоўля.

Важным відам капіталістычнага прадпрыемства як у памешчыкаў, так і ў заможных сялян было вінаробства, асноўнай сыравінай для якога было спачатку зерне, пераважна жыта, а потым бульба. Адходы ад вінаробства ішлі на корм жывёле.

З ростам гандлёвага земляробства, пашырэннем пасеваў кармавых траў і бульбы, распаўсюджваннем палешаных прылад працы трохпольная сістэма земляробства паступова выцяснялася шматпольным севазваротам. У канцы XIX ст. большасць памешчыцкіх гаспадарак выкарыстоўвала чатырохполле з пасевамі кармавых траў і бульбы.

Развіццё таварнага земляробства, спецыялізацыя яго па асобных галінах (малочная жывёлагадоўля, вытворчасць ільну, пянькі, вінаробства) пашырылі абмен паміж сельскай гаспадаркай і прамысловасцю. Гэта садзейнічала росту ўнутранага рынку і прывяло ў канцы XIX ст. да з'яўлення ў памешчыцкіх гаспадарках буйных, высокатаварных капіталістычных прадпрыемстваў, якія працавалі выключна на рынак. Колькасць малатаварных маёнткаў, заснаваных на адпрацаванай сістэме, паступова скарачалася. Збяднелыя дваране прадавалі маёнткі і ішлі на дзяржаўную службу, а іх зямля становілася аб'ектам вольнай куплі-продажу, яе набывалі прадстаўнікі вышэйшага саслоўя, купцы і заможныя сяляне.

Нягледзячы на рэшткі прыгонніцкіх адносін, капіталізм у сельскай гаспадарцы Беларусі развіваўся адносна хутка ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расійскай імперыі. Гэтаму садзейнічалі развіццё прамысловасці, сістэмы капіталістычнага крэдыту, чыгуначнае будаўніцтва, рост гарадоў, канцэнтрацыя войскаў на тэрыторыі Беларусі. Усё гэта стварала спрыяльныя ўмовы таварнага земля-

робства і рыначных адносін. Моцным каталізатарам эвалюцыі сельскай гаспадаркі Беларусі з'явіўся сусветны аграрны крызіс 80-х гг. XIX ст., які выклікаў рэзкае зніжэнне цэн на хлеб. Крызіс прывёў да карэнных змяненняў у эканамічнай арганізацыі і тэхнічнай аснашчанасці сельскай гаспадаркі, да канчатковай перамогі таварнага землеўладання і павелічэння рыначнага попыту.

АГРАРНЫ КРЫЗІС 80-х гг. XIX ст.

Сусветны аграрны крызіс пачаўся ў 1873 г. Яму папярэднічала хуткае развіццё землеўладання ў ЗША, Аўстраліі, Канадзе, некаторых краінах Лацінскай Амерыкі, якое аказалася больш эфектыўным, чым у традыцыйных пастаўшчыкоў збожжа. У выніку рэзка ўзрасла сусветная вытворчасць хлеба. Вялікую ролю ва ўзнікненні крызісу адыграла значнае ўдасканаленне транспартнай сістэмы, што дазваляла хутка і танна дастаўляць зерне з Амерыкі ў Еўропу. Пачалося падзенне цэн на хлеб на еўрапейскіх рынках. Аграрны крызіс закрануў Расійскую імперыю некалькі пазней, чым краіны Заходняй Еўропы. Складанасці ў збыце збожжа тут узніклі з канца 1870-х гг., а з 1881 г. пачалося падзенне цэн на збожжа, якое прадаўжалася, за выключэннем некалькіх гадоў, да канца 1897 г. Напярэдадні крызісу ў Расійскай імперыі значна вырасла збожжавая гаспадарка, з'явіліся новыя раёны, што стымулявалася высокім узроўнем цэн на збожжа ў самой Расіі, а таксама за мяжой. У сувязі з падзеннем цэн вытворцы землеўладання прадукцыі з беларускіх губерняў аказаліся не ў стане канкураваць з больш танным зернем з Амерыкі і поўдня Расіі. Геаграфічная блізкасць Беларусі да рынкаў збыту сельскага-гаспадарчай прадукцыі вызначыла спецыфіку развіцця крызісу. Ён праявіў сваё ўздзеянне ў беларускіх губернях раней, чым у іншых рэгіёнах Расійскай імперыі, і аказаў больш значны ўплыў на далейшае развіццё сельскай гаспадаркі. Рэзкія спады цэн на збожжа і адпаведна вывазнага гандлю збожжам адбыліся ў 1887–1888 гг. і 1894–1895 гг. На развіццё гандлю збожжам адмоўна паўплывала тарыфная палітыка расійскага ўрада. Перагляд збожжавых тарыфаў у 1889 і 1893 гг. у значнай ступені абумовіў выцясненне беларускага збожжа з яго традыцыйных рынкаў збыту. Акрамя таго, гэтыя тарыфы садзейнічалі наплыву ў Беларусь збожжа з цэнтральна-чарназёмных губерняў.

Аграрны крызіс прывёў да структурнай рэканструкцыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Гэта праявілася перш за ўсё ў змене

спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці ў жывёлагадоўчым кірунку. На мяжы XIX–XX стст. Беларусь становіцца раёнам развітой малочнай гаспадаркі. У 90-я гг. XIX ст. тут налічвалася больш за 200 прадпрыемстваў па перапрацоўцы малочнай прадукцыі, якая пастаўлялася ў розныя рэгіёны Расіі і за мяжу. У гады аграрнага крызісу ў памешчыцкіх гаспадарках вырасла значэнне вінакурэння. Пасля спаду, выкліканага ўвядзеннем з 1863 г. акцызнай сістэмы, з другой паловы 80-х гг. XIX ст. пачаўся рост вінакурнай вытворчасці. У пачатку 90-х гг. XIX ст. яе валавы аб'ём узрос на 67 % у параўнанні з першай паловай 60-х гг. XIX ст. Аграрны крызіс прывёў да інтэнсіфікацыі вытворчасці ў памешчыцкіх і некаторых сялянскіх гаспадарках, дзе пачала шырока выкарыстоўвацца ўдасканаленая сельскагаспадарчая тэхніка.

Развіццё мясамалочнай жывёлагадоўлі паўплывала на структуру пасяўных плошчаў, садзейнічала пашырэнню травасеяння. За апошнія дваццацігоддзе XIX ст. іх агульная плошча павялічылася ў 7,7 раза, і беларускія губерні па ўдзельнай вазе кармавых культур у агульнай пасяўной плошчы выйшлі на трэцяе месца пасля Прыбалтыкі і прывісленскіх губерняў. Узрасла таксама вытворчасць тэхнічных культур, сярод якіх першае месца займала бульба, што, у сваю чаргу, прывяло да паляпшэння тэхнічнай аснашчанасці сельскай гаспадаркі і павышэння ўзроўню аграцэхнікі. Рост гандлёвага бульбаводства быў абумоўлены ў першую чаргу развіццём вінакурнай вытворчасці. У паўночных раёнах Беларусі адным з асноўных кірункаў рыначнай спецыялізацыі сельскай гаспадаркі было льнаводства. Ільняное валакно і семя паступалі на продаж за мяжу і ў іншыя рэгіёны Расійскай імперыі. Паўночная Беларусь адносілася да ліку асноўных пастаўшчыкоў гэтай сыравіны ў Расійскай імперыі.

ЭВАЛЮЦЫЯ ПАМЕШЧЫЦКАГА ЗЕМЛЕЎЛАДАННЯ

Адным з асноўных адрозненняў развіцця сельскай гаспадаркі ў беларускіх губернях ад цэнтральных губерняў імперыі ў другой палове XIX ст. з'яўлялася захаванне і развіццё памешчыцкіх гаспадарак. У парэформенныя дзесяцігоддзі асобныя маёнткі сталі месцам праяўлення эканамічнай ініцыятывы, імкнення гаспадарыць на прадпрымальніцкай аснове.

Сацыяльна-эканамічнае аблічча памеснага дваранства вызначалі памеры і структура зямельнай уласнасці і сістэма вядзення

гаспадаркі. Паводле матэрыялаў пазямельнага абследавання 1877–1878 гг., у Беларусі налічвалася 7984 памешчыкі, з іх 7284 двараніны (91,2 %). У гэты час вышэйшаму саслоўю належала 8,24 млн дзесяцін зямлі, што складала 94,1 % агульнай плошчы памешчыцкага землекарыстання. Дваране-памешчыкі з уласнасцю больш за 500 дзесяцін (каля 35 % памеснага дваранства) валодалі 89 % дваранскага зямельнага фонду, у тым ліку найбольш значныя аграры, з уласнасцю больш за 2 тыс. дзесяцін (10,9 % памеснага дваранства), валодалі 68,2 % (5,6 млн дзесяцін) гэтага фонду. У Беларусі налічвалася 14 буйных магнацкіх сямействаў, ва ўласнасці якіх у 70–80-я гг. XIX ст. знаходзілася чвэрць агульнай плошчы памешчыцкай зямлі. Самымі значнымі землеўласнікамі былі князь П. Вітгенштэйн, якому належала 795,5 тыс. дзесяцін зямлі, князь А. Радзівіл – 150,6 тыс., граф К. Патоцкі – 137,5 тыс., граф М. Патоцкі – 111,5 тыс., Ф. Пуслоўскі – 105,3 тыс. дзесяцін.

Для памешчыцкіх гаспадарак беларускіх губерняў пасля адмены прыгоннага права стала ў пэўнай ступені характэрным пашырэнне маяратнага права, што само па сабе было анахранізмам. Заснаванне маяратаў рэгулявалася законам ад 16 ліпеня 1845 г., які быў накіраваны на захаванне буйнейшага дваранскага землеўладання і ўласнасці арыстакратычных родаў. Маяраты абмяжоўваліся памерамі ад 10 тыс. да 100 тыс. дзесяцін зямельных угоддзяў ці павінны былі даваць ад 12 тыс. да 200 тыс. руб. штогадовага даходу. Маяратнае ўладанне не магло закладвацца за даўгі ці прадавацца. Яно пераходзіла ў спадчыну да старэйшага ў сям’і ці родзе. У паслярэформенны час павялічылася колькасць звяротаў з боку памешчыкаў аб магчымасці пераводу ў запаведныя сярэдніх зямельных уладанняў. Законапраектам 1893 г. прадугледжвалася магчымасць пераводу ў маяратныя маёнткаў і памешчыцкіх уладанняў мінімальным памерам 600–700 дзесяцін.

Эвалюцыю памешчыцкага землеўладання ў наступныя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права вызначалі пашырэнне капіталістычных адносін у эканамічным жыцці і ўсталяванне рэжыму выключных адносін у дачыненні да каталікоў і яўрэяў. Абодва фактары, асабліва апошні, істотна змянілі ўмовы гаспадарання для ўладальнікаў маёнткаў.

Асабліваасцю эвалюцыі памешчыцкага землеўладання ў Беларусі ў 60–90-я XIX ст. стала наяўнасць сервітутаў, цераспалосіцы, прававая неўрэгуляванасць і неакрэсленасць адносін з асобнымі катэгорыямі сялянства. Гэта стрымлівала пашырэнне прадпрымальніцкіх адносін у сельскай гаспадарцы, працэс вольнай

мабілізацыі зямлі. У значнай ступені абазначаная акалічнасць была абумоўлена рэпрэсіўнай палітыкай урада ў дачыненні да дваранства каталіцкага веравызнання.

У 1886 г. на тэрыторыі Беларусі пачалі сваю працу аддзяленні Дзяржаўнага дваранскага зямельнага банка, які меў мэту праз выдачу доўгатэрміновых пазык уратаваць дваранскія зямельныя ўладанні ад пераходу ў іншыя саслоўі. Яго паслугамі не маглі карыстацца землеўласнікі каталіцкага веравызнання, якія вымушаны былі звяртацца за грашовымі сродкамі ў звычайныя акцыянерныя банкі.

Непадрыхтаванасць большасці памешчыкаў да вядзення гаспадаркі ў новых умовах абумовіла шырокае выкарыстанне ў першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права пераходнай адпрацоўчай сістэмы, а таксама перадачу зямлі ў арэнду.

Памешчыцкія гаспадаркі Беларусі ў значнай ступені аказаліся ўспрымальнымі да навінак у агратэхніцы. Многія з іх дастаткова аператыўна рэагавалі на запатрабаванні рынку, у сціслыя тэрміны пераарыентавалі свае гаспадаркі на вытворчасць малака і мяса, увялі шматпольны севазварот, пашырылі вырошчванне тэхнічных культур. Пералом у выкарыстанні новай сельскагаспадарчай тэхнікі адбыўся пад уплывам аграрнага крызісу 1880-х гг. У сярэдзіне 1890-х гг., паводле даных Міністэрства земляробства, беларускія губерні сярод іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі па выкарыстанні палепшаных прылад працы знаходзіліся на другім месцы пасля Новарасіі. Распаўсюджваннем і практычным прымяненнем новых дасягненняў у сельскай гаспадарцы займаліся сельскагаспадарчыя таварыствы, дастаткова шырокая сетка якіх была створана ў беларускіх губернях у 80–90-я гг. XIX ст. мясцовымі дваранамі.

Скарачэнне памешчыцкага землеўладання ў беларускіх губернях адбывалася ў меншых памерах, чым у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. З 1877 па 1905 г. у Беларусі яно зменшылася на 10,8 %, а ў губернях еўрапейскай часткі Расійскай імперыі на 27,2 %. Гэта было вынікам урадавай пазямельнай палітыкі, а таксама таго, што землеўласнікі Беларусі хутчэй і лепш адаптаваліся да новых рыначных адносін. Паўплывала і тое, што беларускія губерні адносіліся да рэгіёна больш ранняга развіцця капіталістычных адносін. Мабілізацыя зямельных рэсурсаў для свабоднай куплі-продажу стрымлівалася таксама наяўнасцю вялікай колькасці маяратаў, сервітутаў, цераспалосіцы, неакрэсленых пазямельных адносін памешчыкаў з сялянамі і іншымі групамі сельскіх жыхароў.

Першыя два дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права былі дастаткова складанымі для памешчыцкіх гаспадарак, ад-

нак у 1880–90-я гг., нягледзячы на стан аграрнага крызісу, яны ў большасці сваёй паступова пачалі прыстасоўвацца да рыначных адносін. Землеўласнікі вымушаны былі выкарыстоўваць удасканаленую тэхніку ў сельскагаспадарчай вытворчасці. Яны паступова перайшлі на вырошчванне тэхнічных культур, травасеянне. Важнай і распаўсюджанай галіной вытворчасці памешчыцкіх гаспадарак беларускіх губерняў стала інтэнсіўная жывёлагадоўля, была створана вялікая колькасць конезаводаў. Больш як удвая павялічылася колькасць буйной рагатай жывёлы. З 80-х гг. XIX ст. у памешчыцкіх гаспадарках дастаткова хуткімі тэмпамі развівалася малочна-таварная жывёлагадоўля.

СТАНОВІШЧА СЯЛЯНСТВА

Сялянства ў другой палове XIX ст. па-ранейшаму ўтварала асноўную групу насельніцтва Беларусі. Пасля адмены прыгоннага права і амаль да пачатку XX ст. захаваўся яго падзел на шэраг катэгорый – былыя памешчыцкія, дзяржаўныя, удзельныя, дваравыя і інш., якія адрозніваліся па характары надзельнага землеўладання, умовах выкупу і памерах плацэжаў і інш. Гэтаму садзейнічала ўрадавая палітыка, а таксама традыцыйнасць светаўспрымання сельскага насельніцтва. Дзяржаўныя сяляне былі больш заможныя, чым былыя памешчыцкія, яны валодалі ў сярэднім большымі ўчасткамі надзельнай зямлі. Прыкладна ў роўным маёмасным становішчы з дзяржаўнымі знаходзіліся былыя ўдзельныя сяляне.

Трансфармацыя сялянства Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст. адбывалася пад уплывам эвалюцый буржуазных адносін. З гэтым працэсам звязаны сацыяльныя змены ў асяроддзі сялянства: паглыбленне маёмнага расслаення, паскарэнне міграцыйных працэсаў сярод сельскіх жыхароў, з’яўленне новых рыс у менталітэце. Аднак гэтыя змены адбываліся нераўнамерна ў прасторы і часе. Больш прыкметнымі яны сталі пачынаючы з 80-х гг. XIX ст., 60–70-я гг. ніякіх істотных змен не прынеслі. У рэгіянальных адносінах буржуазная трансфармацыя сялянства найменш інтэнсіўна адбывалася ў Віцебскай і Магілёўскай губернях, дзе панавала абшчынная форма землекарыстання.

Анахранізмам ранейшай эпохі ў былой памешчыцкай вёсцы Беларусі былі сервітуты – права сялян карыстацца некаторымі ўгоддзямі, што юрыдычна належалі памешчыкам. Найбольшае распаўсюджванне яны атрымалі ў заходніх і цэнтральных раёнах, дзе

ў 1860-я гг. імі карысталася 56 % сялянскіх двароў, якія мелі зямельныя надзелы. Сервітуты мелі важнае значэнне для функцыянавання гаспадаркі вясковых жыхароў, а ў сувязі з нарастаннем сялянскага малазямелля іх значэнне ўзрастала. У пачатку XX ст. сервітутнымі правамі працягвала карыстацца каля 1/3 былых памешчыцкіх сялян.

Сялянства было абкладзена шэрагам прамых падаткаў і павіннасцяў, якія падраздзяляліся на казённыя, земскія, грамадскія. Да першых адносіліся выкупныя плацяжы, дзяржаўныя пазямельныя падатак і падушны падатак, які збіраўся да сярэдзіны 80-х гг. XIX ст. Земскія павіннасці складаліся з грашовых збораў і натуральных павіннасцяў – дарожнай, падводнай, паліцэйскай. Грамадскія павіннасці таксама адбываліся ў грашовай і натуральнай формах. Да іх ліку адносіліся зборы на ўтрыманне валаснога праўлення і суда, сельскіх адміністрацыйных асоб, рамонт сельскіх запасных магазінаў і інш. Апрача прамых падаткаў сяляне плацілі ўскосныя ў выглядзе дадатковай платы за тавары шырокага ўжытку.

Маёмасная дыферэнцыяцыя сялянства айчыннымі гісторыкамі традыцыйна праводзілася на аснове груповыя сялянскіх гаспадарак на падставе колькасці коней, якія належалі гаспадарцы, і велічыні выкарыстоўваемай ворыўнай зямлі. Крытэрыямі такога іерархічнага ранжыравання сялянства былі наступныя: уладальнікі гаспадарак без коней і з адным канём адносіліся да ліку бедных; з 2 коньмі – да сярэдніх, з 3 і больш – да заможных; гаспадары з колькасцю ворыўнай зямлі да 4 дзесяцін – да бедных, звыш 8 дзесяцін – да заможных, астатнія да сярэднякоў. На аснове прыведзенай груповыя праводзілася сацыяльна-маёмасная іерархія сялянства такім чынам, што на мяжы XIX–XX стст. бяднейшая група складала больш за 60 % сялянства, сярэдняя па заможнасці – каля 30 %, багацейшая – каля 8–10 %. Аднак прыведзеныя крытэрыі і зробленая на іх аснове стратыфікацыя не бездакорныя. Пад ціскам нарастаючага к канцу XIX ст. беззямельнага сялянства вымушана было адыходзіць на промыслы, шукаць дадатковыя заробкі па-за межамі сваёй гаспадаркі, вёскі і г. д. Амаль палова сялян значную частку даходаў атрымлівала не праз сельскагаспадарчыя заняткі. У сувязі з гэтым больш аб'ектыўнай з'яўляецца пабудова маёмаснай іерархіі сялянства праз улік агульнага даходу сялянскай гаспадаркі на душу насельніцтва. Але рэпрэзентатыўныя даныя гістарычных крыніц аб сукупных даходах вясковых жыхароў адсутнічаюць. Надзельная зямля, атрыманая ў 1860-я гг. па ўраўняльным прынцыпе, ужо к канцу 1870-х гг. была размеркавана нераўнамерна. Павялічылася колькасць беззямельных двароў. Малазямельныя і беззямельныя ся-

сяляне, вымушаныя наймацца да памешчыкаў або да заможных сялян, па сутнасці, рабіліся наёмнымі сельскагаспадарчымі рабочымі.

Беларускі селянін, нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, ацяжаранасць падаткамі і павіннасцямі, пры ўмове дбайнага вядзення гаспадаркі дасягаў нярэдка істотных поспехаў у сваім змаганні за лепшае жыццё. Аб гэтым гавораць неадзінкавыя выпадкі набыцця сялянамі значных участкаў зямлі, з'ядлення з іх ліку групы так званых новых памешчыкаў. Заможныя сяляне вялі сваю гаспадарку, выкарыстоўваючы наёмную працу, нярэдка спалучалі таварнае землеўладання і жывёлагадоўлю з ліхвярскімі аперацыямі. Такі селянін выступаў і як капіталіст-фермер, і як гандляр, і як ліхвяр. Гэта сведчыла пра тое, што ў Беларусі магчымы працэс фермерскага («амерыканскага») шляху развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Палову набытай зямлі сяляне куплялі з выкарыстаннем крэдытаў Сялянскага пазямельнага банка.

Сяляне шырока арандавалі землі ў памешчыкаў. На мяжы XIX–XX стст. у беларускіх губернях плошча зямель, арандаваных вясковымі жыхарамі, складала каля 1/3 плошчы іх надзелаў. Найбольш пашыранай была арэнда за частку ўраджаю. Звычайна сяляне аддавалі ўладальніку зямлі 1/3 сабранага, але памер залежаў ад мясцовых умоў і ўрадлівасці зямлі.

За паслярэформенныя дзесяцігоддзі адбыліся перамены ў бытавых умовах жыцця беларускіх сялян. К пачатку XX ст. пачалі шырока выкарыстоўвацца печы з комінамі, ўжо сталі рэдкасцю курныя хаты. У вясковых дамах ва ўжытак уваходзіць газавыя лямпы. Нават не вельмі заможныя сяляне маглі сабе дазволіць набыць фабрычнай вытворчасці тканіны ці гарадскога фасону адзенне. Даматканую вопратку пачалі размалёўваць яркімі фарбамі, набытымі ў крамах. У той жа час у арганізацыі і вядзенні гаспадаркі традыцыйнасць падыходаў не дазваляла сялянам павысіць іх эфектыўнасць. У вялікай колькасці выпадкаў гаспадаркі былі малапрыбытковымі, не хапала сродкаў на амартызацыю пабудов і інвентару. Па традыцыі сяляне перш за ўсё імкнуліся забяспечыць сябе збожжам. З гэтай мэтай яны памяншалі памеры сенажацяў, а адпаведна і колькасць жывёлы. Гэта стварала безальтэрнатыўную сітуацыю, калі скарачэнне пагалоўя жывёлы вяло да недахопу арганічных угнаенняў і адпаведна да зніжэння ўраджайнасці, замяшчэнне якога патрабавала яшчэ большых плошчаў пад збожжавыя культуры. Між тым рыначная кан'юнктура патрабавала большай спецыялізацыі на жывёлагадоўлі.

Светаўспрымане беларускіх сялян мела істотныя адрозненні. Адно з найбольш выразных – адносіны да працы. У народнай куль-

туры беларусаў адсутнічаюць адносіны да працы як да непрыемнай неабходнасці, выконваемай толькі пад прымусам. Другім адрозненнем з'яўляўся значна большы ўзровень індывідуалізму, характэрны для беларускіх сялян. Сельская абшчына з яе кругавой парукай і перадзеламі зямлі, якая натуральна ўспрымалася рускімі сялянамі, была ўведзена пад націскам расійскага ўрада толькі ва ўсходніх раёнах Беларусі. У заходніх і цэнтральных раёнах Беларусі панавала падворнае сялянскае землекарыстанне.

Захаваанне буйнога памешчыцкага землеўладання, абезземельванне сялян абумовілі і развіццё сялянскага руху ў Беларусі ў паслярэформенны час. Асноўнымі патрабаваннямі сялян былі вяртанне зямель, адрэзаных памешчыкамі падчас адмены прыгоннага права, памяншэнне падаткаў і павіннасцяў, пазбаўленне ад саслоўнага нераўнапраўя. Дынаміка сялянскіх выступленняў была нераўнамернай. Калі ў першыя гады пасля падаўлення паўстання 1863 г. адбыўся спад сялянскіх пратэстаў, то ў 1870-я гг. назіраўся іх пад'ём. Акрэсленую вастрыню і размах сялянскі рух набыў у сярэдзіне 1880–90-х гг., калі побач з традыцыйнымі канфліктамі сялян з памешчыкамі з'яўляюцца новыя – паміж сельскай буржуазіяй і беднотай. Як своеасаблівая форма пратэсту ўспрымалася значны рух сялян за перасяленне ў Сібір і паўднёвыя расійскія губерні, адзначаны найперш у Магілёўскай, Віцебскай губернях і асобных паветах Мінскай. Паступова элементы арганізаванасці і самасвядомасці пранікалі ў сялянскае асяроддзе, адбіваліся на светапоглядзе селяніна, узмацнялі ў ім пачуццё грамадзянскасці. Стандартным адказам мясцовай адміністрацыі на сялянскія хваляванні было прыцягненне воінскіх камандаў.

У сувязі з малазямеллем сялян значна вырас іх адыход на промыслы. Амаль палова сялян значную частку даходаў атрымлівала не праз сельскагаспадарчыя заняткі. Сярод адыходных промыслаў пераважалі неземляробчыя, аднак паступова павялічвалася ўдзельная вага сельскагаспадарчага адыходу. Больш шырокае распаўсюджванне промыслы атрымалі ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. Аднак у першыя паслярэформенныя дзесяцігоддзі беларускія сяляне праяўлялі адносна іншыя рэгіёнаў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі невысокі ўзровень тэрытарыяльнай мабільнасці. У той час, калі насельніцтва беларускіх губерняў складала 7,5 % гэтай часткі дзяржавы, беларусаў сярод адыходнікаў налічвалася каля 5 %. У 1860-я гг. сяляне штогод пакідалі свае гаспадаркі і накіроўваліся на заробаткі ў гарады, сельскагаспадарчыя раёны Расійскай імперыі і за мяжу ў сярэднім каля 61 тыс. чалавек, у 1890-я гг. – звыш 400 тыс. чалавек.

Выхадцы з вёскі мелі няшмат шансаў знайсці працу ў беларускіх гарадах з-за слабасці і невялікай патрэбы ў рабочых руках гарадской прамысловасці, а таксама канкурэнцыі з боку яўрэйскай беднаты. Яны часцей знаходзілі сабе прымяненне на будаўніцтве чыгунак, прадпрыемствах Масквы, Пецярбурга, Адэсы і інш. Значным быў адыход на кароткачасовыя заробкі. Вызначалася нават пэўная рэгіянальная спецыялізацыя адыходу: значны паток насельніцтва з Віцебскай і ў меншай ступені з Віленскай губерняў накіроўваўся ў Пецярбургскую губерню, з Магілёўскай і Мінскай – у Кіеўскую, Екацярынаслаўскую і Херсонскую, з Гродзенскай – у Варшаўскую.

Значным быў рух з мэтай перасялення на малазаселеныя землі Сібіры, Далёкага Усходу, Паўночнага Каўказа. З 1896 па 1900 г. з беларускіх губерняў выехала 100,6 тыс. сельскіх жыхароў (для параўнання, з 1886 па 1895 г. – 4,1 тыс. чалавек). Аднак нямала было «зваротнікаў». За апошнія пяць гадоў XIX ст. вярнуліся на радзіму 14,1 % перасяленцаў, якія не змаглі адолець цяжкасці адаптацыі ці нават не дабраліся да новага месца жыхарства. Імкненне сялян набыць зямлю праз перасяленне ў аддаленыя раёны краіны нярэдка нарасталала пад уплывам агітацыі рэвалюцыянераў, а часам і ашуканцаў, якія за грошы складалі розныя спісы, хадаўніцтвы і г. д. У справаздачы віцебскага губернатара за 1896 г. адзначалася: «Перасяленчы рух, які пачаўся ў Віцебскай губерні з восені 1894 г., у справаздачным годзе ахапіў амаль усю губерню і набыў масавы характар <...> нягледзячы на пастаянныя тлумачэнні <...> вельмі многія з сялян таемна распрадаўшы маёмасць <...> з усім сваім асататным скарбам накіроўваліся на бліжэйшыя чыгуначныя станцыі. Партыі такіх самавольных перасяленцаў часам бывалі настолькі значнымі, што мясцовая паліцыя нярэдка была не ў стане спыніць іх рух і не магла перашкаджаць пасадцы перасяленцаў на цягнікі. Пры затрыманні такіх перасяленцаў і асабліва некаторых хадакоў, атрымаўшых у краі вядомасць як асабліва старанніх і, канечне, не бескарэслівых агітатараў перасяленчага руху, былі выпадкі даволі буйных сутыкненняў з паліцыяй». Падкрэсліваючы далей карыснасць новага цыркуляра міністра ўнутраных спраў ад 20 студзеня 1896 г. аб новым парадку перасяленняў і неабходнасці пасылаць папярэдне ад кожнай сям'і хадакоў, віцебскі губернатар асобна выказаў меркаванне: «Паездка ў Сібір людзей, асабіста зацікаўленых у выбары падыходзячага месца для жыцця сям'і, падзейнічала самым выправажальным чынам на масы. Ілюзіі аб новым краі, створаныя перавялічанымі расказамі розных прайдзісветаў, разваліліся; якасць зямлі, бытавыя і кліматычныя ўмовы былі ацэнены належ-

ным чынам, і грамадная большасць хадакоў, расчараваныя ў Сібіры, вярнуліся дахаты і ўзяліся за ранейшыя свае заняткі, больш не падумваючы аб спусташальным перасяленні ў далёкую Сібір».

Сялянскія перасяленні на ўсход Расіі і за мяжу прыводзілі да вымывання сярэдняй па заможнасці групы вясковага насельніцтва, якая складала асноўную групу мігрантаў. Пачынаючы з 1880-х гг. многія сяляне, асабліва заходняй часткі Беларусі, у пошуках заробку накіроўваліся за мяжу, галоўным чынам у Амерыку. У паведамленні гродзенскага губернатара віленскаму генерал-губернатару ад 20 кастрычніка 1890 г. адзначалася з'яўленне ў некаторых паветах эміграцыйнага руху сялян, пераважна каталікоў, у Бразілію. Большасць ад'язджала таёмна, без пашпартоў. Значная частка такіх мігрантаў праз колькі гадоў вярталася на радзіму, назапасіўшы сродкі для набыцця зямлі і пашырэння гаспадаркі. Паводле прыкладных падлікаў у Амерыку да пачатку Першай сусветнай вайны выехала каля 500 тыс. беларусаў.

СЕЛЬСКАЯ ГРАМАДА, РЭГІОНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЯЕ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ Ў БЕЛАРУСІ

У штодзённым жыцці сялян шэраг важных функцый выконвала сельская грамада, ва ўсходняй частцы Беларусі – абшчына, якая тут набыла новае жыццё пасля адмены прыгоннага права. У «Агульных палажэннях» акрэсліваліся асноўныя прынцыпы арганізацыі, пабудовы і функцыянавання сельскай грамады для былых памешчыцкіх сялян. З 1867 г. гэтыя правілы самакіравання былі распаўсюджаны на былых дзяржаўных сялян. Кожны селянін у абавязковым парадку прыпісваўся да сельскай грамады. У яе склад уваходзілі, як правіла, сяляне, якія належалі раней да аднаго маёнтка. Яе ўтварэнне і функцыянаванне мела ў Беларусі рэгіянальныя асаблівасці. Намінальна сельская грамада мела аднолькавую назву для ўсіх рэгіёнаў Беларусі. Адрозненні датычыліся пытанняў землеразмеркавання і карыстання. У Віцебскай і Магілёўскай губернях, дзе пераважала абшчынная форма землекарыстання і землеўладання, сельская грамада мела кантроль за размеркаваннем і перамеркаваннем зямлі. У іншых рэгіёнах Беларусі сельская абшчына была прадстаўлена ў нязначных памерах. Фактычна абшчына выступала ўласнікам зямлі. У губернях, дзе панавала падворная форма землеўладання, быў абмежаваны ўплыў сельскай грамады ў распараджэнні сялянскімі землямі. Тут грамада не займалася пытаннямі пазямельнага ўладкавання.

Выключэнне складалі пусташы, агульныя ўгоддзі. Ворунай зямлёй распараджаўся кожны гаспадар асобна. У заходніх і цэнтральных раёнах Беларусі грамада выступала ў большай ступені ў якасці формы сялянскага самакіравання.

Урадавыя колы прыклалі намаганні для актывізацыі функцыянавання абшчыны на тэрыторыі Беларусі ў сувязі з уладкаваннем сялянства пасля адмены прыгоннага права. У гэтым кірунку спрабавалі дзейнічаць адміністрацыі віленскіх генерал-губернатораў М. Мураўёва і К. Каўфмана. У паслярэформенны перыяд актывізаваліся адміністрацыйна-паліцэйскія і фіскальныя функцыі грамады (абшчыны). Выбарныя органы грамады сталі ніжэйшым звязном адміністрацыйнага кіравання ў вёсцы на землях сялян усіх катэгорый. Адміністрацыйны кантроль над органамі самакіравання грамады ўзмацніўся ў канцы 70-х гг. XIX ст. з утварэннем павятовых устаноў па сялянскіх справах і асабліва з увядзеннем у пачатку XX ст. інстытута земскіх начальнікаў.

Большасць абшчын у адміністрацыйных адносінах складала асобную сельскую грамаду. У канцы 70-х гг. XIX ст. доля абшчыннага землеўладання ў Магілёўскай губерні складала 83,7 %, у беларускіх паветах Віцебскай губерні – 44,9 %. Паступова адбываўся пераход сялян ад абшчыннага да падворнага землеўладання, пры якім абшчына валодала толькі надзельнымі выганамі, лесам, рыбным ловам, пусткамі. Да канца 70-х гг. XIX ст. да падворнага землеўладання перайшлі 25 вёсак Чэрыкаўскага павета, да пачатку XX ст. – 88 вёсак Віцебскага павета. У Беларусі на адну грамаду прыходзілася ў сярэднім 2–3 паселішчы, прыкладна 40 двароў.

Абшчына выконвала істотныя эканамічныя, грамадскія (дабрачынныя), ідэалагічныя і іншыя функцыі. Выкуп зямлі праводзіла сельская абшчына. У яе межах сялянскія двары мелі права на часовае індывідуальнае карыстанне ворнай зямлёй і сенакосамі. Выганы былі ў карыстанні ўсёй абшчыны. Галоўным прынцыпам абшчыннага землеўладання быў перыядычны перацзел угоддзяў пры ўмове адпаведнага патрабавання 2/3 гаспадароў абшчыны. Як правіла, перацзел адбываўся не часцей аднаго разу ў 10–15 гадоў. Да пачатку 90-х гг. XIX ст. перацзелы не рэгламентаваліся і рашэнні па гэтым пытанні былі цалкам у кампетэнцыі сельскіх сходаў. У 1893 г. быў прыняты закон, паводле якога пастановы сходаў кантралявалі земскія начальнікі і зацвярджалі павятовыя міравыя з'езды. Члены абшчыны былі звязаны кругавой парукай за своечасовае выкананне казённых, земскіх і грамадскіх павіннасцяў. У сельскай грамадзе захаду і цэнтра Беларусі, дзе панавала падворнае землека-

рыстанне, кругавая парука практыкавалася вельмі рэдка. Поўнасьцю яна была ліквідавана ў 1903 г.

У функцыянаванні грамады захаваліся элементы ўзаемадапамогі на выпадак стыхіі, хваробы ці страты дарослага работніка і кармільца ў гаспадарцы, размеркавання падаткаў, выканання павіннасьцяў і інш. На заможных гаспадароў грамадой накладваўся маральны абавязак ахвяраваць на сірот, удоў, адзінокіх старых і інш. Адмова накорміць жабрака ў вёсцы заўсёды выклікала ўсеагульнае абурэньне. У сельскай грамадзе спалучаліся дзве структуры – афіцыйная і нефармальная. У афіцыйнай існавала іерархія кіраўнікоў: стараста, пісар, зборшчык падаткаў, дзясяцкі, соцкі і інш. У нефармальнай структуры дзейнічалі неафіцыйныя лідары, аўтарытэт якіх быў заснаваны на гаспадарчым і жыццёвым вопыце. Рашаючым элементам кіраўніцтва ў сельскай грамадзе выступаў агульны сход, арганізацыя і правядзеньне якога была заснавана пераважна на шматвекавой традыцыі. Сяляне імкнуліся ўдзельнічаць ва ўсіх мерапрыемствах грамады, паколькі яе рашэньні закраналі гаспадарчыя патрэбы практычна кожнай сям’і. Ігнараванне думкі і рашэньняў грамады ўспрымалася надзвычай адмоўна.

Выхад з сельскай грамады для селяніна быў няпростым. Для гэтага пры абшчынным землеўладанні патрэбна была згода сельскага сходу і аплата паловы выкупной пазыкі за зямлю пры паручыцельстве з боку грамады за выплату астатняй часткі. Пры падворным землеўладанні для выхаду дастаткова было згоды з боку гаспадара дома пры ўмове адмаўленьня ці пры продажы сваёй долі надзелу, а наступны ўладальнік павінен быў выплаціць выкупныя плацяжы.

У 60–90-я гг. XIX ст. выразна выявіліся рысы паступовага распаду традыцыйнай беларускай вёскі. Пад уплывам развіцця капіталістычных адносін змянялася структура сельскагаспадарчай вытворчасці, адбывалася паступовая трансфармацыя памешчыцкіх гаспадарак у прадпрыемальніцкія. Запатрабаванні жыцця сталі вызначальнымі для сялянскага асяродку, звычайнымі для яго справамі былі працоўная міграцыя, узрастаючая маёмасная дыферэнцыяцыя, работа па найме, а таксама ўзнікненне і пашырэнне сярод сельскіх жыхароў уяўлення, што зямля не адзіны сродак існавання і дабрабыту.

Тэма 6

ПРАМЫСЛОВАСЦЬ І ГАРАДЫ. ТРАНСПАРТ, ГАНДАЛЬ І КРЭДЫТ

РАЗВІЦЦЁ ПРАМЫСЛОВАСЦІ

У другой палове XIX ст. назіралася павелічэнне ролі прамысловай вытворчасці ў эканамічным жыцці беларускіх губерняў. Прамысловасць Беларусі развівалася ў кірунку перапрацоўкі пераважна мясцовай мінеральнай, лясной і сельскагаспадарчай сыравіны, аднак паступова некалькі змяніліся прыярытэты ў яе структуры. Аказаліся неканкурэнтаздольнымі металургічная, цукровая, суконная галіны вытворчасці. На працягу першых двух дзесяцігоддзяў пасля рэформы 1861 г. прамысловы рост быў запаволены. Па-ранейшаму па ўсіх паказчыках пераважала дробная вытворчасць і мануфактура. У 1873–1875 гг. Беларусь была ахоплена прамысловым крызісам, які выявіў нізкую пакупную здольнасць селяніна – галоўнага спажываўца тавараў. Крызіс закрануў пераважна дрэваапрацоўчыя і харчасмакавыя дробныя і мануфактурныя прадпрыемствы. Крызіс 1881–1882 гг. зноў ахапіў харчасмакавую, дрэваапрацоўчую, сілікатную, гарбарную і тэкстыльную галіны. Працэс развіцця прамысловай вытворчасці значна паскорыўся ў 1880–90-я гг. За апошнія дзесяцігоддзе XIX ст. сярэднегадавы яе прырост складаў прыблізна 8,2 %, што ў 2 разы вышэй, чым у папярэднія дзесяцігоддзі. Прамысловае развіццё ў гэты перыяд выклікала інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва.

У 1860 г. у Беларусі налічвалася 20 тыс. рамесніцкіх майстэрняў, 7,8 тыс. немеханізаваных дробнакапіталістычных прадпрыемстваў, 140 мануфактур і 76 фабрык і заводаў. Большая част-

ка рамесніцкай вытворчасці Беларусі была сканцэнтравана ў гарадах і мястэчках. За чатыры паслярэформенныя дзесяцігоддзі адбылося яе павелічэнне, што было абумоўлена перш за ўсё попытам сялянства, местачкавога і гарадскога насельніцтва на прадметы штодзённага ўжытку і паслугі. Хуткімі тэмпамі развіваліся новыя віды рамёстваў – хімічныя, метала- і дрэваапрацоўчыя. Павялічылася ўдзельная вага рамесных прадпрыемстваў з 23,2 (1860) да 55,3 % (1890). У канцы XIX ст. іх налічвалася звыш 58 тыс. Аднак доля рамесніцкіх майстэрняў у агульным аб'ёме прамысловай вытворчасці знізілася за паслярэформенны перыяд з 18,7 да 9,0 %, аднак заставалася даволі высокай у 1900 г. у металаапрацоўчай (31 %), хімічнай (29 %), дрэваапрацоўчай (19 %), сілікатна-будаўнічай (12 %) галінах. Звычайна майстэрні рамеснікаў былі невялікія. У іх працавалі самі гаспадары («майстры») і 2–3 наёмныя рабочыя, а нярэдка і без іх. Падзел працы ў працэсе вытворчасці тут адсутнічаў, усе работы выконваліся ўручную. Збытам тавару спачатку займаўся сам рамеснік, потым з'явіліся скупшчыкі, якія рэалізавалі вырабы і куплялі сыравіну для рамеснікаў. Паступова скупшчык ператвараўся ў дробнага прадпрымальніка, а залежныя ад яго рамеснікі – у наёмных работнікаў. Рамяство паступова ва ўмовах развіцця таварна-грашовых адносін перарастала ў дробную вытворчасць у форме простага кааперацыі.

Да дробнакапіталістычных прадпрыемстваў прынята адносіць тыя, на якіх працавала 5–15 рабочых, адсутнічаў паравы рухавік, а таксама вадзяныя і ветраныя млыны, пільні і алейні (да 10 рабочых), вінакурні і піваварні з вытворчасцю да 25 тыс. вёдзер адпаведнага напітку ў год і іншыя прадпрыемствы, на якіх выраблялася прадукцыя менш чым на адну тыс. руб. у год. У 1860 г. дробнакапіталістычная прамысловасць складала 9 % ад агульнай колькасці прадпрыемстваў і 62 % – ад вырабленай прадукцыі, і да 1888 г. на яе прадпрыемствах выпрацоўвалася больш за палову прамысловых вырабаў Беларусі. Аднак у сувязі з інтэнсіўным павелічэннем мануфактурна-фабрычнай вытворчасці ўдзельная вага дробнакапіталістычнай паменшылася да 28,2 % у канцы XIX ст., хоць доля апошняй у той самы час па колькасці прадпрыемстваў павялічылася на 7 %.

У другой палове XIX ст. адзначаецца рост мануфактурнай вытворчасці. Удзельная вага яе ў гэты перыяд павялічылася па аб'ёме вытворчасці з 7,2 да 15,1 %, па колькасці прадпрыемстваў – з 0,2 да 0,7 %. У 1890 г. у Беларусі працавала 760 мануфактур, у тым ліку 193 дрэваапрацоўчыя, 185 сілікатных. Машынная вытвор-

часць у гэты перыяд развівалася найбольш інтэнсіўна. Колькасць фабрык і заводаў павялічылася ў 15 разоў і склала на канец XIX ст. 1137 прадпрыемстваў. Аб'ём вытворчасці на іх вырас у 37 разоў, колькасць рабочых – у 9. Да 1890 г. доля фабрычна-заводскай вытворчасці ў агульным аб'ёме прамысловасці склала 46,2 % (1860 г. – 8,4 %), па колькасці прадпрыемстваў – 1,1 % (1860 г. – 0,1 %). Тэмпы росту аб'ёму вытворчасці і колькасці занятых наёмных работнікаў у мануфактурнай і фабрычна-заводскай прамысловасці ў 4–7 разоў перавышалі адпаведныя паказчыкі ў дробнай. Пачалі дзейнічаць запалкавыя фабрыкі ў Барысаве (1881) і Пінску (1882), тытунёвая ў Гродне (1862), папяровая ў Добрушы (1871) і інш. Пад канец XIX ст. адчувальным становіцца ўплыў замежнага, асабліва нямецкага, капіталу. Пераход ад ручной да машынай вытворчасці ў Беларусі меў адметную асаблівасць. У адрозненне ад велікарускіх губерняў ён разгортваўся не ў тэкстыльнай, а перш за ўсё ў харчасмакавай і металаапрацоўчай галінах.

Шырокае чыгуначнае і прамысловае будаўніцтва садзейнічала паскоранаму росту вырабу сродкаў вытворчасці. Пры павелічэнні аб'ёму ўсёй прадукцыі па Беларусі ў 6,8 раза ў цяжкай прамысловасці рост вытворчасці адбыўся ў 12 разоў. У канцы XIX ст. сродкі вытворчасці складалі 32 % усёй прамысловай прадукцыі Беларусі (для параўнання – па Расійскай імперыі каля 40 %). Найбольш буйныя фабрыкі і заводы знаходзіліся ў гарадах. Аднак 2/3 фабрык і заводаў Беларусі і амаль палова занятых на іх рабочых былі сканцэнтраваны ў вёсцы. Гэта ў значнай ступені было абумоўлена спецыялізацыяй беларускай прамысловасці і наяўнасцю ў сельскай мясцовасці таннай рабочай сілы.

Узровень развіцця прамысловасці ў Беларусі быў у цэлым ніжэйшы, чым у сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. У 1900 г. у Беларусі на душу насельніцтва прыпадала 8,69 руб. прамысловага абаротнага капіталу, тады як у Еўрапейскай Расіі – 26,4 руб. Тэхнічнае пераўзбраенне прамысловасці Беларусі да канца XIX ст. не завяршылася. Па тэмпах і ўзроўні індустрыяльнага развіцця беларускія губерні адставалі ад найбольш перадавых рэгіёнаў Еўрапейскай Расіі. Тут адсутнічалі буйныя прамысловыя цэнтры, значныя прадпрыемствы па вырабе сродкаў вытворчасці. Попыт на прамысловую прадукцыю ў першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права быў не вельмі высокі. Гэта не перашкаджала, аднак, з'яўленню на тэрыторыі Беларусі ўнікальных вытворчасцяў: адна з нямногіх у Расійскай імперыі алоўкавая фаб-

рыка ў Гродне атрымала ў 1889 г. на сусветнай выставе ў Парыжы ганаровы водгук; у 1892 г. пачала дзейнічаць у Віцебску першая ў імперыі фабрыка акулераў і аптычных прылад. У 1884 г. быў адкрыты ў Пінску першы ў паўночна-заходняй частцы Расійскай імперыі суднабудаўнічы завод. Акрамя таго, паралельнае існаванне рамесніцкіх майстэрняў, мануфактур і фабрык не было сведчаннем адсталасці прамысловага развіцця Беларусі. Гэта было абумоўлена арыентацыяй на выкарыстанне пераважна сельскагаспадарчай сыравіны, перапрацоўка якой не патрабавала стварэння вялікіх прамысловых магутнасцяў, а таксама структурай мясцовых працоўных рэсурсаў, наяўнасцю вялікай колькасці танных працоўных рук.

ФАРМІРАВАННЕ ГАНДЛЁВА-ПРАМЫСЛОВАЙ БУРЖУАЗІІ Ў БЕЛАРУСІ

Развіццё прамысловасці і гандлю садзейнічала фарміраванню прадпрымальніцкай дзейнасці і адпаведнага асяроддзя. Буржуазія колькасна пашыралася за кошт прадстаўнікоў розных саслоўяў, найперш дваранства і купецтва, а таксама мяшчан, саслоўя ганаровых грамадзян, сялян і інш. У другой палове XIX ст. агульная колькасць уладальнікаў прамысловых прадпрыемстваў узрасла з 28,2 тыс. у 1860 да 77,1 тыс. чалавек у 1900 г. Сюды ўключаны як уладальнікі рамесніцкіх майстэрняў, так і мануфактур, фабрык.

У 60-я гг. XIX ст. 83 % мануфактур і фабрык Беларусі належала дваранам. З 94 прадпрыемстваў, якія знаходзіліся ў іх уласнасці, было 55 харчовых, прычым тут перавага аддавалася вінна-гарэлачнай, цукровай, мукамольна-крупяной вытворчасцям; 17 сілікатна-будаўнічых; 7 металаапрацоўчых і г. д. Купцы валодалі 16 % фабрык і мануфактур. Іх капіталы былі сканцэнтраваны ў асноўным у суконна-шарсцяной і харчовай вытворчасцях.

Да канца XIX ст. удзельная вага дваранскіх прадпрыемстваў у мануфактурна-фабрычнай прамысловасці знізілася да 45 %, хоць колькасць іх складала 281. Па-ранейшаму асноўная маса прадпрымальнікаў з ліку вышэйшага саслоўя валодала харчовымі прадпрыемствамі (73,7 %). Сярод фабрык і мануфактур дваран 15,7 % былі дрэваапрацоўчыя, 4,6 % – сілікатна-будаўнічыя. Купцам належала 189 (30 %) мануфактур і фабрык. Мяшчане валодалі 93 буйнымі прадпрыемствамі (15 %). Яны ўкладвалі свае капіталы ў першую чаргу ў гарбарна-абутковую і дрэваапрацоўчую вытворчасць.

У канцы XIX ст. назіралася тэндэнцыя зніжэння ўдзельнай вагі дваран сярод сярэдніх і буйных прамыслоўцаў і росту прадпрымальніцкай дзейнасці купцоў і мяшчан. У 1900 г. большая частка дваран-прамыслоўцаў валодала фабрыкамі і заводамі з колькасцю рабочых да 20 чалавек і толькі 23 % іх мелі адносна буйныя прадпрыемствы з колькасцю наёмных работнікаў звыш 51. Сярод купцоў пераважалі сярэднія і буйныя прамысловыя прадпрымальнікі, а дробных было менш. Мяшчане валодалі пераважна невялікімі фабрыкамі і заводамі (у асноўным з колькасцю рабочых да 30 чалавек). Сярод буржуазіі асноўную масу складалі прадпрымальнікі мясцовага паходжання.

У другой палове XIX ст. з развіццём гандлёвага прадпрымальніцтва вырасла колькасць асоб, якія ім займаліся. Склад апошніх паводле саслоўнага паходжання і сацыяльна-эканамічнага становішча істотна пашырыўся. Да канца XIX ст. гандаль і іншая прамысловая дзейнасць у вялікім памеры заканадаўча звязваліся з прыналежнасцю да купецкага саслоўя. Кошт гільдзейскіх дакументаў разам з прамысловымі пасведчаннямі і іншымі зборамі дасягаў досыць значнай сумы. Купецкае званне ўспрымалася як сінонім буйной буржуазіі. Пасля прыняцця закона аб дзяржаўным прамысловым падатку стала неабавязковым для набыцця прамысловага пасведчання з мэтай заняткаў прадпрымальніцтвам запісвацца ў купецкае званне. Яго саслоўныя перавагі набываюць шмат у чым дэкаратыўны характар. Але для купецтва Беларусі вельмі актуальнай заставалася адзіная рэальная карпаратыўная льгота, якая пазбаўляла ад неабходнасці прыпіскі, што было абавязковым, напрыклад, для сялян і мяшчан. Гэта вызваляла іншы раз ад аб'ёмнай валакіты па адмацаванні ад сваёй грамады, што асабліва істотна было для мясцовай яўрэйскай буржуазіі, таму што давала права на жыхарства па-за межамі рысы аселасці.

Паводле звестак перапісу насельніцтва 1897 г., купцы складалі 0,22 % (18,3 тыс. чалавек) насельніцтва пяці беларускіх губерняў. Гэты паказчык вельмі нязначна перавышаў сярэдні па Расійскай імперыі – 0,2 %. Сярод купецтва Беларусі пераважную большасць складалі асобы, якія прызнавалі ў якасці роднай мовы яўрэйскую. Па губернях удзельная вага гэтых асоб размеркавалася наступным чынам: Віленская – 77,7 %; Віцебская – 84,85; Гродзенская – 81,4; Магілёўская – 90,79; Мінская – 86,02 %. Наступнай па колькасці была група купцоў, якая прызнала роднай рускую мову. Па губернях лічбавыя паказчыкі ў адпаведным парадку размеркаваліся наступным чынам: 16,5 %; 10,6; 11,08; 5,81; 11,22 %. Трэцім па велічыні

стаў купецкі асяродак з беларускай мовай у якасці роднай: 0,2 %; 1,98; 2,17; 1,22; 2,54 % . Польскую мову прызналі роднай адпаведна па губернях 3,15 %; 0,68; 0,13; 0,26; 0,85 % купцоў. Найбольшая колькасць рускамоўных купцоў пражывала ў заходняй частцы Беларусі, а тыя, якія прызналі ў якасці роднай яўрэйскую, – ва ўсходняй.

Купецтва не ўвасабляла сабой усю буржуазію Беларусі. Многія прадпрымальнікі лічылі для сябе больш мэтазгодным набываць гадавыя і паўгадавыя пасведчанні на права займацца гандлем і промысламі, але не выкуплялі гільдзейскія дакументы. Статыстыка набытых прамысловых дакументаў улічвала і дробнае прадпрымальніцтва (развозны, разносны гандаль і г. д.). Напрыклад, у 1895 г. у Мінскай губерні было выдадзена 14 239 гадавых дакументаў, у тым ліку 2529 (17,8 %) купецкіх; 1054 паўгадавых, з іх 136 (12,9 %) гільдзейскіх. Па Магілёўскай губерні ў 1895 г. было прададзена гандлёва-прамысловых пасведчанняў і білетаў 12 772 гадавыя (2530 (19,8 %) купецкіх) і 818 паўгадавых (130 (15,9 %) гільдзейскіх). Дакументы выкуплялі не толькі купцы, але і мяшчане, калі-нікалі сяляне і інш.

Па эканамічнай магутнасці буржуазія беларускіх губерняў уступала гандлёва-прамысловым прадпрымальнікам некаторых суседніх прыбалтыйскіх і правабярэжных украінскіх губерняў. У Беларусі гандлёвая буржуазія па велічыні зваротных капіталаў перавышала прамысловую. У гандлі было сканцэнтравана 76,08 % зваротных капіталаў, у прамысловасці – 23,92 %. У сярэднім па еўрапейскай частцы Расійскай імперыі гэтыя суадносіны былі прадстаўлены адпаведна 62,97 % і 37,03 %. К канцу XIX ст. тым не менш некаторыя сем’і прадпрымальнікаў уладарылі цэлымі галінамі вытворчасці ў Беларусі. Напрыклад, купцу Шарашэўскаму належала тытунёвая вытворчасць у Гродне, купцам Якабсону і Ліўшыцу – машынабудаванне ў Мінску і г. д. Прадпрымальнікі-купцы разам з мяшчанамі паступова сталі валодаць усёй тытунёвай вытворчасцю Беларусі. Ім належала таксама 89 % ільноперапрацоўчых прадпрыемстваў, 84 % друкарняў і слясарных майстэрняў, 73 % запалкавых прадпрыемстваў і г. д.

Да канца XIX ст. працэс станаўлення гандлёва-прамысловай буржуазіі Беларусі як сацыяльнай групы не завяршыўся. Кансалідацыі буржуазіі перашкаджалі саслоўныя перагародкі паміж яе прадстаўнікамі, а таксама іх нацыянальна-рэлігійныя адрозненні. Беларуская нацыянальная буржуазія ў другой палове XIX ст. знаходзілася на стадыі свайго фарміравання і складала найбольш слабую групу мясцовага прадпрымальніцкага асяродку.

КОЛЬКАСЦЬ, СКЛАД, СТАНОВІШЧА РАБОЧЫХ

Яшчэ да правядзення аграрнай рэформы 1861 г. у прамысловасці Беларусі налічвалася 41,5 тыс. наёмных работнікаў, у тым ліку 3,1 тыс. фабрычных і 4,7 тыс. мануфактурных. У 60–70-я гг. XIX ст. павелічэнне колькасці пралетарыяту ў Беларусі адбывалася адносна невысокімі тэмпамі. У далейшым, асабліва ў 1890-я гг., рост колькасці рабочых паскорыўся. Новай з’явай стала ўзнікненне групы спадчынных рабочых. У канцы XIX ст. яны складалі каля 20 % ад агульнай колькасці прамысловага пралетарыяту Беларусі. На мяжы XIX–XX стст. у прамысловасці Беларусі працавала 237 тыс. рабочых, што складала прыкладна 3 % ад агульнай колькасці насельніцтва. На чыгунках колькасць рабочых дасягала 25 тыс. чалавек. Разам з іншымі сферамі народнай гаспадаркі агульная колькасць пастаянных наёмных работнікаў дасягала ў той час 460 тыс. чалавек. Пралетарыят папаўняўся за кошт збяднелых мяшчан, рамеснікаў, гандляроў, а таксама збяднелага сялянства, якое з-за існуючай у той час мяжы рысы аселасці яўрэяў і адносна невялікіх магчымасцяў гарадской прамысловасці не магло знайсці працу на прадпрыемствах гарадоў і мястэчак Беларусі і шукала працу па найме ў сельскай і лясной гаспадарцы, а таксама на транспарце і прамысловых прадпрыемствах, размешчаных у вёсках. Яўроі складалі большасць сярод гарадскога прамысловага пралетарыяту Беларусі. Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., сярод рабочых беларускіх губерняў, якія былі занятыя ў прамысловасці, у гандлі, на транспарце, у якасці прыслугі і падзёншчыкаў, 17,1 % было беларусаў, 10,1 – рускіх, 10,2 – палякаў, 60 % – яўрэяў. У той час сярод рабочых 86,8 % складалі ўраджэнцы той жа губерні, дзе знаходзілася месца працы, 5 % былі выхадцамі з іншых беларускіх губерняў.

Становішча рабочых было розным у залежнасці ад галіны і характару вытворчасці, велічыні прадпрыемства. Уплывалі таксама саслоўныя, канфесійныя, этнічныя адрозненні работнікаў. На больш буйных і тэхнічна абсталяваных прадпрыемствах, як правіла, лепшымі былі ўмовы працы, некалькі вышэй заробатная плата. Напрыклад, на Добрушскай папяровай фабрыцы (паперні) у 1894 г. упершыню ў Расійскай імперыі быў уведзены 8-гадзінны рабочы дзень. На прадпрыемстве працавала бальніца, дзе за кошт адміністрацыі аказвалася медыцынская дапамога, дзейнічала фабрычная ашчадная каса, бясплатнае вучылішча. Лепшымі былі ўмовы працы на чыгунцы. Але гэтыя прыклады былі хутчэй вы-

ключэннем. На пераважнай частцы прадпрыемстваў Беларусі, найперш дробных, у рамесных майстэрнях для эканамічнага выжывання ў канкурэнтнай барацьбе выкарыстоўваліся больш жорсткія метады эксплуатацыі наёмных работнікаў, прымянялася жаночая і дзіцячая праца, быў больш працяглы рабочы дзень, які часта дасягаў 13–14 гадзін, і меншая заробная плата. Матэрыяльнае становішча вельмі многіх рабочых было цяжкім, яны жылі ў жабрацкіх жыллёвых умовах, адсутнічала пенсійнае забеспячэнне і сацыяльнае страхаванне, наяўнасць высокіх і адвольных штрафаў.

Нарастанне магчымасці сацыяльнага канфлікту паміж рабочымі і ўладальнікамі прадпрыемстваў патрабавала крокаў па рэгламентацыі іх адносін. Першапачаткова становішча рабочых у фабрычна-заводскай вытворчасці не рэгулявалася ніякімі заканадаўчымі дакументамі. Пачатак быў пакладзены законам ад 29 чэрвеня 1882 г., паводле якога забаранялася праца на фабрыках і заводах дзяцей ва ўзросце да 12 гадоў, а таксама начная работа непаўналетніх і жанчын. Працоўны дзень дзяцей ва ўзросце 12–15 гадоў абмяжоўваўся 8 гадзінамі. Для нагляду за захаваннем прадпрымальнікамі фабрычнага заканадаўства была створана інспекцыя. Яе кампетэнцыя на практыцы абмяжоўвалася звычайна цэнзавымі прадпрыемствамі – тымі, дзе працавала не менш за 30 рабочых пры адсутнасці паравога рухавіка, ці не менш за 16 – пры наяўнасці паравога рухавіка. Фактычна са сферы дзейнасці інспекцыі і прымянення фабрычна-заводскага заканадаўства выпадала асноўная частка дробных па сваіх памерах прамысловых прадпрыемстваў Беларусі. У 1884 г. беларускія губерні былі аднесены да віленскай фабрычнай акругі.

Законам ад 3 чэрвеня 1885 г. на шкоднай вытворчасці забараняліся начныя работы жанчын і непаўналетніх ва ўзросце да 17 гадоў. Закон ад 3 чэрвеня 1886 г. устанаўліваў парадак прыёму на працу і звальнення рабочых. Кожнаму з іх пры найме выдавалася разліковая кніжка. Забаранялася разлічвацца ўмоўнымі знакамі, хлебам, таварамі і іншымі прадметамі, а таксама браць з рабочых працэнты за пазычаныя грошы. Не дазвалялася таксама браць з наёмных работнікаў плату за медыцынскую дапамогу, асвятленне майстэрняў і выкарыстанне абсталявання. Накладаць штрафы можна было толькі за някасную працу, прагулы і парушэнне парадку. Агульная сума штрафаў не павінна была перавышаць трэцяй часткі заробку, а іх адлічэнні накіроўваліся на выплату дапамогі рабочым. Пашыраліся функцыі фабрычнай інспекцыі; на яе былі ўскладзены задачы кантролю за выкананнем нормаў заканадаўства, разгляд

скаргаў рабочых, урэгуляванне працоўных канфліктаў. Забастоўкі не дазваляліся. Фабрычная інспекцыя ўстанаўлівала максімум платы з рабочых за найманне жылля, карыстанне лазнямі, а таксама за пералік і кошт важнейшых тавараў у крамах пры фабрыках і заводах. Закон уводзіўся ў дзеянне паступова: з 1894 г. пашыраўся на Гродзенскую, з 1896 г. – на Віленскую і Віцебскую, з 1897 г. – на Магілёўскую і Мінскую губерні. У 1894 г. былі прыняты новыя правілы, паводле якіх на фабрычных інспектараў ускладаліся дадатковыя абавязкі, звязаныя з аглядам і апісаннем фабрык і заводаў, тэхнічным кантролем, зборам статыстычных звестак і інш. Аднак колькасць фабрычных інспектараў была нязначнай, на кожнага з іх прыходзілася на мяжы XIX–XX стст. у сярэднім 80 прадпрыемстваў і каля 5500 рабочых. У такіх умовах іх кантроль не мог быць дастаткова дзейсным і сістэматычным.

Законам ад 2 чэрвеня 1897 г. для дарослых рабочых устанаўліваўся максімальны працоўны дзень не болей 11,5 гадзіны, замацоўваліся нядзельныя і святочныя адпачынкі на працягу года. Штогадовыя адпачынкі для рабочых заканадаўствам не прадугледжваліся. Наогул, фабрычна-заводскае заканадаўства Расійскай імперыі ўтрымлівала шмат недастаткова выразных фармуліровак, што дазваляла прадпрыемальнікам нярэдка абыходзіць яго, вырашаць працоўныя канфлікты на сваю карысць.

РАЗВІЦЦЁ ГАРАДОЎ

Тэмпы ўрбанізацыі ў Беларусі былі адчувальнымі. Гарадское насельніцтва ў абсалютных лічбах за другую палову XIX ст. павялічылася ў 2,2 раза. Яго рост перавышаў тэмпы росту насельніцтва наогул. Колькасць гараджан Беларусі ў 1858 г. складала 293,6 тыс. чалавек (9 % ад агульнай колькасці жыхароў), а ў 1897 г. – 655,1 тыс. чалавек (10,3 %). Каля 500 тыс. чалавек жылі ў канцы XIX ст. у мястэчках Беларусі. Больш значнымі тэмпамі працэсы ўрбанізацыі праходзілі ў 1860 – першай палове 80-х гг., калі гарадское насельніцтва павялічвалася за кошт шляхты, абеззямеленага сялянства і выгнанных з сельскіх паселішчаў яўрэяў. У другой палове 1880–90-х гг. назіралася змяншэнне тэмпаў росту гарадоў, што было звязана з іх перанаселенасцю, складанасцямі пераарыентацыі іх гандлёва-прамысловай спецыялізацыі на агульнарасійскі рынак. У цэлым на развіццё ўрбанізацыйных працэсаў у Беларусі другой паловы XIX ст. неспрыяльна паўплываў тагачасны стан эканомікі Беларусі, якому найбольш адпавядалі дробныя гарады і буйныя мястэчкі.

У іх канцэнтравалася значная частка неземляробчага насельніцтва Беларусі. Структура вытворчасці ў такіх паселішчах найбольш адпавядала мясцоваму ўкладу жыцця. Беларускія гарады мелі перавагу над расійскімі ў сферы гандлю, які тут быў больш інтэнсіўным.

Мясцовае сялянства вельмі насцярожана ставілася да «гарадской цывілізацыі», выступала за кансервацыю патрыярхальнасці беларускай вёскі. Назіралася раз'яднанасць сацыяльна-дэмаграфічных працэсаў у гарадах і вёсках Беларусі. Урадавая палітыка садзейнічала гэтаму. Абмежаванні ў рассяленні яўрэяў прывялі да штучнай канцэнтрацыі іх у гарадах і мястэчках Беларусі і дэфармавалі нацыянальны і часткова саслоўны склад насельніцтва. Гэтая сітуацыя ўскладнялася адноснай слабасцю і невялікімі патрэбамі гарадской прамысловасці ў наёмнай рабочай сіле. Сотні тысяч беларускіх сялян вымушаны былі знаходзіць сабе працу на прадпрыемствах і гаспадарках у сельскай мясцовасці ці перасяляцца ў іншыя рэгіёны Расійскай імперыі. У другой палове XIX – пачатку XX ст. існавала сялянская традыцыя пагардлівых адносін да гарадскога жыцця. На старонках «Мінскага лістка» наогул сцвярджалася, што горад не патрэбен селяніну.

Развіццё гарадоў мела рэгіянальныя асаблівасці. У пачатку 60-х гг. XIX ст. узроўнем урбанізацыйных працэсаў вылучаліся захад і ўсход Беларусі. Самым значным па колькасці насельніцтва горадам быў Магілёў. У наступныя дзесяцігоддзі, асабліва калі распачалося чыгуначнае будаўніцтва, больш інтэнсіўна ішоў працэс развіцця гарадскога жыцця ў цэнтры і пазней на поўдні Беларусі. К пачатку XX ст. буйнейшымі гарадскімі цэнтрамі сталі Мінск, Віцебск, Гомель. Гарады Беларусі вылучаліся на фоне ўсёй Расійскай імперыі сваёй выразнай функцыяй гандлёвых цэнтраў. Гарадскі гандаль тут быў больш разнастайны. На гэта паўплывалі выгаднае геаграфічнае становішча і актыўная прадпрымальніцкая дзейнасць яўрэяў.

Эканамічная інтэграцыя беларускіх гарадоў у сістэму агульна-расійскага рынку прыкметна пачала рэалізоўвацца ў 80–90-я гг. XIX ст. У выніку пераарыентацыі гаспадарчых сувязяў Беларусі з Польшчы на Расію знікла фактычна традыцыйная структура гарадскіх цэнтраў, узнікла новая, арыентаваная на агульнарасійскія эканамічныя патрэбы. Адзін з фактараў гэтага – інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва. Беларускія гарады становіліся важнымі вузламі пасрэднякага гандлю. Прычым іх значэнне ў дадзенай сферы было вышэй, чым у прамысловай, гандаль прыносіў большыя прыбыткі. Прамысловасць Беларусі наогул развівалася ў адпаведнасці з попытам мясцовага рынку, без уздзеяння мэтанакіраванай урада-

вай палітыкі. Яшчэ адной асаблівасцю ўрбанізацыйных працэсаў у Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. з’яўляецца адсутнасць тут буйных гарадскіх цэнтраў. У канцы XIX ст. толькі ў Мінску і Віцебску налічвалася ад 50 тыс. да 100 тыс. жыхароў, а Брэст, Гродна, Гомель, Магілёў мелі ад 20 тыс. да 50 тыс. чалавек насельніцтва. Адной з прычын, што перашкаджала развіццю гарадоў на рубяжы стагоддзяў, была сістэма зямельных адносін. У адрозненне ад велікарускіх губерняў зямельная ўласнасць гараджан Беларусі мела вялікія памеры. У Мінску каля 85 % будынкаў знаходзілася на чужой арандаванай зямлі, у Віцебску прыблізна 87 %. Адпаведна расійскаму заканадаўству, тэрміны зямельнай арэнды звычайна не перавышалі 12 гадоў і не абавязкова трэба было ўзнаўляць дагаворы аб арэндзе. Гэта ставіла арандатараў у залежнасць ад землеўласнікаў, прычым апошнія ў выпадку парушэння кантракта мелі права на яго скасаванне, і будынкі арандатараў пераходзілі да землеўладальнікаў. У сувязі з гэтым для прадпрыемальнікаў былі патрэбны дадатковыя фінансавыя выдаткі для папярэдняга набыцця зямлі. Попыт і кошт гарадскіх зямель у Беларусі быў высокі. Да пачатку XX ст. у Беларусі захоўваліся прыватнаўласніцкія гарады. У іх ліку – Сянно, Нясвіж, Друя.

Мястэчкі займалі прамежкавае становішча паміж горадамі і вёскай. Яны былі ўнікальнай з’явай для Расійскай імперыі. Мястэчкі не мелі заканадаўча аформленага дакладнага вызначэння. Гэта была спецыфічная з’ява, характэрная для заходніх губерняў Расійскай імперыі. На тэрыторыі Беларусі было скаанцэнтравана каля 40 % мястэчак ад іх агульнай колькасці ў краіне. У Беларусі налічвалася, паводле даных на 1863 г., 418 мястэчак, а к пачатку XX ст. іх колькасць скарацілася да 322. Страчвалі свае функцыі больш дробныя з іх. Расійскі ўрад не імкнуўся падтрымліваць мястэчкі, надаваць гэты статус буйным вёскам. Пад уплывам развіцця рыначных адносін некаторыя мястэчкі прыходзілі ў заняпад, іншыя, іх налічвалася каля трэцяй часткі, уздымаліся да ўзроўню паселішчаў гарадскога тыпу. З іх 14 маглі прэтэндаваць на атрыманне статусу горада, паколькі мелі больш за 5 тыс. жыхароў, шматгаліновую прамысловую вытворчасць з гадавым абаротам звыш 100 тыс. руб. і гандаль з абаротам больш за 200 тыс. руб. Большасць мястэчак Беларусі мела характар гандлёвых цэнтраў. Яны адставалі ад гарадскіх паселішчаў па тэмпах развіцця прамысловасці. Тут у большай ступені былі прадстаўлены беспрацоўе, наяўнасць лішніх рабочых рук. Мястэчкі арыентаваліся на мясцовы сялянскі рынак, які патрабаваў танных тавараў, пераважна рамесніцка-саматужнай

вытворчасці. Вытворчая структура мястэчак у найбольшай ступені адпавядала вытворчай структуры вёсак.

У 80-я гг. XIX ст. з'явілася неабходнасць размежавання мястэчак і сельскіх паселішчаў у сувязі з забаронай у 1882 г. яўрэям сяліцца па-за межамі гарадоў і мястэчак. Апошнія мелі пераважна прыватнаўласніцкі характар і шматэтнічны склад насельніцтва. 82,5 % мястэчак Беларусі ў пачатку 60-х гг. XIX ст. знаходзілася на памешчыцкіх землях, астатнія – на дзяржаўных, у той час як вёскі стаялі пераважна на сялянскіх землях. У 1863 г. для мяшчан замест падушнага падатку быў уведзены падатак з нерухомай маёмасці. Разам з мяшчанамі гэты падатак павінны былі плаціць таксама і іншыя жыхары (у тым ліку сяляне) мястэчак. Акрамя таго, пасля 1875 г. з'явілася местачковае мяшчанскае самакіраванне. Мястэчкі адыгрывалі значную ролю ў эканамічным жыцці. Каля паловы ўсіх занятых у сферы прамысловасці Беларусі канцэнтравалася ў мястэчках, у гарадах – прыкладна 30 %, у сельскіх населеных пунктах – каля 18 %.

За другую палову XIX ст. толькі адно паселішча Беларусі атрымала афіцыйны статус горада. Гэта – Горкі ў 1861 г., хоць шэраг мястэчак па сваіх памерах і гандлёва-прамысловым значэнні не ўступалі некаторым гарадам, а часам і пераўзыходзілі іх. Расійскі ўрад не спяшаўся надаваць гарадскі статус населеным пунктам Беларусі. Тым, што былі афіцыйна прызнаны гарадамі, звычайна выконвалі пэўную адміністрацыйную функцыю. Сярод 44 беларускіх гарадоў налічваліся 4 губернскія цэнтры, 31 – павятовы і толькі 9 – пазаштатных ці беспавятовых гарадоў.

У гарадскіх цэнтрах Беларусі на працягу другой паловы XIX ст. паступова паляпшаліся бытавыя ўмовы жыцця і прадпрымальніцтва. Тут з'явіліся бракаваныя вуліцы, электраасвятленне, тэлефонная сувязь і г. д. Ужо з 1860 г. уздоўж шашэйных дарог і чыгунак працягнуліся тэлеграфныя правады, якія злучылі многія населеныя пункты. З 1874 г. у Беларусі пачалі дзейнічаць водаправод (у Мінску), з 1889 г. – электраасвятленне (пры Добрушскай папяровай фабрыцы), з 1898 г. – трамвай (у Віцебску), які тут быў пушчаны раней, чым у Маскве і Пецярбургу.

У канцы XIX ст. на тэрыторыі Беларусі з'явіўся тэлефон. У 1882 г. быў дадзены дазвол на будаўніцтва тэлефонных ліній уладальніку гомельскага маёнтка І. Паскевічу. У Мінску ў 1890 г. была наладжана тэлефонная лінія для службовага карыстання. Першая ў Беларусі тэлефонная станцыя грамадскага карыстання была створана ў 1896 г. у Мінску.

РАЗВІЦЦЁ ТРАНСПАРТУ І ГАНДЛЮ

Да 60-х гг. XIX ст. асноўнымі шляхамі зносін у Беларусі з'яўляліся водныя, шашэйныя і грунтавыя дарогі, якімі карысталіся для арганізацыі ўнутранага і замежнага гандлю. Водныя шляхі ў беларускіх губернях складалі ў сярэдзіне XIX ст. 5399 вёрст, паштовыя дарогі – 3816, шашэйныя дарогі – 1109 вёрст. Водныя шляхі ўтваралі рэкі басейнаў Дняпра, Заходняй Дзвіны і Нёмана, што Дняпроўска-Бугскім, Агінскім і Бярэзінскім каналамі злучаліся ў адзіную транспартную сетку. У рачным суднаходстве за 60–90-я гг. XIX ст. значна ўзрасла роля параходаў. У 1900 г. на рэках Беларусі налічваліся 194 паравыя і 590 непаравых суднаў. Шырокая сетка паўнаводных рэк, спляценне прытокаў Дняпра, Заходняй Дзвіны, Нёмана забяспечвалі надзейную сувязь тэрыторыі Беларусі з сумежнымі рынкамі. За гэты ж перыяд прыкметна палепшылася якасць і павялічылася працягласць шашэйных дарог. У пачатку XX ст. у разліку на 100 квадратных вёрст Беларусь іх мела ў 2 разы больш, чым у сярэднім па Еўрапейскай Расіі. Асаблівае значэнне мелі Пецябургска-Кіеўская і Маскоўска-Варшаўская шашэйныя дарогі.

На эвалюцыю структуры гарадскіх паселішчаў, далейшае развіццё гандлёва-прамысловай дзейнасці істотны ўплыў аказала чыгуначнае будаўніцтва. Акрамя ваенна-стратэгічных задач, яно адпавядала патрэбам агульнарасійскага рынку. Аднак правядзенне чыгуначных магістраляў не ўлічвала патрэб развіцця беларускага ўнутранага рынку, структуры гарадскіх паселішчаў, змяніла транзітнае становішча Беларусі ў гандлі Расіі з заходнімі краінамі. У сувязі з інтэнсіўным развіццём чыгуначнага транспарту істотна скарацілася будаўніцтва сухапутных шляхоў. Толькі ў канцы XIX ст. пачынаецца пракладка новых шашэйных дарог. Першая чыгунка праз Беларусь прайшла ў 1862 г. Гродзенскі кавалак пабудаванай Пецябургска-Варшаўскай магістралі склаў 50 вёрст. У 1866 г. было завершана будаўніцтва Рыга-Арлоўскай чыгункі, якая прайшла праз паўночны ўсход Беларусі (Дзвінск – Полацк – Віцебск). У лістападзе 1871 г. быў адкрыты рух на беларускім адрэзку (праз Оршу, Барысаў, Мінск, Баранавічы) чыгуначнай магістралі Масква – Брэст. Праз два гады была здадзена ў эксплуатацыю Лібава-Роменская чыгунка, якая прайшла праз Маладзечна – Мінск – Бабруйск – Гомель. У 1880-я гг. пачаўся рух на Палескіх чыгунках, якія складаліся з невялікіх участкаў (Вільня – Баранавічы – Лунінец, Гомель – Лунінец – Пінск – Жабінка, Баранавічы – Слонім – Ваўкавыск – Беласток). Да Палескіх чыгунак былі далучаны

чаны ўчасткі, якія звязалі Брэст з Украінай, Гомель з Бранскам. У 1896 г. закончылася будаўніцтва лініі Асіповічы – Старыя Дарогі, а ў 1902 г. Пецябургска-Адэскай магістралі, якая пралягла праз Віцебск, Оршу, Магілёў, Жлобін. Да 1880-х гг. чыгункі на тэрыторыі Беларусі будавалі прыватныя акцыянерныя таварыствы з удзелам замежнага капіталу. За апошнія два дзесяцігоддзі XIX ст., у сувязі з рэарганізацыяй усёй сістэмы чыгуначнага транспарту Расійскай імперыі, усе асноўныя чыгункі Беларусі сталі дзяржаўнымі. За казённым кошт вялося ў далейшым будаўніцтва новых шляхоў зносін.

Працягласць чыгунак да пачатку XX ст. амаль зраўнялася з даўжынёй суднаходных рэк. Велічыня грунтавых (шашэйных) (без палявых) дарог дасягала к канцу XIX ст. прыкладна 100 тыс. км. Віленская, Гродзенская і Магілёўская губерні ўваходзілі ў лік дзесяці найбольш забяспечаных гэтымі дарогамі губерняў Расійскай імперыі. Аднак адчувалася слабая разгалінаванасць асноўных магістраляў, існавала патрэба ў дадатковых чыгуначных станцыях, прыпыначных пунктах, што стрымлівала развіццё мясцовага гандлю, з'яўленне новых гарадскіх цэнтраў. Аб гэтым сведчылі шматлікія хадайніцтвы прадстаўнікоў мясцовай адміністрацыі, землеўласнікаў, прадпрыемальнікаў і інш. У 1889 г. расійскім урадам былі ўзняты чыгуначныя тарыфы да ўзроўню мытных з мэтай перашкоды пранікненню замежных прамысловых тавараў. Прыняцце гэтага рашэння азначала таксама павышэнне плацяжоў за правоз вырабаў беларускіх прадпрыемстваў ва ўнутраныя губерні Расіі. Адначасова былі зменшаны пудаверставыя стаўкі пры павелічэнні адлегласці перавозак. У выніку зменшылася роля беларускіх гарадоў у замежным гандлі. Дыферэнцыяваныя чыгуначныя тарыфы некалькі пагоршылі ўмовы для эканамічнага развіцця Беларусі, канкурэнтаздольнасць мясцовых тавараў. Яны перашкаджалі выкарыстанне чыгунак для мясцовых грузаперавозак і ў той жа час зрабілі больш выгадным прывоз прамысловых вырабаў, збожжа з іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі. Праўда, у 1893 г. урад увёў паніжаныя тарыфы для кароткіх грузаперавозак да 320 верст, а ў 1896 г. гэта лггота была пашырана на 450-верставыя адрэзак.

Рэгіёны Беларусі, праз якія прайшлі чыгункі, атрымалі значны імпульс для свайго эканамічнага росту. Грузаабарот чыгуначнага і воднага транспарту беларускіх губерняў за 1866–1900 гг. павялічыўся больш як у 18 разоў, з 19,6 млн да 357,7 млн пудоў. У выніку чыгуначнага будаўніцтва асноўнымі вузламі і цэнтрамі транзітнага гандлю сталі Мінск, Гомель, Орша, Жлобін, Пінск, Мазыр, Слонім,

Баранавічы, Лунінец і інш. Аднак на мясцовым рынку новыя чыгуначныя станцыі не адразу становіліся гандлёвымі цэнтрамі. У 1860–90-я гг. паступова страчваюць сваю ролю кірмашы, затое актывізуецца магазінна-крамны гандаль. У канцы XIX ст. на яго прыходзілася 95 % усяго ўнутранага абароту гарадоў. У 1860-я гг. прыходзіць у заняпад былы буйны вядомы Зельвенскі кірмаш, перастаюць збірацца кірмашы ў Мінску, Магілёве, Гродне, Віцебску і інш. Пашырэнне стацыянарнага гандлю і сістэмы крэдытавання звужае ролю кірмашоў у гарадах. Тут яны паступова збліжаюцца з аднадзённымі базарамі, а некаторыя ператварыліся ў адну з разнавіднасцяў спецыялізаванага аптовага гандлю. Напрыклад, Васільеўскі кірмаш у Гомелі ў канцы XIX ст. стаў важнейшым цэнтрам ляснога гандлю ў Беларусі з гадавым абаротам каля 3 млн руб. Кірмашы захоўваліся пераважна ў дробных гарадах і мястэчках, дзе арганізацыя стацыянарнага гандлю адбывалася больш павольна. Тут кірмашы і базары выконвалі важную функцыю зносін паміж горадамі і вёскай. Тавараабарот у сельскай мясцовасці Беларусі быў дастаткова нізкі і значна адставаў ад гарадскога. У канцы XIX ст. у пераліку на душу насельніцтва розніца была сямікратнай.

На беларускім рынку галоўным таварам у канцы XIX ст. быў лес. Другое месца па значнасці ў грузаабароце займала група прадуктаў паляводства (збожжавыя, плады, гародніна і г. д.). Аднак удзельная вага гэтых тавараў на працягу другой паловы XIX ст. скарачалася, асабліва ў сувязі з аграрным крызісам. Апошні прывёў да пераарыентацыі землеўласнікаў на мяса-малочную вытворчасць і адпаведна да росту ў тавараабароце ўдзельнай вагі прадуктаў жывёлагадоўлі. У грузаабароце Беларусі былі тавары з мінеральнага паліва, будаўнічых матэрыялаў, металічных вырабаў, шкла, солі.

Прадукты сельскай гаспадаркі і вырабы прамысловасці, акрамя збыту на месцы, вывозіліся ў гарады Расіі, Украіны, Польшчы. Спінт вывозіўся ў Пецярбург, Кіеў, Адэсу, Маскву, Цвер. Прадукцыя запалкавых фабрык адпраўлялася ў Ромны, Палтаву, Харкаў, Варшаву, Баку; папера і кардон – у Кіеў, Екацярынаслаў, Адэсу, Рыгу. Вырабы шкляной і керамічнай прамысловасці збываліся ў Маскве, Кіеве, Адэсе. У выніку аграрнага крызісу ў замежным гандлі стала пераважаць драўніна. За 1880–1900-я гг. абарот лясных грузаў на чыгунках Беларусі павялічыўся ў 23,4 раза. Плошча лясоў за гэты час скарацілася прыкладна на 30 %. Акрамя збожжа і лесу, з Беларусі вывозіліся за мяжу лён, пянька, малочныя вырабы і інш. Мытная палітыка Расійскай імперыі характарыза-

валася высокімі ўвазнымі пошлінамі. З замежных краін найбольш актыўнымі ў прадпрымальнікаў беларускіх губерняў былі гандлёвыя сувязі з Германіяй.

Гандаль у Беларусі прыносіў прыбыткі большыя, чым у прамысловасці. Яны атрымліваліся вышэй, чым у сярэднім па Расійскай імперыі. У гандлі былі сканцэнтраваны самыя вялікія капіталы. З паляпшэннем шляхоў зносін вываз сыравіны з Беларусі прыносіў большы даход, чым яго апрацоўка на месцы.

ФАРМІРАВАННЕ ФІНАНСАВА-КРЭДЫТНАЙ СІСТЭМЫ

Фінансавая сістэма Расійскай імперыі ў другой палове XIX ст. была не вельмі стабільнай. Курс рубля адрозніваўся няўстойлівасцю. Гэта не садзейнічала прытоку замежнага капіталу, агульнаму ажыўленню прадпрымальніцтва. Толькі ў канцы стагоддзя ў выніку рэалізацыі фінансавай рэформы С. Вітэ рубель стаў адной з самых устойлівых грашовых адзінак у свеце.

У сярэдзіне XIX ст. пачалі з'яўляцца на тэрыторыі Беларусі крэдытныя кааператывы, аб'яднанні дробных гандляроў, рамеснікаў, сялян і г. д. У 1870 г. у Гомелі, а затым у 1874 г. у Полацку, у 1882 г. у Віцебску былі адкрыты гарадскія грамадскія банкі, якія належалі органам гарадскога самакіравання. У 1873 г. быў створаны першы прыватны банк на тэрыторыі Беларусі – Мінскі камерцыйны банк. Ён займаўся пераважна крэдытаваннем гандлю сельскагаспадарчай прадукцыяй, лесам. Аддзяленні банка дзейнічалі ў Гомелі, Магілёве, а таксама за межамі Беларусі – у Лібаве, Навазыбкаве. У 1881–1884 гг. у Мінску, Віцебску, Магілёве, Гродне пачалі дзейнічаць аддзяленні Дзяржаўнага банка Расіі, які з'яўляўся буйнейшай крэдытнай установай дзяржавы. Аддзяленні Дзяржаўнага банка ў Беларусі крэдытавалі пераважна гандаль лесам і зямлёй. Да пачатку XX ст. на долю Дзяржаўнага банка і яго філіялаў прыходзілася 46,7 % дысконтна-пазыковых аперацый беларускіх губерняў; у той жа час удзельная вага акцыянерных банкаў склала – 25,3 %, таварыстваў узаемнага крэдыту – 21,8, гарадскіх банкаў – 6,2 %.

Да пачатку XX ст. на тэрыторыі беларускіх губерняў узнікла значная сетка ашчадных кас. Іх колькасць узрасла з 143 у 1890 да 429 у 1899 г. На мяжы XIX–XX стст. дробныя і сярэднія прадпрымальнікі праяўлялі дастаткова высокую актыўнасць у атрыманні грашовых сродкаў, аб'ядноўваючыся ў крэдытныя кааператывы. У гэты час іх пазыкі ў некалькі разоў перавышалі ўклады.

Ва ўсіх беларускіх губернях дзейнічалі аддзяленні Дваранскага зямельнага банка, які быў створаны для льготнага крэдытавання памешчыкаў пад заклад зямлі і будынкаў. Аднак яго паслугамі маглі карыстацца пераважна тыя, хто меў пасведчанне на права набыцця маёнткаў, якога былі пазбаўлены землеўласнікі каталіцкага веравызнання. У Мінску, Віцебску, Гродне і Магілёве былі адкрыты аддзяленні Сялянскага пазямельнага банка, куды, як і ў Дваранскі зямельны банк, доступ мелі толькі асобы праваслаўнага веравызнання. Сялянскі пазямельны банк быў заснаваны ў 1882 г. з мэтай выдачы сялянам доўгатэрміновых пазык для набыцця прыватнаўласніцкіх зямель. Да 1895 г. банк выдаваў пазыкі пад дастаткова высокія працэнты, аднак з яго дапамогай было рэалізавана больш за палову сялянскіх пакушак зямлі. Пасля прыняцця новага статута банка стаўка па плацяжах была зніжана. Акрамя таго, з 1895 г. ён атрымаў права набыцця памешчыцкіх уладанняў ва ўласны зямельны фонд. Паступова банк ператварыўся ў аднаго з буйнейшых зямельных уласнікаў, які перапрадаваў свае землі сялянскім гаспадаркам і таварыствам. У 1874 г. з'явіліся Мінскае і Магілёўскае таварыствы ўзаемнага крэдыту, да канца XIX ст. іх колькасць павялічылася да 9. Асобныя з іх мелі не меншы аб'ём аперацый, чым філіялы буйных агульнарасійскіх банкаў. Дробнае і кароткатэрміновае крэдытаванне ажыццяўлялі банкірскія і банкаўскія канторы. У канцы XIX ст. на тэрыторыі Беларусі існавала 37 такіх устаноў, якія былі сканцэнтраваны ў 16 населеных пунктах.

Па крэдытных аперацыях у сярэдзіне XIX ст. Беларусь залежала ад Германіі і яе пасрэдніцы Польшчы. У апошняй чвэрці XIX ст. асноўны кірунак уплыву ў крэдытнай сферы перамясціўся з захаду на ўсход. У гэты час ужо склалася агульнарасійская крэдытная сістэма. Да канца XIX ст. прамысловае развіццё Беларусі стала ў значнай ступені падтрымлівацца за кошт выкарыстання крэдытных сродкаў з іншых рэгіёнаў Расійскай імперыі.

У 90-я гг. XIX ст. у гарадах Беларусі пачалі працаваць аддзяленні Маскоўскага міжнароднага гандлёвага банка (Віцебск, Брэст), Пецябургска-Азоўскага (Мінск), Арлоўскага (Гомель, Орша, Бабруйск), Паўднёва-Рускага (Магілёў), Віленскага (Бабруйск), Паўднёвага (Гродна) камерцыйных банкаў. Усе беларускія губерні былі ўключаны ў раён дзейнасці Віленскага зямельнага банка. Акрамя таго, Віцебская, Магілёўская і Мінская губерні ўваходзілі ў сферу уплыву Маскоўскага, а Віленская і Гродзенская трапілі пад уплыў

Пецябургска-Тульскага зямельных банкаў. У беларускіх губернях недахоп камерцыйных банкаў паспяхова замянілі банкірскія дамы і канторы.

У другой палове XIX ст. характар і змест гандлёва-прамысловага развіцця Беларусі, станаўленне яе фінансава-крэдытнай сістэмы вызначаліся перш за ўсё ўплывам і запатрабаваннямі традыцыйных рыс мясцовага эканамічнага жыцця. Уздзеянне замежнага капіталу і пранікненне фінансава-прамысловых груп з цэнтральных губерняў і індустрыяльных цэнтраў Расійскай імперыі, адчувальныя к канцу XIX ст., не ўнеслі радыкальных змен у кірунак гаспадарчага развіцця беларускіх губерняў. Хутчэй, наадварот, выхадцы з іх увайшлі ў шэраг буйнейшых прадпрыемстваў Расійскай імперыі, удзельнічалі ў фарміраванні культуры дзелаўых адносін і выпрацоўцы спосабаў і прыёмаў вядзення камерцыйнай дзейнасці.

Тэма 7 ПАЎСТАННЕ 1863 г.

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ ЖЫЦЦЁ

ПАЎСТАННЕ 1863 г.

Канец 50 – пачатак 60-х гг. XIX ст. вызначыліся новым уздымам польскага нацыянальна-вызваленчага руху, які ахапіў Польшчу, Беларусь і Літву. Кульмінацыяй яго стала паўстанне 1863 г. Напярэдадні ў патрыятычным асяродку аформіліся два крылы, за якімі замацаваліся назвы «белыя» і «чырвоныя». «Белыя» выступалі супраць паўстання як сродку вырашэння задач нацыянальнага руху, разлічвалі дасягнуць асноўнай мэты – аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. з уключэннем у яе склад Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны – шляхам дыпламатычнага націску заходнееўрапейскіх краін на расійскі ўрад. У адрозненне ад Польшчы, дзе «белыя» складаліся з шляхты і буйных прадпрымальнікаў, у Беларусі ў гэты лагер уваходзілі амаль выключна землеўласнікі. Сярод «белых» у Беларусі вылучаліся постаці Я. Гейштара, А. Аскеркі, В. Стажэнскага, А. Яленскага і інш. Прадстаўнікі гэтага лагера выступалі за рэфарматарскія меры вырашэння сялянскага пытання.

У адрозненне ад «белых» «чырвоныя» імкнуліся да ўздыму нацыянальна-вызваленчага паўстання. Яны ўяўлялі стракаты ў сацыяльных і палітычных адносінах блок. Па метадах дасягнення мэты і праграмных разыходжаннях «чырвоныя» падзяляліся на памяркоўных (правых) і радыкальных (левых). Памяркоўныя вядучую ролю ў паўстанні адводзілі шляхце і вырашэнню нацыянальнага пытання. Аграрную праблему яны прапаноўвалі вырашыць шляхам надзялення сялян зямлёй праз канфіскацыю часткі зямлі ў памешчыкаў

з адпаведнай грашовай кампенсацияй за кошт дзяржавы. Радыкальныя «чырвоныя» прызнавалі вядучую ролю сялян у паўстанні і права на нацыянальнае самавызначэнне беларусаў, літоўцаў, украінцаў. Падзел на «белых» і «чырвоных» быў характэрны для тагачаснага грамадска-палітычнага жыцця Беларусі і Літвы.

З мэтай падрыхтоўкі і кіраўніцтва паўстаннем «чырвоныя» вясной 1862 г. стварылі ў Варшаве Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК). Летам 1862 г. у Вільні быў арганізаваны Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК), які непасрэдна займаўся падрыхтоўкай паўстання ў Беларусі і Літве і фармальна быў падначалены ЦНК. ЛПК быў створаны на аснове Камітэта руху, які ўзнік яшчэ восенню 1861 г. на чале з капітанам Генеральнага штаба расійскай арміі Л. Звяждоўскім. У склад ЛПК уваходзілі Л. Звяждоўскі, Я. Козел-Паклеўскі, Б. Длускі, З. Чаховіч, К. Каліноўскі і інш. У пачатку 1860-х гг. былі створаны мясцовыя рэвалюцыйныя арганізацыі: гродзенская, мінская, навагрудская і інш.

Левую частку паўстанцаў у Беларусі ўзначальваў Кастусь Каліноўскі (1838–1864). У час вучобы у Пецябургскім універсітэце ён з'яўляўся актыўным членам тайнага гуртка З. Серакоўскага. Разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім К. Каліноўскі ў 1862–1863 гг. выдаваў на беларускай мове лацінскім шрыфтам газету «Мужыцкая праўда» (усяго выйшла 7 нумароў). Газета растлумачвала сялянам характар адмены прыгоннага права, заклікала іх не верыць цару і «з мужыкамі з-пад Варшавы... і ўсёй Расіі» са зброяй у руках ісці здабываць «сапраўдную волю і зямлю». Разам з тым газета заклікала сялян вярнуцца ў грэка-каталіцкую (уніяцкую) веру, якая была скасавана на Полацкім царкоўным саборы ў лютым 1839 г. Фактычна «Мужыцкая праўда» выступала ў якасці неафіцыйнага друкаванага органа ЛПК. З кастрычніка 1862 г. К. Каліноўскі ўзначаліў ЛПК. Актыўна адстойваў ён інтарэсы Беларусі і Літвы перад кіраўніцтвам ЦНК, марыў аб стварэнні Беларуска-Літоўскай рэспублікі.

Нагодай для пачатку паўстання на тэрыторыі Царства Польскага стала распараджэнне намесніка імператара аб правядзенні тут чарговага рэкруцкага набору. Насуперак закону, які прадугледжваў набор у рэкруты па жэрабю, у Царстве Польскім было вырашана забіраць у войска па папярэдне вызначанаму спісу, куды ўвайшлі толькі гараджане, на якіх абавіраліся ў сваёй барацьбе «чырвоныя». Адразу ж ЦНК выступіў з пагрозай прымяніць сілу для супраціўлення правядзенню рэкруцкага набору.

Паўстанне было для ўлад нечаканым. Тактыка баявых дзеянняў, прынятая паўстанцамі, была непадобнай да падзей 1830–1831 гг., калі расійскія войскі мелі справу з рэгулярнай арміяй, сфарміраванай польскім паўстанцкім урадам. У час паўстання 1863 г. расійскія ўзброеныя сілы сутыкнуліся з тактыкай партызанскай вайны. Асноўнай баявой адзінкай паўстанцаў выступаў невялікі атрад, выяўленне і знішчэнне якога ва ўмовах лясістай і балотыстай мясцовасці беларускіх губерняў было дастаткова складанай задачай. Заклапочанасць выклікалі і дыверсіі паўстанцаў у тыле расійскай рэгулярнай арміі. Занепакоенасць дапаўнялася верагоднасцю новай еўрапейскай вайны.

У самым пачатку Аляксандр II і яго акружэнне недаацанілі памеры паўстання. ЦНК, нягледзячы на недахоп зброі і невялікі вопыт арганізацыі баявых дзеянняў, меў надзейную агентуру, у тым ліку на пошце і чыгунцы, валодаў значнымі грашовымі сродкамі. Вялікі князь Канстанцін, намеснік Царства Польскага, некалькі пазней вымушаны быў прызнаць: «Рэвалюцыя, мяцеж і змова ахапілі ўсю нацыю. Яна ўся ў змове...». На тэрыторыі беларускіх губерняў удзельная вага шляхты сярод удзельнікаў паўстанцкага руху была прыкметна больш высокай, чым у Царстве Польскім.

Часовы паўстанцкі ўрад у Польшчы абвясціў волю і роўнасць усіх грамадзян, незалежна ад веравызнання і сацыяльнага паходжання. Сялянам было абяцана права на зямлю, якую яны апрацоўвалі, і пазбаўленне ад павіннасцяў на карысць землеўласнікаў. У асобных зваротах да сельскага насельніцтва Беларусі, Літвы, Правабярэжнай Украіны размова ішла аб поўным іх вызваленні і надзяленні зямлёй, да яўрэяў – аб добрасудстве. Кіраўніцтвам паўстанцаў была зроблена спроба яднання шырокіх слаёў насельніцтва.

Паўстанне пачалося раней вызначанага патрыятычнымі арганізацыямі тэрміну, у студзені 1863 г. у Варшаве, што стала нечаканасцю таксама для рэвалюцыянераў Беларусі і Літвы. У спецыяльнай адозве ЦНК заклікаў насельніцтва Беларусі і Літвы далучыцца да руху. Паўстанне па сваіх задачах стала перш за ўсё нацыянальна-вызваленчым. З яго разгортваннем Англія, Францыя і Аўстрыя пачалі рыхтаваць дыпламатычную агрэсію супраць Расіі. Для папярэджання дыпламатычнага дэмаршу гэтых дзяржаў 12 красавіка 1863 г. былі выдадзены 2 царскія маніфесты аб амністыі ў Польшчы, Беларусі і Літве. Праз некалькі дзён, 17 красавіка, расійскаму ўраду былі ўручаны ноты, у якіх прысутнічаў заклік змяніць палітыку ў «польскім пытанні». Да гэтага дэмаршу далучыліся Іспанія, Партугалія, Англія, Швецыя, Нідэрланды, Данія, Турцыя

і Папа Рымскі. 27 чэрвеня расійскаму ўраду былі ўручаны ноты ў больш рэзкай форме. Ва ўрадавых колах Расіі ноты расцэньваліся як папярэднікі новай вайны. З улікам гэтага ў раёне паўстання пачалася канцэнтрацыя расійскіх войскаў. Іх тут было сабрана значна больш, чым саміх паўстанцаў. Аднак дапамога еўрапейскіх дзяржаў аказалася вельмі ілюзорнай.

1 лютага 1863 г. ЛПК пасля дзесяцідзённага роздуму і ацэнкі сітуацыі звярнуўся да насельніцтва Беларусі і Літвы з заклікам узняцца на ўзброеную барацьбу і падтрымаць паўстанне ў Польшчы. У сваім маніфесце ён прадубліраваў праграмныя дакументы польскага кіраўніцтва. Усе жыхары абвешчаны вольнымі і раўнапраўнымі. Ва ўласнасць сялян бязвыплатна перадавалі зямельныя надзелы, якімі яны карысталіся. З памешчыкамі за страту зямлі разлічвалася дзяржава. Беззямельныя сяляне надзяляліся трыма моргамі зямлі (2,1 га) пры умове, што яны прымуць удзел ва ўзброенай барацьбе. Рэкруцкая павіннасць замянялася 3-гадовай усеагульнай вайскавай службай, аднаўлялася ўніяцкая царква. Аднак гэтыя меры паўстанцкага кіраўніцтва не задаволілі большасць сялянства. ЛПК абвясціў сябе Часовым урадам Літвы і Беларусі на чале з К. Каліноўскім, у кожную губерню прызначыў паўстанцкага ваеннага кіраўніка і імкнуўся разгарнуць узброеную барацьбу з апорай на сялянства.

Першыя паўстанцкія атрады ў заходніх паветах Беларусі з'явіліся ў канцы студзеня 1863 г. з Царства Польскага. Некаторыя камандзіры, якія імкнуліся пашырыць паўстанне на ўсход, спрабавалі прайсці праз Гродзенскую і Мінскую губерні. Самым буйным атрадам, які паспяхова рухаўся на ўсход, было злучэнне Р. Рагінскага.

Мясцовыя фарміраванні пачалі стварацца ў сакавіку – красавіку. Найбольш актыўна дзейнічалі паўстанцы на тэрыторыі Гродзенскай і Віленскай губерняў. У раёне Белавежскай пушчы паўстанцкі атрад стварыў В. Урублеўскі, які стаў военачальнікам Гродзенскай губерні. У Кобрынскім павеце ўзняў узброеную барацьбу Р. Траўгут – будучы дыктатар паўстанцаў у Польшчы. У Навагрудскім павеце дзейнічаў атрад У. Борзабагатага, на Міншчыне – А. Трусава і г. д. Аднак агульнага плана дзеяння ў паўстанцаў не было, адсутнічалі ўзаемадзеянне і ўзаемадапамога паміж атрадамі. Частка іх была знішчана царскімі войскамі яшчэ на стадыі фарміравання, іншыя – бяздзейнічалі, не хапала зброі і г. д. Найбольшага поспеху дамогся атрад Л. Звяждоўскага, які ў ноч на 24 красавіка захапіў г. Горкі. Яго падтрымалі студэнты Горы-Горацкага земляробчага інстытута. Атрад захапіў зброю, грошы і днём пакінуў горад. Пазней быў закрыты Горы-Горацкі земляробчы інстытут з-за таго, што студэнты дапамагалі паўстанцам.

На тэрыторыі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў паўстанне не атрымала развіцця. Да канца вясны на ўсходзе Беларусі яно было задушана. Толькі ў Гродзенскай губерні паўстанцы працягвалі ўпарта супраціўляцца. Найбольш буйныя сутычкі адбыліся каля мястэчка Мілавіды Слонімскага павета, дзе да 20 мая сабралася некалькі атрадаў паўстанцаў – усяго каля 800 чалавек. Супраць іх было накіравана пяць рот салдат з гарматамі. Першы бой адбыўся 21 мая і працягваўся некалькі гадзін. Урадавыя войскі не здолелі ўзяць лагер і вымушаны былі адступіць з вялікімі стратамі. На наступны дзень, ноччу, паўстанцы непрыкметна пакінулі лагер. У Гродзенскай губерні змагары карысталіся спачуваннем сялян, дзейнічалі пераважна дробнымі атрадамі, часта былі няўлоўнымі для ўрадавых войскаў.

Вясной 1863 г. назіраўся найвышэйшы ўздым паўстання ў Беларусі і Літве. Але, нягледзячы на асобныя поспехі, паўстанцы нідзе не атрымалі рашучай перамогі. Яны перайшлі да тактыкі пазбягання адкрытых баёў з праціўнікам. Паўстанне атрымала шырокі рэзананс у Еўропе і Расіі. Некаторыя расійскія афіцэры і салдаты перайшлі на бок паўстанцаў, асобныя рэвалюцыянеры спрабавалі пашырыць узброеную барацьбу на цэнтральныя расійскія губерні, але няўдала. На тэрыторыі Беларусі з лютага па жнівень 1863 г. адбылося 46 баёў і сутычак паўстанцаў з урадавым войскам.

Сярод кіраўнікоў нацыянальна-вызваленчага руху адсутнічала адзінаства, разгарнулася барацьба за ўладу. «Белыя», не жадаючы страчваць ініцыятыву, усталювалі кантроль над ЦНК, а затым пастараліся адхіліць «чырвоных» на чале з К. Каліноўскім ад кіраўніцтва паўстаннем у Беларусі і Літве. У Вільні «белымі» пры падтрымцы былога прадстаўніка Варшавы у ЛПК Н. Дзюлерана быў створаны Аддзел кіравання правінцыямі Літвы, які варшаўскім цэнтрам быў прызнаны адзіным кіруючым органам у Беларусі і Літве. ЛПК быў распушчаны. К. Каліноўскі, радыкалізм і аўтарытэт якога не задавальняў «белых», быў адхілены ад кіраўніцтва і накіраваны паўстанцкім камісарам у Гродзенскую губерню. Тут К. Каліноўскі разгарнуў актыўную дзейнасць па пашырэнні ўзброенай барацьбы і прыцягненні на свой бок сялян.

Аддзел кіравання правінцыямі Літвы імкнуўся паралізаваць мерапрыемствы «чырвоных». Ад яго імя быў распаўсюджаны спецыяльны дэкрэт, якім абвешчаліся несапраўднымі і адмяняліся «ўсе паўнамоцтвы і мандаты», выдадзеныя ЛПК. У склад мясцовых паўстанцкіх органаў былі ўведзены прыхільнікі «белых». Частка ўдзельнікаў патрыятычнага руху не была гатова весці самаахвяр-

ную барацьбу. Для іх больш прыцягальнай была рамантыка, жаданне заняць пасады ў рэвалюцыйных органах улады. Удзельнікі ў паўстанцкай адміністрацыі амаль раўняліся колькасці змагароў ва ўзброеных атрадах.

Расійскім урадам былі кінуты буйныя сілы для падаўлення паўстання. У маі 1863 г. замест больш ліберальнага У. І. Назімава віленскім генерал-губернатарам з неабмежаванымі паўнамоцтвамі быў прызначаны М. Мураўёў, які атрымаў прозвішча «вешальнік» за бязлітасную расправу з удзельнікамі паўстання. З яго прыездам узмацніліся рэпрэсіі, пачалося публічнае пакаранне смерцю ўдзельнікаў узброенай барацьбы, масавымі сталі высылкі без суда. Паралельна М. Мураўёў правёў шэраг мерапрыемстваў, якія павінны былі перацягнуць сялян на бок урада. Рэалізаваны былі значныя змены ва ўмовах адмены прыгоннага права ў беларускіх і літоўскіх губернях. Мясцовым органам улады забаранялася выкарыстоўваць супраць сялян узброеную сілу. Сялян сталі запрашаць да нагляду за «польскімі» памешчыкамі, паўстанцамі. Маёмасць рэпрэсіраваных змагароў часткова перадавалася сялянам. У сельскай мясцовасці з ліку сялян ствараліся ўзброеныя каравулы, у якія ўключаліся некалькі салдат на чале з унтэр-афіцэрам. Яны павінны былі правяраць праездных, лавіць і пераследаваць паўстанцаў. За іх выдачу сялянам назначаліся грашовыя ўзнагароды. Была разгорнута эфектыўная антыпаўстанцкая прапаганда.

Пачатак паўстання, мэты і лозунгі польскіх рэвалюцыянераў не знайшлі падтрымкі ў асноўнай частцы расійскай грамадскасці, выклікалі небывалы ўздым вялікадзяржаўнага шавінізму. Жорсткімі рэпрэсіўнымі мерамі адміністрацыя віленскага генерал-губернатара прымусіла многіх мясцовых памешчыкаў і вышэйшае каталіцкае духавенства адмовіцца ад падтрымкі паўстання, а таксама падаваць вернападданицкія адрасы на імя імператара.

У сваю чаргу кіраўніцтва паўстаннем не зрабіла рэальных крокаў у бок сялянства з мэтай прыцягнення яго ў шэрагі змагароў. Па сацыяльным складзе ўдзельнікаў паўстанне было шляхецкім. Сяляне не прынялі актыўнага ўдзелу ва ўзброенай барацьбе. Іх было толькі 18 % сярод паўстанцаў ды і то пераважна дзяржаўныя сяляне.

У чэрвені 1863 г. былі арыштаваны многія члены Аддзела кіравання правінцыямі Літвы, некаторыя пакінулі свае пасады і эмігрыравалі. У склад Аддзела былі ўведзены К. Каліноўскі і І. Малахоўскі. Кіраўніцтва паўстаннем зноў перайшло ў рукі «чырвоных». Прыхільнікамі К. Каліноўскага быў створаны падпольны ўрад «Літоўска-Беларускі чырвоны жонд». Яго мэтай стала спро-

ба адрадзіць паўстанне. У мясцовыя паўстанцкія арганізацыі былі прызначаны новыя кіраўнікі, але рэальных поспехаў дасягнуць не ўдалося. У канцы жніўня 1863 г. варшаўскае кіраўніцтва прыняло рашэнне аб спыненні ваенных дзеянняў. Асобныя паўстанцы ў Беларусі працягвалі барацьбу яшчэ восенню 1863 г. Летам 1864 г. была ліквідавана апошняя паўстанцкая арганізацыя ў Навагрудскім павеце.

К. Каліноўскі планаваў зноў узняць паўстанне вясной 1864 г., але ў студзені ён быў арыштаваны, а ў сакавіку пакараны смерцю на Лукішскай плошчы ў Вільні. Знаходзячыся ў турме, К. Каліноўскі напісаў і перадаў на волю «Лісты з-пад шыбеніцы». Гэты дакумент уяўляў палітычны запавет беларускаму народу, у якім крытыкавалася русіфікатарская палітыка царскага ўрада ў Беларусі. К. Каліноўскі заклікаў сялян адстойваць свае правы, прычым любымі сродкамі.

Удзельнікі паўстання падвергліся жорсткім рэпрэсіям. Маёмасць іх была канфіскавана ці знішчана. Маёнткі памешчыкаў – удзельнікаў паўстання забіраліся ў казну. Чыноўнікі мясцовага паходжання былі звольнены са сваіх пасадаў. На тэрыторыі Беларусі і Літвы, па афіцыйных звестках, было пакарана смерцю 128 паўстанцаў, больш за 850 чалавек накіравана на катаргу, каля 12,5 тыс. чалавек высланы за межы Беларусі. Многія касцёлы і манастыры закрыты. Польская мова была выключана з грамадскага жыцця, навучальных і асветніцкіх устаноў. Пачалася палітыка ўзмацненай русіфікацыі з мэтай знішчэння адрозненняў, якія існавалі ў Беларусі ў параўнанні з цэнтральнымі расійскімі губернямі.

Падзеі паўстання 1863 г. прымусілі расійскі ўрад пайсці на больш выгадныя для сялян умовы адмены прыгоннага права ў Беларусі і Літве. Паўстанне садзейнічала ажыўленню апазіцыйнага руху ў Расійскай імперыі і краінах Заходняй Еўропы, абуджэнню беларускага нацыянальнага руху. Яно стала паваротным момантам у фарміраванні расійскай урадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі.

СЯЛЯНСКІ РУХ

Пасля адмены прыгоннага права сялянства доўга заставалася дастаткова кансерватыўнай сацыяльнай сілай. Самая шматлікая група, якая складала каля 75 % насельніцтва Беларусі, працяглы час захоўвала традыцыйныя рысы сацыяльнай псіхалогіі, менталітэту і вельмі павольна паддавалася трансфармацыйным працэсам, звязаным са станаўленнем буржуазнага грамадства.

Да рэвалюцыйных падзей 1905–1907 гг. у асяроддзі сялянства захоўваліся рысы наіўнага манархізму, які спалучаўся з дастаткова пасіўнымі і малаарганізаванымі формамі сялянскага руху. Самымі пашыранымі з іх былі самавольнае выкарыстанне выганаў і выпасаў, высяканне лясоў, захоп ворыўных зямель, супраціўленне правядзенню межавых работ. Барацьбе за зямлю належала галоўнае месца. Другую пазіцыю па значнасці займалі выступленні супраць улад, але іх удзельная вага ў сялянскім руху ў Беларусі на працягу апошняй трэці XIX ст. зніжалася. Напружанымі былі сутычкі сялян з прадстаўнікамі ўлады пры выкананні судовых рашэнняў, пастаноў адміністрацыйных і міравых устаноў. Большасць сялянскіх выступленняў абмяжоўвалася прасторамі аднаго населенага пункта і была непрацяглай па часе. Даволі часта сяляне карысталіся легальнымі формамі супраціўлення – пачыналі супраць памешчыкаў судовыя справы, падавалі скаргі і прашэнні ў розныя ўстановы.

НАРОДНІЦКІ РУХ

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. арганізаваны рэвалюцыйны рух у Беларусі пачаў адраджацца толькі ў сярэдзіне 70-х гг. XIX ст. Асноўнымі дзеячамі яго сталі народнікі. Ідэолагі народніцтва шукалі шляхі сацыяльнай перабудовы Расіі, зыходзячы з асаблівасцяў яе развіцця. Яны верылі ў магчымасць непасрэднага пераходу, мінуючы капіталізм, да сацыялістычнага ладу праз сялянскую абшчыну. Радыкальна настроеная інтэлігенцыя ўспрымала ідэю сялянскага сацыялізму як заклік да непасрэднага рэвалюцыйнага руху, а больш памяркоўная яе частка – як праграму паступовых прагрэсіўных рэформаў. Найвышэйшага ўздыму рэвалюцыйнае народніцтва дасягнула ў 70-я – пачатку 80-х гг. XIX ст. і праявілася ў трох праграмах: прапагандысцкай (галоўны ідэолаг П. Лаўроў), бунтарскай (М. Бакунін), змоўніцкай (П. Ткачоў).

Народніцтва знайшло сваё пашырэнне і сярод беларускай моладзі. Пачатак прыкметнага пашырэння сацыялістычных ідэй на тэрыторыі Беларусі звязаны з дзейнасцю «чайкоўцаў» – прапагандысцкіх гурткоў, якія дзейнічалі ў пачатку 1870-х гг. у Пецярбургу і Маскве. Праз жыхароў Вільні А. Зундзялевіча і Я. Фінкельштэйна было наладжана сістэматычнае распаўсюджванне нелегальнай літаратуры на тэрыторыі Беларусі. Да 1875 г. гурткі самаадукацыі, якія працавалі па праграме «чайкоўцаў», існавалі амаль ва ўсіх гарадах Беларусі. Тэарэтычныя пазіцыі членаў гэтых гурткоў былі ў той

час крайне размытымі, часта спалучалі ідэі радыкальных сацыяльных пераўтварэнняў з думкамі аб аўтаноміі Польшчы, неабходнасці весці прапаганду на яўрэйскай мове і інш.

Выхадцы з Беларусі былі актыўнымі ўдзельнікамі агульна-расійскага руху. Сярод вядомых прапагандыстаў – удзельнікаў хаджэння ў народ на пачатку 1870-х гг. былі ўраджэнцы Беларусі С. Кавалік, М. Судзілоўскі, К. Брэшка-Брашкоўская і інш. Першыя гурткі народніцкага кірунку, што ўжо на пачатку 1870-х гг. дзейнічалі ў Беларусі, займаліся ў асноўным культурна-асветніцкай працай. У 1874–1884 гг. зямляцтвы і нелегальныя групы беларускіх студэнтаў існавалі ў многіх вышэйшых навучальных установах Расіі. Члены гэтых арганізацый нярэдка былі кіраўнікамі народніцкіх гурткоў у Мінску, Магілёве, Віцебску, Пінску, Гродне, Слуцку і іншых гарадах Беларусі.

З узнікненнем у Пецярбургу ў 1876 г. агульнарасійскай арганізацыі «Зямля і воля» народніцкі рух у Беларусі стаў развівацца пад яе непасрэдным уплывам. Праграмныя ўстаноўкі землявольцаў перанялі члены віленскага гуртка І. Вітарта і А. Жангаловіча, горы-горацкага гуртка М. Выржыкоўскага, мінскага гуртка Я. Хургіна (1875–1877), магілёўскіх вучнёўскіх гурткоў (1877–1879). У 1877 г. у Мінску ўзнік гурток М. Велера. Адным з актывістаў створанага ў гэты час гуртка ў Магілёве быў Р. Ісаеў, які пазней стаў відным дзеячам народніцкага руху ў Пецярбургу. Рэпрэсіі ўрада супраць «Зямлі і волі» прымусілі народнікаў перагледзець тактыку барацьбы з самадзяржаўем. У 1879 г. адбыўся раскол арганізацыі на дзве – «Чорны перадзел» і «Народную волю». Чорнаперадзельцы выступілі прыхільнікамі старой тактыкі, мелі галоўнай мэтай перадзел зямлі памешчыкаў паміж сялянамі. «Народная воля» адстойвала неабходнасць узмацнення палітычнай барацьбы супраць самадзяржаўя і прытрымлівалася тактыкі індывідуальнага тэрору.

Большасць народніцкіх гурткоў у Беларусі падтрымала першапачаткова праграму «Чорнага перадзелу». Мінск стаў адным з цэнтраў гэтай арганізацыі не толькі ў Беларусі, але і ва ўсёй Расійскай імперыі. Сюды двойчы прыязджаў лідэр «Чорнага перадзелу» Г. Пляханаў. У Мінску ў 1881 г. працавала падпольная друкарня, дзе былі выдадзены некалькі нумароў цэнтральнага органа гэтай арганізацыі. Пагроза правалу друкарні прывяла яе да самаліквідацыі. У пачатку 1882 г. «Чорны перадзел» распаўся. Большая частка прыхільнікаў гэтай арганізацыі перайшла на пазіцыі «Народнай волі». Значны аўтарытэт гэтая партыя атрымала пасля

1 сакавіка 1881 г., калі ўраджэнец Мінскай губерні І. Грынявіцкі забіў імператара Аляксандра II і сам пры гэтым загінуў.

У канцы 1881 – пачатку 1882 г. з разрозненых народніцкіх гурткоў была створана адзіная рэгіянальная арганізацыя Беларусі і Літвы. Яна атрымала назву «Паўночна-Заходняя арганізацыя “Народнай волі”». Яе кіруючая Цэнтральная група знаходзілася ў Вільні. Аднак шматлікія правалы хутка паралізавалі яе дзейнасць. Да канца 1882 г. Цэнтральная група фактычна перастала існаваць. Засталіся асобныя гурткі, якія разгарнулі сваю дзейнасць сярод рабочай моладзі і навучэнцаў.

У пачатку 80-х гг. XIX ст. узнікла беларуская народніцкая арганізацыя ў Пецябургу. Ініцыятарам выступіла беларускае зямляцтва пры ўніверсітэце. У 1881 г. ім быў падрыхтаваны зварот «Да беларускай моладзі», у якім інтэлігенцыя і студэнцтва заклікаліся да шырокай грамадскай дзейнасці на карысць Беларусі. З ліберальна-народніцкіх пазіцый былі падрыхтаваны і надрукаваны на гектографе пад псеўданімам Даніла Баравік «Лісты аб Беларусі» (снежань 1882 г.). Даніла Баравік лічыў, што інтэлігенцыя павінна быць рухавіком народа на шляху яго прагрэсіўнага развіцця пры дапамозе сродкаў, якія адпавядалі ўмовам жыцця людзей і дапамагалі хуткаму фарміраванню самасвядомасці і грамадзянскай волі. З гэтага сцвярджэння ён выводзіў асноўную задачу інтэлігенцыі Беларусі – культурна-асветніцкую: перш за ўсё, вывучэнне быту, звычаяў, традыцый, культуры, гісторыі беларускага народа. У адказ на іх з’явілася ў студзені 1884 г. «Пасланне да землякоў-беларусаў», падпісанае псеўданімам Шчыры беларус, дзе ставілася задача барацьбы за звяржэнне самадзяржаўя. На думку аўтара гэтага публіцыстычнага твора, неабходна пазбавіцца ад усіх перашкод, якія стварае расійскае самаўладства на шляху новых ідэй, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення Беларусі. У гэты час з ініцыятывай аб’яднання ўсіх народніцкіх гурткоў Беларусі выступіла група «Гоман» у Пецябургу, якая выпусціла два нумары аднайменнага перыядычнага органа. Арганізацыя ўтварылася па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам былых удзельнікаў Віцебскага рэвалюцыйнага гуртка А. Марчанкі і Х. Ратнера. У склад групы ўваходзілі М. Стацкевіч, У. Крупскі і інш. Яны падтрымлівалі сувязі з гурткамі Мінска, Магілёва, Віцебска і Гродна.

Гоманаўцы ўпершыню заявілі аб асобнасці беларускай нацыі і самастойных задачах беларускага нацыянальнага руху. Аўтарамі-выдаўцамі «Гомана» ў якасці цэнтральнай аб’яднальнай ідэі была прызнана задача абуджэння этнічнай самасвядомасці, нацыяналь-

нага і сацыяльнага вызвалення народа. «Вялікая і святая задача беларускай інтэлігенцыі, – адзначалася ў першым нумары “Гомана”, – разварушыць магутныя сілы свайго народа, накіраваць прыпыненае прагрэсіўнае развіццё яго, даць яму магчымасць праявіць свой нацыянальны геній...».

У другой палове 80 – пачатку 90-х гг. XIX ст. галоўнае месца ў народніцкім руху заняла ліберальная яго плынь, праграма якой мела рэфармісцкі характар і была разлічана на паляпшэнне становішча дробных вытворцаў пры захаванні асноў дзяржаўнага і грамадскага ладу. У той жа час сярод сацыялістаў народніцкага кірунку ў канцы 1880-х гг. вылучыліся дзве плыні: сацыяльна-рэвалюцыйная (былыя нарадавольцы Я. Хургін, А. Бонч-Асмалоўскі, Я. Гальперын) і сацыял-дэмакратычная (І. Гурвіч, В. Сяліцкі, С. Трусевіч). Аднак гэта размежаванне на тым этапе не прывяло да выпрацоўкі новых праграм ці стварэння арганізацый.

РАБОЧЫ РУХ. РАСПАЎСЮДЖВАННЕ МАРКСІЗМУ

Першыя выступленні наёмных работнікаў у Беларусі адбыліся на будаўніцтве чыгунак у 60-я гг. XIX ст. Некалькі пазней, на мяжы 70–80-х гг. XIX ст., рабочыя Беларусі пачалі выкарыстоўваць новую, па сутнасці пралетарскую, форму барацьбы – забастоўкі, арганізаваныя зноў жа найперш чыгуначнікамі. Цяжкое становішча рабочых, працяглы працоўны дзень, нізкая заробная плата, высокія і нерэгламентаваныя штрафы, адсутнасць страхавога і пенсійнага забеспячэння штурхалі рабочых на барацьбу для паляпшэння свайго становішча. Практычна ўсе выступленні рабочых на пачатковым этапе свайго развіцця насілі абарончы характар і былі выкліканы эканамічнымі прычынамі. У 1885–1894 гг. на тэрыторыі Беларусі адбыліся 22 стачкі і 2 хваляванні рабочых, большасць якіх складалі акты пратэсту чыгуначнікаў. Мінскія рамесныя рабочыя ў гэты час стварылі першую ў краі стачачную касу, сродкі якой выкарысталі на падтрымку забастоўкі. Пашырэнне такіх кас стала зародкам з’яўлення прафесійных саюзаў. З сярэдзіны 1890-х гг. рабочыя Беларусі пачалі праводзіць маёўкі, святкаваць 1 мая як дзень міжнароднай салідарнасці працоўных. Першымі гэту акцыю правялі пралетарыі Мінска.

Да часу першых забастовак рабочых Беларусі адносіцца стварэнне прапагандысцкіх гурткоў, якія спрабавалі агітаваць. Сярод наём-

ных работнікаў пашыраліся ідэі народніцкага сацыялізму, але ўжо ў 70-я гг. XIX ст. народнікі пачалі распаўсюджаць і папулярываць ідэі марксізму. Шмат для пашырэння марксізму ў Беларусі зрабілі польская партыя «Пралетарыят» і расійская група «Вызваленне працы», якія падтрымлівалі сувязь з сацыялістычнымі гурткамі на тэрыторыі Беларусі. Прапаганду марксізму ў Мінску праводзілі ў 1884–1885 гг. студэнт Дэрпцкага ўніверсітэта Э. Абрамовіч, былы чорнаперадзелец І. Гурвіч. Да ліку першых марксістаў у Беларусі належалі В. Сяліцкі, С. Трусевіч, Я. Спонці. Першапачаткова прапаганда марксізму ў рабочых гуртках ніяк не паўплывала на свядомасць мясцовых наёмных работнікаў, іх барацьба за паляпшэнне свайго становішча знаходзілася па-за межамі ўздзеяння сацыял-дэмакратаў. Аднак паступова элементы арганізаванасці былі ўнесены ў рух рабочых.

З першых дзён існавання актыўную працу на тэрыторыі Беларусі праводзіла Польская сацыялістычная партыя (ППС), якая арганізацыйна аформілася ў 1893 г. У адрозненне ад еўрапейскіх сацыял-дэмакратычных партый ППС галоўнае месца ў сваёй дзейнасці адводзіла нацыянальнаму пытанню і дзеля дасягнення незалежнасці Польшчы гатова была ісці на крайнія метады барацьбы.

Да канца XIX ст. актывізуецца дзейнасць сацыял-дэмакратычных гурткоў у Ашмянах, Брэсце, Віцебску, Мінску, Смаргоні і інш. Уздым рабочага руху садзейнічаў узмацненню кантактаў марксісцкіх груп розных гарадоў і ўзнікненню рэгіянальных рабочых арганізацый. У красавіку 1896 г. адбыўся з'езд сацыял-дэмакратаў Вільні, Мінска, Смаргоні і інш., які абвясціў стварэнне Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі (ЛСДП), вызначыў яе праграму і тактыку. Разумеючы назву «Літва» ў гістарычным сэнсе і адносячы яе да Віленскай, Мінскай і Гродзенскай губерняў, партыя ў сваіх праграмных дакументах выказалася за стварэнне самастойнай дэмакратычнай рэспублікі. У рэзалюцыях з'езда канстатавалася поўнае супадзенне палітычных інтарэсаў пралетарыяту Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны, але не ставілася пытанне аб узаемадзеянні з расійскім пралетарыятам. Супраць такіх устаноў ЛСДП выступіў адзін з яе арганізатараў С. Трусевіч, расцаніўшы іх як сепаратысцкія. У маі 1896 г. у Вільні па яго ініцыятыве прайшоў з'езд прадстаўнікоў Віленскай, Мінскай і Смаргонскай рабочых арганізацый і абвясціў стварэнне Рабочага саюза Літвы, які прыняў праграму партыі. Яе лідэрам стаў С. Трусевіч. Рабочы саюз Літвы, у адрозненне ад ППС і Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі, лічыў нацыянальнае пытанне непрынцыповым, а гэта не

судзейнічала ператварэнню яго ў масавую партыю. У 1900 г. Рабочы саюз Літвы аб'яднаўся з Сацыял-дэмакратыяй Каралеўства Польскага і ўтварыў Сацыял-дэмакратыю Каралеўства Польскага і Літвы.

Адной з асноў аб'яднання яўрэйскага нацыянальнага руху стаў марксізм, які трактаваўся ў адпаведнасці з традыцыйнымі ўяўленнямі аб асобай місіі яўрэйскага народа. Была вылучана ідэя аб спецыфіцы яўрэйскага пралетарыату, крайне бяспраўнага, і ў гэтай сувязі створаны Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі (Бунд), які ўзнік у верасні 1897 г. на з'ездзе ў Вільні і стаў самай буйной сацыял-дэмакратычнай арганізацыяй Расіі. У канцы XIX ст. на тэрыторыі Беларусі пашырылі сваю дзейнасць сіянісцкія арганізацыі, яўрэйскія прафсаюзы, асветніцкія арганізацыі.

На I з'ездзе ў Мінску ў сакавіку 1898 г. было абвешчана стварэнне Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП). На з'ездзе былі прадстаўлены Пецярбургскі, Маскоўскі, Кіеўскі, Екацярынаслаўскі саюзы барацьбы за вызваленне рабочага класа, кіеўская «Рабочая газета» і Бунд. Пры вырашэнні мясцовых пытанняў кожная з прадстаўленых арганізацый захавала сваю аўтаномію. Дэлегаты выбралі ЦК партыі, у агульных рысах сфарміравалі яе задачы. У выніку арыштаў у сакавіку і ліпені 1898 г. РСДРП і Бунд страцілі свае цэнтральныя органы. Бунд у 1899 г. правёў свой II з'езд, дзе ўдалося аднавіць дзейнасць кіраўніцтва. РСДРП у той час уступіла ў паласу ідэйна-арганізацыйнага крызісу, які завяршыўся правядзеннем II з'езда партыі ў 1903 г. Сацыялістычная ідэалогія стала таксама асновай узнікнення і арганізацыйнага афармлення беларускага нацыянальнага руху.

ЛІБЕРАЛЬНАЯ ІДЭАЛОГІЯ І РУХ У БЕЛАРУСІ

У XIX ст. на тэрыторыі Беларусі атрымліваюць пашырэнне ліберальныя ідэі. Адпаведны ідэям рух не меў значнага ўплыву на мясцовае грамадска-палітычнае жыццё і наогул ён быў у той час даволі абмежаваны і непаслядоўны. Асобныя ідэі, характэрныя для лібералізму, былі вядомы ў Беларусі ў канцы XVIII ст. (напрыклад, ідэі натуральнага права з іх сцвярджаннем свабоды індывідаў у адносінах да ўлад).

Лібералізм не мае адназначнага вызначэння, тым больш што існуе шмат яго формаў. Асноўнымі прынцыпамі, на якіх грунтуецца ліберальная тэорыя, з'яўляюцца: сцвярджанне свабод індывідаў у адносінах да ўлад, бяспека, права на ўласнасць. Лібералізм – сістэма пераважна індывідуалістычная, якая дае чалавечай асобе і яе пра-

вам перавагу перад усім астатнім. Адпаведна ліберальнай тэорыі, чалавек, асоба стаіць на першым месцы, а каштоўнасць грамадскіх груп ці ўстаноў вымяраецца выключна тым, у якой меры яны абараняюць правы і інтарэсы чалавека і спрыяюць рэалізацыі мэт асобных суб'ектаў.

На фарміраванне ліберальнай ідэалогіі ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. аказваў уздзеянне перш за ўсё Захад і пераважна праз Польшчу; у другой палове XIX ст. значным стаў уплыў расійскага лібералізму. Па аналогіі з Расіяй у Беларусі асноўным носьбітам лібералізму была больш заможная шляхта, дваранства. Слабасць буржуазіі, нацыянальна-палітычны радыкалізм дробнай шляхты, палітычная інертнасць землеўласнікаў і большасці інтэлігенцыі, нешматлікасць і нацыянальная раз'яднанасць «сярэдных» слаёў грамадства сталі прычынамі слабасці сацыяльнай базы лібералізму і адпаведна самога руху. Галоўным чынам праяўляўся эканамічны лібералізм, палітычныя ідэі дапаўнялі яго не вельмі выразна і пераважна ў час грамадска-палітычных зрухаў (напрыклад, у час паўстання 1863 г.). Ліберальная ідэалогія і рух Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст. мелі і пэўную нацыянальную афарбоўку: у яго асяроддзі можна вылучыць польскую, расійскую, яўрэйскую і ўласна беларускую плынь, якая выйшла на шлях самавызначэння.

У сярэдзіне XIX ст. сфарміраваліся інтэлектуальныя асяродкі А. Кірка ў Вільні, В. Дуніна-Марцінкевіча ў Мінску, А. Вярты-Дарэўскага ў Віцебску. Беларуская інтэлігенцыя, якая гуртавалася вакол іх, па грамадска-палітычных поглядах знаходзілася пераважна на ліберальных пазіцыях. Па нацыянальна-культурнай праграме прадстаўнікі названых асяродкаў з'яўляліся прыхільнікамі «краёвага», беларускага па сваёй сутнасці, патрыятызму. Адзін з найбольш яркіх прадстаўнікоў беларускага лібералізму А. Кіркор зведаў нападкі як з боку прадстаўнікоў польскага грамадскага руху, так і расійскага. Першыя абвінавачвалі яго ў здрадзе польскім нацыянальным інтарэсам, другія бачылі ў ім замаскіраванага ворага Расіі, які служыць польскім экстрэмістам. Адсюль бачна, у якіх умовах адбывалася нараджэнне беларускай плыні лібералізму.

У гэты ж час зараджаецца «заходнерусізм», які на самым пачатку свайго фарміравання як ідэалагічнай плыні меў пэўную ліберальную афарбоўку, што было звязана са спробай з боку рускамоўнага грамадска-культурнага асяродку даказаць няпольскасць беларусаў і тым самым аб'ектыўна садзейнічаць актывізацыі вырашэння пытання аб іх этнічным самавызначэнні. Асноўныя прынцыпы ідэалогіі «заходнерусізму» былі распрацаваны ў сярэдзіне XIX ст. І. Сямаш-

кам, М. Каяловічам, а таксама знайшлі адлюстраванне на старонках часопіса «Вестник Западной России», які выдаваўся ў 60–70-я гг. XIX ст. К. Гаворскім. Зыходным пастулатам «заходнерусізму» было сцвярджэнне, што беларусы з’яўляюцца не самастойным этнасам, а заходнім адгалінаваннем рускага народа. Сярод прыхільнікаў гэтай ідэалогіі вылучыліся дзве плыні: больш памяркоўная, ліберальная (М. Каяловіч, А. Пшчолка), і кансерватыўная (К. Гаворскі). Прадстаўнікі першай прызнавалі рэальнасць існавання адметных этнакультурных рыс Беларусі, адзначалі самакаштоўнасць беларускай культуры, магчымасць яе вывучэння для ўзбагачэння агульнарускай, але лічылі справу фарміравання нацыянальнай супольнасці як палітычна шкодную. Наогул прадстаўнікі ліберальнай плыні «заходнерусізму» ўнеслі значны ўклад у вывучэнне гісторыі і культуры Беларусі, развіццё яе статystыкі, вывучэнне гаспадарчага жыцця; уносілі прапановы па рэарганізацыі сельскай гаспадаркі, прамысловасці, сістэмы падаткаабкладання. Нярэдка яны свядома імкнуліся сваёй дзейнасцю палепшыць дабрабыт насельніцтва, супрацьстаяць пашырэнню папулярных у той час сярод моладзі сацыялістычных ідэй. Сярод іх сустракаюцца імёны вядомых даследчыкаў Я. Карскага, М. Нікіфароўскага і інш. Прыхільнікі кансерватыўнай плыні лічылі этнічныя асаблівасці беларусаў лакальна-дыялектнымі і вынікам польска-каталіцкай экспансіі, вартымі знішчэння для аднаўлення «рускага» характару краю.

Правядзенне буржуазных рэформаў паслужыла штуршком для з’яўлення шэрагу праектаў і меркаванняў, у аснове якіх можна ўгледзець ліберальныя ідэі. Распаўсюджванне апошніх у беларускіх губернях у паслярэформенны перыяд было звязана не толькі з палітычным курсам самадзяржаў, з няўвагай да думкі дваранства, але і з нацыянальным пытаннем, абмежаваннямі ў некаторых саслоўных правах мясцовага спаланізаванага дваранства, маёмасных і грамадзянскіх правах каталікоў, яўрэяў і інш.

У перыяд падрыхтоўкі адмены прыгоннага права большасць землеўладальнікаў Беларусі выказалася з кансерватыўных пазіцый за вызваленне сялян без зямлі з захаваннем іх абавязковай працы на памешчыкаў. Меншасць падзяляла ліберальную пазіцыю ў сялянскім пытанні. За перадачу сялянам зямлі ва ўласнасць за выкуп і пераўтварэнне сялянскіх гаспадарак у самастойныя выказваліся памешчык Магілёўскай губерні А. Мянжынскі, магілёўскі губернатар С. Галынскі. Апошні абгрунтоўваў неабходнасць перадачы сялянам зямельных надзелаў у памерах, якія б забяспечвалі іх жыццёвую патрэбу, з правядзеннем адначасовага іх поўнага вы-

купу. За ўтварэнне групы вольных арандатараў выступаў буйны землеўласнік В. Радзівіл; гродзенскія памешчыкі К. Аржэшка, А. Глязэр лічылі неабходным стварыць і ўмацоўваць слой заможных сялян. Ліберальных пазіцый у аграрным пытанні прытрымліваліся П. Баброўскі, М. Дубенскі, І. Зяленскі, А. Сямянтоўскі. Але яны ўздымалі больш шырокае кола эканамічных праблем паслярэформеннага развіцця Беларусі.

Грамадскія арганізацыі, якія пачалі актыўна стварацца ў 1870–90-я гг., сталі асноўнай сферай дзейнасці лібералаў. Ва ўмовах жорсткай цензуры, адсутнасці на тэрыторыі Беларусі незалежнай прэсы, вышэйшай школы і навуковых устаноў, невялікай колькасці перыядычных выданняў гэтыя арганізацыі сваёй працай аб'ектыўна садзейнічалі пашырэнню новых, прагрэсіўных ідэй, стымулявалі самаарганізацыю грамадскіх сіл. У апошняй трэці XIX ст. на тэрыторыі Беларусі ўзнікла вялікая колькасць дабрачынных арганізацый, праваслаўных брацтваў, таварыстваў цвярозасці і інш. Акрамя таго, у 1870–90-я гг. было створана 19 таварыстваў сельскай гаспадаркі, 5 медыцынскіх, 11 культурна-асветніцкіх, 8 спартыўных аб'яднанняў і інш. Узнікаюць таксама крэдытныя, спажывецкія і вытворчыя кааператывы, якія к канцу стагоддзя ўсё больш разглядаліся мясцовай грамадскасцю як сродак змагання з пралетарызацыяй горада і вёскі. К канцу XIX ст. былі створаны касы і таварыствы ўзаемнай дапамогі рамеснікаў і рабочых у Мінску, Ашмянах, Смаргоні і інш.

Асяродкамі эканамічнага лібералізму ў Беларусі ў значнай ступені былі сельскагаспадарчыя таварыствы. Першымі і найбольш буйнымі з іх сталі заснаваныя ў 1876 г. Мінскае і Віцебскае. Яны аб'ядноўвалі мясцовых землеўладальнікаў, аграномаў, інжынераў і інш. На пасяджэннях таварыстваў абмяркоўваліся розныя эканамічныя пытанні і ствараліся практычныя праекты па развіцці гаспадаркі. Магілёўскі губернатар А. Дамбавецкі, падзяляючы пазіцыі неабходнасці рэфармавання сельскай гаспадаркі, у сваіх апублікаваных працах даказваў, што ў Магілёўскай губерні трэба знішчыць абшчыну і даць беларускім сялянам магчымасць самастойна весці гаспадарку. Ён лічыў, што грамада не адпавядае іх звычаям, хоць у рускіх яна можа існаваць дзякуючы іх гістарычнаму імкненню да калектывізму.

У 1886 г. у Мінску пачала выдавацца першая ў Беларусі легальная неафіцыйная газета «Минский листок». Яна ўяўляла перыядычны орган пераважна ліберальнага кірунку, які аб'ядноўваў адпаведнай пазіцыі публіцыстаў. З газетай супрацоўнічалі вучо-

ня А. Багдановіч, М. Янчук, М. Доўнар-Запольскі і інш. Рэдакцыя «Минского листка» прапагандавала ідэі аб развіцці спажывецкіх таварыстваў, таннага крэдыту, арцеляў, кас узаемнай дапамогі, папулярызавала дзейнасць дабрачынных арганізацый, выказвала ся за пашырэнне грамадскага самакіравання, за права грамадства прымаць удзел у абмеркаванні розных пытанняў эканамічнага і палітычнага жыцця і г. д.

З ліберальна-народніцкіх пазіцый даецца асэнсаванне задач беларускай інтэлігенцыі ў выдадзеных у 1882 г. «Лістах аб Беларусі», аўтар якіх выступіў пад псеўданімам Даніла Баравік. Апошні выказваўся супраць радыкальных сацыяльных дзеянняў, лічыў найбольш мэтазгоднай асветніцкую дзейнасць сярод народа, што можа падрыхтаваць Беларусь да пераўтварэнняў.

Пашырэнню ліберальных ідэй садзейнічала праца мінскага Таварыства прыгожых мастацтваў, створанага ў канцы 90-х гг. XIX ст. Шмат увагі прадстаўнікі ліберальнай інтэлігенцыі надавалі арганізацыі народных чытанняў. У канцы XIX ст. яны спрабавалі працаваць з рабочымі, пашыраць сярод іх культурна-асветніцкую дзейнасць, ствараць гурткі пісьменнасці, а таксама шмат зрабілі для росту грамадзянскай свядомасці наёмных работнікаў.

У хуткім часе пасля задушэння паўстання 1863 г., у канцы 1860–80-х гг., у польскім грамадстве пашырылася новая ідэалагічная і грамадская плынь, якая атрымала назву «варшаўскі пазітыўізм». Яна была заснавана на тэорыі «арганічнай працы», якая ставіла першачарговую задачу эканамічнага развіцця Польшчы для ўзбагачэння нацыі. Барацьба за нацыянальнае вызваленне адкладвалася на аддаленую перспектыву. Паказальнай стала брашура былога ўдзельніка віленскага грамадскага руху сярэдзіны XIX ст. І. Крашэўскага «Польская праграма», дзе ён прапанаваў шукаць кампраміснае пагадненне з расійскім урадам і ставіць бліжэйшую задачу «вытворчай працы» і народнага асветніцтва. Актыўнай прыхільніцай варшаўскага пазітыўізму ў Беларусі была вядомая пісьменніца Э. Ажэшка. Яна аддавала перавагу развіццю гаспадаркі, узбагачэнню нацыі перад рэвалюцыйнай перабудовай грамадства. Прапагандавалі культ эканамічнага і тэхнічнага прагрэсу ў Беларусі вядомыя навукоўцы А. Ельскі, Я. Завіша, В. Шукевіч, Я. Карскі.

З вялікай урачыстасцю ў 1879 г. у Кракаве адбылося святкаванне 50-гадовага юбілею літаратурнай творчасці І. Крашэўскага. Яно ператварылася ў патрыятычную маніфестацыю. На ім прысутнічалі, акрамя іншых, дэлегацыі Віленскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў. Паказальным было выступленне вядомага юрыста, грамадскага

дзеяча У. Спасовіча, які заклікаў да пашырэння ў расійскім грамадстве ўсведамлення неабходнасці канстытуцыйнай рэформы. Ён быў выхадцам з Беларусі, адным з пачынальнікаў ліберальнага руху ў Расіі, прафесарам права. На працягу жыцця У. Спасовіч не парываў сувязі з грамадскім жыццём Беларусі і Польшчы.

Наогул у канцы 60–80-х гг. XIX ст., калі ў польскім грамадстве на першы план выходзяць эканамічныя задачы, у беларускім грамадстве ва ўмовах узмоцненай русіфікатарскай палітыкі пашыраюцца рускія грамадска-культурныя ўплывы, фарміруецца беларускі нацыянальна-культурны рух. Аднак апошні ў 1860–90-я гг. рос пераважна ў межах і пад уплывам рэвалюцыйна-дэмакратычнай плыні. Лібералізм у Беларусі не стаў у той час канструктыўным рухам, часткай грамадскага жыцця, які б аб'яднаў нацыянальную інтэлігенцыю, прадпрымальнікаў, па рэфарматарску настроеных чыноўнікаў і інш.

КАНСЕРВАТЫЎНАЯ ПЛЫНЬ ГРАМАДСКАГА ЖЫЦЦЯ

У 1860–90-я гг. кансерватыўная плынь у Беларусі знайшла праяўленне галоўным чынам у грамадскай думцы, публіцыстыцы. Яе прадстаўнікі не лічылі грамадска-палітычную дзейнасць сродкам дасягнення сваіх мэт, выказвалі самадастатковасць уласных зваротаў з прапановамі да ўрада. Акрамя таго, у Беларусі пасля падаўлення паўстання 1863 г. адсутнічалі дваранскія сходы, якія ў Расійскай імперыі традыцыйна выступалі ў якасці асяродкаў кансерватыўна настроенага дваранства. Для яго важным было захаванне саслоўна-карпаратыўных формаў арганізацыі грамадскага жыцця. Кансерватары крытыкавалі змест ліберальных канцэпцый, заснаваных на прынцыпах натуральнага права, грамадскага дагавору, ставілі пад сумненне ідэі суверэннасці правоў чалавека. У другой палове XIX ст. яны адмовіліся ад рэлігійнага абскурантызму, але ў той жа час разглядалі рэлігію як інструмент захавання ў грамадстве пэўнага маральнага стану. Парадак і стабільнасць вызначаліся як асноўныя каштоўнасці кансерватызму.

У той жа час кансерватары, як і лібералы, выступалі за правядзенне шырокай культурна-асветніцкай працы сярод сялянства, пашырэнне перадавога вопыту вядзення гаспадарак. Яны прапаноўвалі лічыць сялянскі надзел недатыкальнай і неадчужальнай маёмасцю сельскай грамады, імкнуліся прадухіліць стварэнне абеззямленага пралетарыяту, бескантрольныя міграцыі сельскіх жыхароў,

затрымаць капіталістычную эвалюцыю паслярэформеннай вёскі, выказваліся за захаванне патрыярхальных адносін у сялянскай сям'і, а таксама дваранскай апекі над сельскімі жыхарамі. Апошнія настроі былі асабліва моцнымі ў кансерватыўных колах грамадскасці беларускіх губерняў.

У другой палове 1860-х гг. кансерватыўнае дваранства Беларусі выступала за ануляванне аграрных цыркуляраў віленскага генерал-губернатора М. Мураўёва, ліквідацыю інстытута міравых пасрэднікаў. Прагматычна, у мэтах аптымізацыі мясцовага эканамічнага жыцця прадстаўнікі кансерватыўных колаў Беларусі нярэдка выказваліся за пашырэнне правоў яўрэяў і каталікоў. Яны выступалі прыхільнікамі шырокага мясцовага самакіравання, дзе галоўную ролю павінны былі мець заможныя і адукаваныя слаі грамадства. Характэрнай рысай кансерватыўнай ідэалогіі заставалася рэлігійнасць. Перавага надавалася праваслаўнай царкве, аднак кансерватыўныя колы ўстрымліваліся ад рэзкіх выпadaў супраць каталіцтва.

Беларусь у 60–90-я гг. XIX ст. стала арэнай вострага нацыянальна-палітычнага супрацьстаяння, актыўнага пошуку і выпрабавання расійскімі ўладамі сродкаў вырашэння «польскага» і «яўрэйскага» пытанняў. Менавіта гэты фактар вызначыў шмат у чым характар і змест грамадска-палітычнага жыцця на тэрыторыі беларускіх губерняў, а таксама ролю мясцовых арганізацый у агульнарасійскім рэвалюцыйна-дэмакратычным руху. Апошні напрамак мясцовага грамадска-палітычнага жыцця стаў найбольш дынамічным, стымулюючым матывам змен сацыяльна-палітычных настрояў розных пластоў насельніцтва беларускіх губерняў, станаўлення пачаткаў грамадзянскай супольнасці.

Тэма 8

КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ Ў 60–90-я гг. XIX ст. ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ

60–90-я гг. XIX ст. сталі новым этапам у развіцці культуры Беларусі. Яго адметныя рысы вызначылі змены ў грамадска-палітычных умовах, перш за ўсё пераход да разгорнутай русіфікацыі, актывізацыю мадэрнізацыі ўсіх бакоў жыцця, якую суправаджалі інтэнсіўныя нацыянальна-культурныя працэсы, фарміраванне сучаснай беларускай нацыі, а таксама з'яўленне элементаў грамадзянскай супольнасці.

АСВЕТА І АДУКАЦЫЯ

Змена прыярытэтаў ва ўрадавай палітыцы пасля падаўлення паўстання 1863 г. у першую чаргу адбілася на развіцці асветы і адукацыі. У 1863 г. былі прыняты «Часовыя правілы для народных школ у губернях Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай», паводле якіх прадугледжвалася выкладанне ўсіх дысцыплін у народных вучылішчах толькі на рускай мове. Русіфікатарскі кірунак, кантроль пачатковай школы з боку праваслаўнай царквы прадугледжвала рэалізацыя на тэрыторыі беларускіх губерняў школьнай рэформы 1864 г. У 1866 г. на тэрыторыі Віленскай навучальнай акругі дзейнічала 1251 навучальная ўстанова, з іх 130 падпарадкоўвалася Міністэрству народнай асветы, 956 – духоўнаму ведамству. Да канца XIX ст. колькасць школ значна павялічылася. Паводле даных на 1899 г., на тэрыторыі Беларусі налічвалася 989 народных вучылішчаў, 5814 царкоўнапрыходскіх школ. Колькасць навучэнцаў у іх узрасла больш як у 7 разоў. Тут не

ўлічаны тайныя польскія і беларускія школы, рэпрэзентатыўныя звесткі аб якіх адсутнічаюць, а таксама яўрэйскія школы.

Аснову сістэмы адукацыі Беларусі ў 1860–90-я гг. складала пачатковая школа, якая ў сельскай мясцовасці была прадстаўлена народнымі вучылішчамі, царкоўнапрыходскімі школамі і школамі граматы, у гарадах – прыходскімі павятовымі і гарадскімі вучылішчамі. Ад 60 да 85 % усіх навучальных устаноў у беларускіх губернях складалі царкоўнапрыходскія школы і школы граматы. Вучобай у вясковых пачатковых школах было ахопена каля 44 % дзяцей школьнага ўзросту. Падрыхтоўка настаўнікаў для іх ажыццяўлялася ў настаўніцкіх семінарыях. Першая ў Расійскай імперыі семінарыя пачала дзейнічаць у Маладзечне (1864), затым у Полацку (1872), Нясвіжы (1875), Свіслачы (1876). Навучальна-выхаваўчы працэс у іх быў арганізаваны ў мэтах падрыхтоўкі адданных дзяржаве і манархіі вясковых настаўнікаў, здольных пашыраць і папулярызаваць русіфікатарскую палітыку ў народзе. На самай справе рэальнае значэнне настаўніцкіх семінарыяў далёка не заўсёды ўкладвалася ў афіцыйны кірунак і было значна шырэй. Сярод выкладчыкаў семінарыяў было дастаткова шмат даследчыкаў і папулярызатараў матэрыяльнай і духоўнай спадчыны беларускага народа, такіх як М. Нікіфароўскі, Ю. Крачкоўскі і інш., а многія выпускнікі адзначыліся актыўным удзелам у рэвалюцыйным і нацыянальна-вызваленчым руху.

Сетка сярэдніх навучальных устаноў у беларускіх губернях павялічылася з 21 у 1863 г. да 45 у 1899 г. За гэты перыяд колькасць вучняў у іх узрасла з 3,4 тыс. да 10,4 тыс. чалавек. Практычна ўсе сярэднія навучальныя ўстановы Беларусі былі сканцэнтраваны ў гарадах. У 60–90-я гг. XIX ст. на тэрыторыі Беларусі ва ўсіх губернскіх цэнтрах, а таксама ў Брэсце, Гомелі і Слуцку дзейнічалі мужчынскія гімназіі. У Бабруйску і Мазыры працавалі прагімназіі, рэальныя вучылішчы – у Мінску, Магілёве, Пінску, жаночая гімназія – у Гомелі. Пашырылася сетка прыватных навучальных устаноў, у тым ліку жаночых. Да канца стагоддзя яны з’явіліся ў Брэсце, Бабруйску, Віцебску, Гомелі, Магілёве, Мазыры, Слоніме, Слуцку.

Пасля закрыцця ў 1864 г. Горы-Горацкага земляробчага інстытута расійскі ўрад больш не дапускаў адкрыцця вышэйшых навучальных устаноў на тэрыторыі Беларусі. Не звяртаючы ўвагі на шматлікія хадаўніцтвы мясцовай грамадскасці аб адкрыцці ў тым ці іншым горадзе ўніверсітэта ці інстытута, урадавыя колы непакоіліся аб патэнцыяльнай магчымасці пераўтварэння вышэйшай навучальнай установы ў цэнтр нацыянальна-вызваленчага руху.

Моладзь Беларусі атрымлівала вышэйшую адукацыю пераважна ва ўніверсітэтах і інстытутах Пецяўбурга, Масквы, Кіева, Харкава, Дэрпта, Варшавы і інш.

Паскарэнне мадэрнізацыі эканамічнага жыцця ў другой палове XIX ст. выклікала неабходнасць станаўлення сістэмы прафесійна-тэхнічнай адукацыі. У 1860-я гг. на тэрыторыі Беларусі ў 21 народным вучылішчы ў элементарным выглядзе было арганізавана навучанне рамёствам. Згодна з «Палажэннем» ад 31 мая 1872 г. пры гарадскіх вучылішчах маглі стварацца рамесныя класы. У 1872 г. было адкрыта Горацкае рамеснае вучылішча пры механічным заводзе, у 1878 г. – Гомельскае тэхнічнае чыгуначнае вучылішча. З 1878 г. пачала падрыхтоўку землеўрабаў і жывёлаводаў Мар’інагорская казённая сельскагаспадарчая школа. Найбольш актыўна рамесныя класы і вучылішчы пачалі стварацца ў 1890-я гг.

Адукацыйна-асветніцкім цэнтрам Беларусі і Літвы выступала Вільня. Тут у 1864 г. адчынілася адна з буйнейшых у Расійскай імперыі публічная бібліятэка. Яе кніжны фонд дасягаў 200 тыс. кніг, які папаўняўся за кошт бібліятэк канфіскаваных уладанняў удзельнікаў паўстання 1863 г., навучальных устаноў, зачыненых касцёлаў і манастыроў і г. д. Агульнадаступныя бібліятэкі былі створаны ў Гродне (1863) і Мінску (1900), музеі – у Магілёве (1867 і 1899) і Віцебску (1895). Унікальныя музейныя калекцыі, сямейныя архівы, карцінныя галерэі і бібліятэкі захоўваліся ў сотнях землеўласніцкіх рэзідэнцый Беларусі. Пазней скарбы пераважнай часткі іх трапілі па-за межы Беларусі, у тым ліку намаганнямі саміх уладальнікаў і іх нашчадкаў.

РАЗВІЦЦЁ НАВУКОВАЙ ДУМКІ

У Беларусі ў другой палове XIX ст. развіццё навуковай думкі насіла супярэчлівы і складаны характар. У сярэдзіне 1860-х гг. адбылася змена пакаленняў вучоных. Шмат у чым гэта было абумоўлена зменай прыярытэтаў у грамадска-культурным развіцці Беларусі пасля падаўлення паўстання 1863 г., асабістымі абставінамі даследчыкаў.

Пазітыўны ўплыў на вивучэнне старажытнасцяў у Беларусі аказала дзейнасць Маскоўскага археалагічнага таварыства, створанага ў 1867 г. Па ініцыятыве заснавальніка таварыства графа А. Уварава сталі праводзіцца археалагічныя з’езды, арганізацыя якіх безумоўна стымулявала і кансалідавала палявыя навуковыя даследаванні, садзейнічала іх прафесіяналізацыі. Асаблівую

актыўнасць усіх даследчыкаў беларускіх старажытнасцяў выклікала падрыхтоўка і правядзенне IX Археалагічнага з'езда ў Вільні ў 1893 г. Вялікую ролю ў вывучэнні мовы, фальклору, матэрыяльнай культуры Беларусі адыграла Паўночна-Заходняе аддзяленне Рускага геаграфічнага таварыства. Яно працавала нядоўга – з 1867 па 1875 г. – і было створана з афіцыйнымі мэтамі абгрунтавання поглядаў на Беларусь як неад'емную частку Расійскай імперыі, аднак згуртавала мясцовыя даследчыцкія сілы і заклала трывалы падмурак навуковага беларусазнаўства. Значную ролю ў гэтым кірунку адыграла дзейнасць Аддзялення рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук, а таксама Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі пры Маскоўскім універсітэце, Вольнага эканамічнага таварыства і інш. Намаганнямі перш за ўсё даследчыкаў-энтузіястаў апублікавана вялікая колькасць гістарычных крыніц, у тым ліку «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией» і інш.

У 60–80-я гг. XIX ст. прадоўжыў сваю шматгранную навуковую і грамадскую дзейнасць А. Кіркор. На старонках выдання «Живописная Россия» ў 1882 г. даследчык апублікаваў працы «Літоўскае Палессе» і «Беларускае Палессе» пра гісторыю і прыроду Беларусі, матэрыяльную і духоўную культуру беларускага народа. А. Кіркор напісаў нарыс развіцця беларускай літаратуры ў межах даследавання «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў», некаторы час выдаваў газету «Виленский вестник», затым з'яўляўся адным са стваральнікаў газеты «Новое время» ў Пецярбургу.

У 60–70-я гг. XIX ст. у навуковае жыццё Беларусі прыйшлі такія вучоныя, як М. Кусцінскі, П. Шэйн, А. Семянтоўскі, І. Насовіч, Я. Завіша, Ю. Крачкоўскі, некалькі пазней – М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, М. Доўнар-Запольскі, М. Янчук, А. Сапуноў і інш. Па даручэнні Рускага геаграфічнага таварыства І. Насовіч на аснове збору актаў і грамат Заходняй Русі XIV–XVIII стст. падрыхтаваў гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вучоны шмат папрацаваў пры падрыхтоўцы «Слоўніка беларускай гаворкі», выдадзенага ў 1870 г. Аб'ектыўным даследчыкам матэрыяльнай культуры беларускага народа праявіў сябе Ю. Крачкоўскі. Ён напісаў кнігі «Нарыс быту заходнярускага селяніна», «Быт заходнярускага селяніна», на старонках якіх змешчана шмат рэдкіх назіранняў. Надзвычай апантана займаўся краязнаўствам магілёўскі губернатар А. Дамбавецкі. Ён стаў ініцыятарам і рэдактарам выдання трохтомнай калектыўнай працы «Вопыт апісання Магілёўскай губерні...». Тут упершыню

на прыкладзе аднаго рэгіёна змешчана цэлая галерэя гісторыка-геаграфічнага, этнаграфічнага і культуралагічнага матэрыялу.

Адну з першых праграм збірання помнікаў народнай творчасці стварыў П. Шэйна. З дапамогай шматлікіх карэспандэнтаў даследчык сабраў і выдаў вялікую колькасць фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў. Ён жа апублікаваў кнігі «Беларускія народныя песні», «Матэрыялы для вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю» і інш. Як карэспандэнт П. Шэйна пачынаў сваю навуковую дзейнасць М. Нікіфароўскі. У пачатку 1890-х гг. даследчык выступіў з самастойнымі працамі, прысвечанымі Віцебскай губерні. Самай буйной з іх з'яўляецца «Нарысы прастанароднага жыцця-быцця ў Віцебскай Беларусі і апісанне прадметаў побыту», выдадзеная ў Віцебску ў 1895 г.

Яркі след у развіцці беларускай навукі пакінуў Е. Раманаў. Ён падрыхтаваў пятнаццацітомнае выданне «Беларускі зборнік», з іх даследчык паспеў выдаць толькі дзевяць, астатнія часткова страчаны. Вучоны арганізаваў выпуск трох тамоў «Магілёўскай даўніны», а таксама «Матэрыялаў па этнаграфіі Гродзенскай губерні», «Матэрыялаў па гістарычнай тапаграфіі Віцебскай губерні. Веліжскі павет» і інш.

Вучоным-энцыклапедыстам па праву лічыцца А. Сапуноў, які падрыхтаваў працы «Рака Заходняга Дзвіна», «Матэрыялы па гісторыі і геаграфіі Дзісенскага і Вялейскага паветаў Віленскай губерні», «Віцебская даўніна» і інш. Значны ўклад у вывучэнне беларускіх старажытнасцяў унеслі таксама У. Завітневіч, Г. Татур, В. Шукевіч, А. Снітко, Н. Авянарыус і інш.

Беларускія даследчыкі зрабілі шмат для развіцця і папулярнасці прыродазнаўчых навук. З-за адсутнасці вышэйшых навучальных устаноў, афіцыйных даследчыцкіх цэнтраў прыродазнаўчая думка была засяроджана ў прыватных лабараторыях, фізічных кабінетах класічных гімназій і рэальных вучылішчаў. Значную ролю ў пашырэнні навуковых ведаў на тэрыторыі Беларусі адыграла заснаванне ў студзені 1898 г. Віленскага аддзялення Рускага тэхнічнага таварыства (РТТ). Вядучыя пазіцыі ў яго дзейнасці займалі інжынеры-чыгуначнікі, перш за ўсё такія вядомыя вынаходнікі, як К. Андэрс, С. Бачманаў. Цесную сувязь з таварыствам падтрымліваў Саюз папяровых фабрыкантаў у Расіі, які заснаваў дырэктар Добрушскай папяровай фабрыкі А. Стульгінскі. Па ініцыятыве Саюза пры РТТ была заснавана станцыя па выпрабаванні і даследаванні якасці паперы. А. Стульгінскі быў вядомы інжынер, вынаходнік, арганізатар вытворчасці і грамадскі дзеяч. Па яго ініцыятыве ўпершыню ў Расійскай імперыі на Добрушскай папяровай фабрыцы быў уведзены

8-гадзінны рабочы дзень. А. Стульгінскі таксама стаў пачынальнікам пабудовы ў Добрушы першай на тэрыторыі Беларусі электрастанцыі, якая пачала сваю дзейнасць у 1889 г.

Шырокую вядомасць і прызнанне ў навуковай грамадскасці Еўропы ў канцы XIX ст. атрымалі працы ўраджэнца Беларусі Я. Наркевіча-Ёдкі. Вучоны доўгі час праводзіў эксперыменты ў сваім радавым маёнтку Надднёман. Ён вывучаў уплыў электрычнасці на расліны, праводзіў даследаванні па прыёме і перадачы электрычных сігналаў без проваду, прапанаваў метады кантролю фізічнага стану і здароўя чалавека, заснаваны на атрыманні электраграфічных адбіткаў, метады электратэрапіі паралізаваных і нервовых хворых.

Першы ў Расійскай імперыі навуковы фізіка-матэматычны часопіс выдаваў К. Чаховіч, які быў членам вядучых навуковых таварыстваў, вынаходнікам канструкцый даследчых і дэманстрацыйных прылад, аўтарам прац па фізіцы электрычных і магнітных з'яў, оптыцы і спектраскапіі, метэаралогіі. Распрацоўшчыкам першага ў Расійскай імперыі вучэбнага курса практычнай механікі быў ураджэнец Рэчыцкага павета М. Ястрэмбскі. У маёнтку Нянькаў Навагрудскага павета многія гады праводзіў даследаванні па заалогіі, батаніцы У. Дыбоўскі, працы якога мелі еўрапейскую вядомасць. Таленавітым даследчыкам быў ураджэнец Гомельшчыны, заслужаны прафесар Кіеўскага ўніверсітэта В. Ермакоў. Яго імя было шырока вядома навуковай грамадскасці Еўропы дзякуючы працам і адкрыццям у галіне матэматыкі. Ён быў выдатны педагог, аўтар многіх падручнікаў, а таксама заснавальнік і выдавец першага ў Расійскай імперыі «Часопіса элементарнай матэматыкі». Вялікі ўклад у развіццё эвалюцыйнай палеанталогіі зрабіў У. Кавалеўскі, а яго брат А. Кавалеўскі стаў заснавальнікам эвалюцыйнай эмбрыялогіі. Паспяховае развіццё крыягеннай тэхнікі немагчыма было б без ґрунтоўных даследаванняў Ж. Урублеўскага. Яго брат Э. Урублеўскі зрабіў шмат для вывучэння хімічнага складу газаў.

РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай ЛІТАРАТУРЫ

Гэты працэс у другой палове XIX ст. адбываўся ў неспрыяльных умовах, калі беларускае друкаванае слова было вельмі абмежавана ў патэнцыяльных магчымасцях убачыць свет на старонках перыядычных ці асобных выданняў. Аднак у беларускай літаратуры адбываліся працэсы, звязаныя з умацаваннем дэмакратычных тэндэнцый, прынцыпаў крытычнага рэалізму. Адною з найбольш яркіх

постацяў гэтага перыяду з'яўляецца Ф. Багушэвіч. У свае маладыя гады пісьменнік удзельнічаў у паўстанні 1863 г., што безумоўна паўплывала на моцныя патрыятычныя матывы яго паэзіі. У пачатку 1890-х гг. Ф. Багушэвіч выдаў зборнікі «Дудка беларуская», «Смык беларускі». У яго паэзіі гучалі вострасацыяльныя матывы, асэнсаванне становішча простага чалавека, прыгнечанага селяніна, а таксама матывы нацыянальнага адраджэння. Паэт верыў ва ўзнаўленне гістарычнай свядомасці народа, звяртаў увагу чытачоў на шматвяковую гісторыю беларускай дзяржаўнасці.

У развіцці літаратуры асобнае месца займае рэвалюцыйная публіцыстыка К. Каліноўскага, але яна не мела непасрэднага ўплыву на грамадска-літаратурны працэс у Беларусі, паколькі знаходзілася пад забаронай. Публіцыстыка К. Каліноўскага, змешчаная на старонках «Мужыцкай праўды», увасобленая ў «Лістах з-пад шыбеніцы», не пазбаўлена літаратурна-мастацкіх вартасцяў, стала адлюстраваннем пэўнай палітычнай ідэі. Тэматычна яна была звязана з падзеямі паўстання 1863 г., што было характэрна для многіх іншых аўтараў і іх літаратурных твораў.

Паслядоўнікам Ф. Багушэвіча ў паэзіі стаў А. Гурыновіч. У перыяд вучобы ў Пецябургскім тэхналагічным інстытуце ён пэўны час узначальваў нелегальны «Гурток моладзі польска-літоўска-беларускай і маларускай». А. Гурыновіч верыў у жыццёвае прымяненне сацыялістычных ідэй, заклікаў да барацьбы з самадзяржаўем. Пісаў на беларускай, рускай, польскай мовах. Вядомы яго вершы «Дзякуй табе, браце Бурачок Мацею...», «Перш душылі паны...», «Што ты спіш, мужычок...», «Бор» і інш. А. Гурыновіч сабраў цікавы этнаграфічны матэрыял, зрабіў шмат запісаў беларускага фальклору.

Прыкметны ўклад у развіццё беларускай літаратуры ўнёс Я. Лучына (І. Неслухоўскі). Ён пісаў на беларускай, польскай, рускай мовах. Тэматычна яго творчасць была звязана пераважна з жыццём беларускай вёскі, галоўны яго герой – селянін як найбольш варты прадстаўнік бацькаўшчыны і носьбіт сапраўднай маральнасці. Я. Лучына верыў у тэхнічны прагрэс, сілу асветніцтва. Яго прамые належыцы нарыс «З крывавых дзён», які прысвечаны падзеям паўстання 1863 г. Я. Лучына займаўся збіраннем беларускага фальклору, перакладамі літаратурных твораў з польскай і рускай моў, быў добрым знаўцам айчыннай гісторыі і культуры. Беларускія вершы Я. Лучыны склалі кнігу «Вязанка», якая ўбачыла свет у Пецябургу ў 1903 г.

У агульнадэмакратычным кірунку развівалася творчасць А. Абуховіча, Ф. Тапчэўскага, аднак іх літаратурная спадчына засталася невялікай. У канцы XIX ст. пачынаецца творчая дзейнасць К. Каганца, Ядвігіна Ш., якая ў поўнай меры разгарнулася ў пачатку XX ст.

ПЕРЫЯДЫЧНЫ ДРУК

У другой палове XIX ст. перыядычны друк быў прадстаўлены перш за ўсё афіцыйнымі выданнямі, такімі як «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости». Яны даводзілі чытачам урадавую думку, палітыку, але з гадамі на іх старонках усё часцей з'яўляліся краязнаўчыя, этнаграфічныя матэрыялы, публікацыі старажытных дакументаў на беларускай мове і інш. У 1886 г. пачала выходзіць першая прыватная газета «Минский листок», якая праіснавала да 1902 г. Гэта выданне мела ліберальны кірунак, на яго старонках друкаваліся літаратурныя творы, рэцэнзіі, агляды культурнага жыцця. Змяшчаліся тут таксама даследаванні М. Доўнар-Запольскага, М. Янчука і інш. Газета садзейнічала яднанню мясцовай інтэлігенцыі, выступала ў якасці своеасаблівага арганізатара культурнага жыцця.

ТЭАТР І МУЗЫКА

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. былі забаронены тэатральныя пастаноўкі на польскай мове. Фактычна спыніліся сцэнічныя імпрэзы, якія наладжваліся В. Дуніным-Марцінкевічам. У 60–90-я гг. XIX ст. пашырэнне атрымалі аматарскія тэатральныя пастаноўкі. У 1892 г. у мястэчку Радашкавічы была арганізавана спроба наладзіць спектакль на беларускай мове па п'есе Ядвігіна Ш. «Злодзей», але пастаноўка, якая мела дабрачынныя мэты, была забаронена ўладамі. Аматарскія тэатральныя гурткі існавалі ў Пінску, Слуцку, Полацку, Слоніме, Ашмянах і інш. Самадзейныя калектывы выкарыстоўвалі творы М. Гогаля, І. Катлярэўскага і інш. У 1880–90-я гг. аматарскія калектывы пачалі самаарганізоўвацца ў больш буйныя аб'яднанні – мастацка-творчыя гурткі і таварыствы. Гэта Мінскае музычна-літаратурнае таварыства, Гродзенскае літаратурна-музычнае таварыства, Полацкі музычна-драматычны гурток аматараў і інш. Найбольш значнай і шматбаковай была дзейнасць Мінскага таварыства аматараў прыгожых мастацтваў,

час плённай працы якога прыпадае на пачатак XX ст. У 1890 г. у Мінску адкрыўся гарадскі тэатр. Першай пастаноўкай стаў драматычны спектакль «Сфінкс» А. Фелье ў выкананні аматараў. У тэатры выступалі оперныя, драматычныя і аперэтакныя калектывы. У гарадах Беларусі гастраліравалі рускія і ўкраінскія драматычныя трупы. Асаблівым поспехам карысталіся Маскоўскі Малы тэатр, ўкраінскія трупы пад кіраўніцтвам М. Крапіўніцкага і М. Старыцкага.

Першая музычная школа ў Беларусі была адкрыта ў Мінску ў 1894 г. У развіцці песеннага мастацтва прыкметную ролю адыграла Мінскае вучылішча арганістаў, заснаванае ў 1871 г. Для станаўлення музычнага мастацтва значную ролю адыгралі гастролі вядомых кампазітараў і музыкантаў С. Рахманінава, Ф. Шаляпіна і інш. Расло майстэрства мясцовых музыкантаў. З поспехам выступаў з канцэртамі на радзіме, у Кракаве, у Франкфурце-на-Майне вядомы збіральнік народных песень і танцаў, кампазітар і скрыпач М. Ельскі. Шырокае прызнанне ў Беларусі мела творчасць гродзенскага арганіста І. Глінскага. У канцы XIX ст. пачалася музычная дзейнасць беларускіх кампазітараў М. Чуркіна і В. Залатарова.

АРХІТЭКТУРА І ГОРАДАБУДАЎНІЦТВА

У другой палове XIX ст. у архітэктуры Беларусі шырокае распаўсюджванне атрымліваюць грамадзянскае дойлідства, прамысловае будаўніцтва. З'яўляюцца новыя тыпы будынкаў – заводы, вакзалы, гасцініцы, бальніцы і інш. Узвядзенне культавых будынкаў, сядзібна-паркавых ансамбляў прыкметна скарачаецца. У гэты час панавала эклектыка. Рознастэлевасць у абліччы гарадоў залежала галоўным чынам ад мастацкіх густаў заказчыкаў. Эклектыка пераважала перш за ўсё ў пабудовах масавага прызначэння – даходныя дамы, навучальныя ўстановы, вакзалы, банкі і інш. Большасць будынкаў, узведзеных у гэты перыяд, вызначалася лаканічнасцю дэкару, і гэтым беларуская архітэктура адрознівалася ад рускай. Элементы готыкі былі выкарыстаны пры пабудове касцёла Святога Роха ў Мінску, Халяўшчынскага касцёла ў Раўбічах. «Рускі» стыль знайшоў увасабленне ў будаўніцтве шэрагу праваслаўных храмаў (сабор Аляксандра Неўскага ў Барысаве, Ільінская царква ў Бешанковічах і інш.), а таксама ў жыллёвым і грамадзянскім дойлідстве (будынкi Віленскага вакзала, жаночай гімназіі і рэальнага вучылішча ў Мінску, гарадскога тэатра ў Магілёве, гарадской думы ў Гомелі і інш.). Прыёмы неаготыкі былі выкарыста-

ны пры пабудове сядзіб ў Расонах, Станькаве і інш. Рацыяналізм і прагматызм запатрабаванняў часу і жыцця перыяду разгортвання мадэрнізацыйных працэсаў, станаўлення і актыўнага развіцця буржуазных адносін выявіўся ў з'яўленні на мяжы XIX–XX стст. прынцыпова новага стылявога кірунку ў архітэктуры – мадэрну. Новы стыль стаў адыходам ад пераймальніцтва і кампілятывізму папярэдняга перыяду развіцця дойлідства, звязанага з панаваннем эклектызму і гістарызму. Сацыяльнае сталенне прадпрымальніцкіх колаў выявілася таксама ў спробах самавызначэння і ў культуры, з'яўленні ў ёй пластоў, адпаведных іх ладу жыцця. На ўсталяванне мадэрна значны ўплыў аказала фарміраванне капіталістычнага рынку, запатрабаванасць эстэтыкі, адпаведнай індывідуальным густам і звычкам заказчыка. Галоўным прынцыпам мадэрна стала адлюстраванне асаблівасцей сучаснасці ў нязвыклых стылявых формах. Яскравым прыкладам пабудовы ў стылі мадэрн стаў сядзібны дом у в. Чырвоны Бераг.

ВЫЯЎЛЕНЧАЕ МАСТАЦТВА

У другой палове XIX ст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі не было мастацкіх навучальных устаноў. Адпаведную адукацыю атрымлівалі ў Пецябургу, Маскве, Варшаве і інш. Прыкметную ролю ў развіцці беларускага мастацтва адыграла Віленская рысавальная школа, заснаваная ў 1886 г. Выяўленчае мастацтва ў гэты перыяд характарызаваўся нарастаннем рэалістычных тэндэнцый, якія прыйшлі на змену класіцызму і рамантызму папярэдняга часу.

У развіцці жывапісу Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст. адным з прыярытэтных з'яўляўся гістарычны жанр. Прызнаным майстрам гістарычных палотнаў стаў К. Альхімовіч. У маладыя гады ён удзельнічаў у паўстанні 1863 г. і ў сувязі з гэтым значную частку свайго жыцця правёў па-за межамі радзімы, атрымаў і ўдасканалваў мастацкую адукацыю ў Вільні, Варшаве, Мюнхене, Парыжы. У яго гістарычных кампазіцыях прысутнічаюць патрыятычныя матывы, выкліканыя асабістымі адносінамі да падзей мінулага. У сваіх работах К. Альхімовіч узнавіў многія сюжэты гісторыі Вялікага Княства Літоўскага і паўстання 1863 г. Вядомасць атрымалі яго палотны «Пахаванне Гедзіміна», «Пасля бітвы», «Хрысціянскія пакутнікі», «На этапе», «Смерць Глінскага ў турме» і інш. Працаваў К. Альхімовіч і ў бытавым жанры («Жніво», «Дажынкi» і інш.), і як графік (ілюстрацыі да твораў А. Міцкевіча, Ю. Славацкага).

У гістарычным жанры засведчыў сябе сын вядомага кампазітара С. Манюшкі жывапісец Я. Манюшка. Найбольш вядомая яго карціна «Шлюб Зігфрыда». Вялікую цікавасць да гістарычнай тэматыкі, асабліва старажытнасцяў Вялікага Княства Літоўскага, праяўляў Ф. Дмахоўскі. Яму належаць кампазіцыйныя партрэты беларуска-літоўскіх князёў, выкананыя ў тэхніцы літаграфіі, а таксама выявы гербаў Полацка і Віцебска.

Значнае развіццё атрымаў бытавы жанр. У гэтым кірунку вылучаюцца работы Н. Сілівановіча. Выхаванец Пецяярбургскай акадэміі мастацтваў, ён ніколі не парываў з радзімай. Многія яго палотны звязаны з роднай вёскай Цынцавічы, што на Маладзечаншчыне. У іх ліку «Партрэт бацькі», «Партрэт яўрэя» і інш. Н. Сілівановіч удзельнічаў у стварэнні мазаічнай кампазіцыі «Тайная вячэра» для галоўнага іканастанса Ісакіеўскага сабора ў Пецяярбургу. За гэту работу яму было прысвоена званне акадэміка. Мастак шмат падарожнічаў па Беларусі, адкуль прывозіў матэрыял для сваіх бытавых кампазіцый. Па матэрыялах паездак ён напісаў карціны «Дзеці ў двары», «У школу» і інш. У бытавым жанры працаваў Д. Баркоўскі, але захаваліся толькі нешматлікія яго работы. У іх ліку акварэльны эскіз карціны «Беларуская карчма». Як партрэтYST працаваў Б. Русецкі. З яго творчай спадчыны найбольш вядомы «Аўтапартрэт», «Жаночы партрэт» і інш. Амаль ва ўсіх відах і жанрах выяўленчага мастацтва пакінуў след А. Ромер. Ён быў выдатным жывапісцам, графікам, скульптарам, мастацтвазнаўцам. Удзельнічаў у паўстанні 1863 г., за што быў зняволены, а пасля жыў за мяжой. У 1874 г. вярнуўся на радзіму. Найбольш поўна здольнасці А. Ромера праявіліся ў партрэтным жанры. Ён стварыў вялікую колькасць партрэтаў сучаснікаў. Сярод іх – «Аўтапартрэт», «Партрэт бацькі», «Партрэт маці», «Партрэт скульптара Яцунскага» і інш.

У развіцці жывапісу Беларусі ў другой палове XIX ст. важнае месца займаў пейзажны жанр. Выдатным яго прадстаўніком быў А. Гараўскі. Ужо студэнцкія работы яго ў Пецяярбургскай акадэміі мастацтваў атрымалі прызнанне і былі адзначаны медалямі. Найбольш значныя карціны мастака прысвечаны роднай Міншчыне. Сярод іх – «Вечар у Мінскай губерні», «Бераг ракі Свіслач», «Ліпы», «На Бацькаўшчыне» і інш. Будучы патрыётам Беларусі, А. Гараўскі шанаваў культуру і мову народа.

Значны след у развіцці выяўленчага мастацтва Беларусі пакінуў выдатны графік, музыкант Н. Орда. У сувязі з удзелам у паўстанні 1830–1831 гг. ён вымушаны быў эміграваць. У Парыжы Н. Орда вучыўся кампазітарскаму майстэрству ў Ф. Шапэна, стаў аўтарам

некалькіх паланэзаў. Яго музычныя здольнасці вельмі высока ацаніў Ф. Ліст. Але больш увагі Н. Орда надаваў выяўленчаму мастацтву. Пасля вяртання ў 1856 г. на радзіму з планшэтам і алоўкам абыйшоў амаль усю Беларусь. Пакінуў накіды і акварэльныя замалёўкі многіх гістарычных помнікаў і месцаў. Каля 40 акварэляў прысвяціў Гродну, 20 малюнкаў – Мінску, шмат работ – Магілёву і яго ваколіцам і г. д.

Адным з буйнейшых мастакоў-графікаў быў М. Андрыёлі. Удзельнік паўстання 1863 г., ён быў вымушаны, пазбягаючы заключэння ў турму, эміграваць. Жывучы ў выгнанні, стварыў шмат графічных лістоў, у якіх адлюстраваны падзеі паўстання. У 1871 г. вярнуўся з эміграцыі, але мусіў доўгі час жыць і працаваць у Варшаве. М. Андрыёлі многія работы прысвяціў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Асабліваю цікавасць выклікаюць яго работы «Смерць Кейстута», «Сутычка ліцвінаў з крыжаносцамі», «Гусляр» і інш.

У 1890-я гг. адбываецца ўздым у развіцці мастацкага жыцця ў Беларусі, ствараюцца прыватныя мастацкія школы ў Віцебску і Мінску. На гэты перыяд прыпадае пачатак творчай дзейнасці новага пакалення мастакоў – Ю. Пэна, Ф. Рушчыца, Я. Кругера, В. Бялыніцкага-Бірулі.

УМОВЫ ЎТВАРЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ

Еўрапейскія краіны ў XIX ст. у поўнай меры закранулі працэсы этнічнай эмансipaцыі народаў, росту нацыянальных рухаў. Іх істотнай перадумовай была сацыяльная мабілізацыя грамадства ў выніку разлажэння феадальна-саслоўнай сістэмы. Беларускі этнас прайшоў складаны шлях да станаўлення нацыі сучаснага тыпу. Супярэчлівасць гэтага шляху, ваганне працэсаў развіцця этнічнай свядомасці і нацыянальнай культуры паміж заходняй і ўсходняй цывілізацыямі абцяжарвала вызначэнне інтэлігенцыяй свайго месца, гістарычных абрысаў нацыянальнай ідэі і ўвогуле самавызначэнне беларускай нацыі. Аб'ектыўна працэс яе фарміравання ў XIX – пачатку XX ст. вызначаўся асаблівасцямі і характарам сацыяльна-эканамічнай мадэрнізацыі краіны, запаволенасцю працэсу мабілізацыі сацыяльнай структуры грамадства, кірункам і вынікамі палітыкі расійскага ўрада ў Беларусі, традыцыйнымі рысамі нацыянальна-культурнага развіцця, недастатковымі тэмпамі пашырэння пісьменнасці. Праз шэраг складаных этапаў у сваёй эвалюцыі этнагенез беларусаў у XIX ст., асабліва ў яго апошнія дзесяцігоддзі, і на

пачатку XX ст. значна паскорыўся і выйшаў на стадыю станаўлення нацыі сучаснага тыпу.

Пасля падаўлення паўстання 1863 г. царызм канчаткова пазбавіўся ілюзій наконт польскіх культурна-палітычных уплываў на тэрыторыі Беларусі і перайшоў на шлях інтэнсіўнай русіфікацыі. Асноўныя прынцыпы гэтай палітыкі на новым этапе былі закладзены ў 1863–1865 гг. віленскім генерал-губернатарам М. Мураўёвым, з якім звязана жорсткае падаўленне паўстання 1863 г. Стваралася сацыяльная база новай палітыкі – пашыралася расійскае землеўласніцтва. Спрыяльнай глебай для русіфікацыі ў афіцыйных колах лічылася таксама шматлікае беларускае праваслаўнае сялянства. У грамадска-культурным жыцці на тэрыторыі Беларусі месца польскай мовы паступова займала руская. Гэты працэс падмацоўваўся рэпрэсіўнымі мерапрыемствамі ўрада супраць шляхты, прадстаўнікоў польскага нацыянальнага руху, а таксама зменамі у самім польскім грамадстве пад уплывам інтэнсіўнага росту буржуазных адносін. Школа цалкам была пераведзена на рускую мову навучання. Вышэйшыя навучальныя ўстановы і беларускамоўны друк адсутнічалі. Выкарыстанне беларускай мовы не дапускалася ні ў школе, ні ў дзяржаўных установах, ні ў друку, за выключэннем толькі этнаграфічных публікацый. Прычым і настаўнік, і праваслаўны святар, і дзяржаўны чыноўнік, і афіцыйная газета настойліва і паслядоўна даказвалі беларусам, што яны – рускія і не маюць ніякіх адрозненняў, акрамя лакальна-дыялектных. Адапаведным чынам пісалася і беларуская гісторыя.

Станаўленне буржуазнага грамадства другой паловы XIX ст. мела ў Беларусі шэраг спецыфічных рыс. Забарона яўрэям сяліцца па-за межамі гарадоў і мястэчак, эканамічная слабасць гарадоў, немагчымасць знайсці ў іх працу для вялікай колькасці беззямельных і малазямельных сялян, стрымліванне разлажэння памешчыцкага землеўладання адмоўна адбіліся на працэсах фарміравання сацыяльнай структуры буржуазнага грамадства, дэфармавалі нацыянальны склад гарадскога насельніцтва і ў канчатковым выніку стрымлівалі станаўленне беларускай нацыі. Прычым беларуская нацыянальная буржуазія знаходзілася яшчэ на стадыі станаўлення і ўяўляла найбольш нязначную частку мясцовай шматнацыянальнай буржуазіі. Асноўныя капіталы края знаходзіліся ў распадзённым польскіх і рускіх памешчыкаў, яўрэйскіх купцоў і прамыслоўцаў. Беларуская аграрная буржуазія, падзеленая па веравызнанні на праваслаўных і каталікоў, да канца не ўсвядоміла свайго нацыянальнага адзінства і часта індывідуальна ставілася да праяў беларускага нацыянальнага руху.

Слабасць эканамічнай эліты, буржуазіі і дваранства, стала прычынай нешматлікасці і маруднага сталення нацыянальнай інтэлігенцыі. Эліта беларускага грамадства фактычна не дарасла да асэнсавання сваіх уласных дзяржаўна-палітычных ідэалаў. Адна з асаблівасцей працэсаў фарміравання беларускай інтэлігенцыі – гэта страта пераемнасці паміж рознымі пакаленнямі з-за прычын перш за ўсё палітычнага характару (рэпрэсіі ў сувязі з актыўным удзелам яе прадстаўнікоў у вызваленчых паўстаннях, дзейнасці нелегальных арганізацый і г. д.). Неспрыяльныя ўмовы развіцця нацыянальнай культуры абумовілі наяўнасць яшчэ адной спецыфічнай рысы інтэлігенцыі Беларусі – яна стала донарам узбагачэння культур суседніх народаў, прычым гэта функцыя прывяла фактычна да страты пераважнай часткі ўласнай культурнай эліты, збяднення інтэлектуальнага жыцця. Донарская функцыя інтэлігенцыі – гэта шмат у чым нерэалізаваная магчымасць растучай сацыяльнай мабільнасці на радзіме, шанс павысіць свой сацыяльны статус на чужбіне. Беларуская інтэлігенцыя была двух-, а нярэдка і трохмоўнай. Да пачатку XX ст. працы беларускіх даследчыкаў і публіцыстаў выдаваліся перш за ўсё на польскай ці рускай мове, і толькі ў «нашаніўскі» перыяд з’яўляюцца работы, напісаныя па-беларуску.

Адным з істотных фактараў станаўлення беларускай нацыі былі міграцыйныя працэсы. Яны ахапілі ў канцы XIX – пачатку XX ст. у значнай ступені сялянства. Гэта і сезонныя перамяшчэнні з мэтай знайсці заробак, і больш сталая працоўная дзейнасць на прамысловых прадпрыемствах цэнтральнай часткі Расіі, шахтах і рудніках Данбаса, партах Рыгі і Адэсы і г. д. У працэсе працоўнай дзейнасці ажыццяўляўся пастаянны абмен этнакультурнай інфармацыяй. У канцы XIX ст. за межамі кампактнага рассялення беларусаў пражывала звыш 540 тыс. чалавек. Тут не ўлічаны тыя, хто выехаў для працы на прамысловыя і сельскагаспадарчыя прадпрыемствы Амерыкі, Заходняй Еўропы і Аўстраліі. У Пецяярбургу беларусы на мяжы XIX–XX стст. і пазней складалі найбуйнейшую групу іншаэтнічнага насельніцтва. Звыш 30 тыс. рабочых (без уліку членаў іх сямей) працавала на прадпрыемствах Масквы і Адэсы. Уплывай была знешняя міграцыя ў Беларусь чыноўнікаў, ваеннаслужачых, памешчыкаў, прадстаўнікоў вольных прафесій і г. д. У канцы XIX ст. яны складалі больш за 2 % насельніцтва і былі выхадцамі пераважна з цэнтральных губерняў Расіі, Прыбалтыкі, Украіны.

Складванню нацыі аб’ектыўна садзейнічала стварэнне адзінага эканамічнага рэгіёна ў межах этнагенетычных працэсаў. Пашы-

рэне гандлёва-эканамічных сувязяў паміж рознымі часткамі Беларусі дазволіла прадстаўнікам карэннай нацыянальнасці лепш самаўсвядоміць сваю этнічную агульнасць. Паскарэнне тэмпаў эканамічнага развіцця, пашырэнне капіталістычнага прадпрымальніцтва ў прамысловасці, пераарыентацыя памешчыцкіх гаспадарак на рынак, развіццё гандлю і шляхоў зносін, інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва спрыялі стварэнню на тэрыторыі Беларусі адзінага эканамічнага рэгіёна. Аднак гэты аб'ектыўны працэс стрымліваўся агульным кірункам палітыкі ўрада.

Сацыяльнай асновай станаўлення беларускай нацыі ў сучасным яе разуменні сталі тыя колы грамадства, якія ўзняліся да неабходнасці разумення сваёй самаatoesнасці і ўжо разумелі і падкрэслівалі сваю адметнасць ад палякаў, насуперак часам старашляхецкай традыцыі. Гэтыя памкненні знаходзілі падтрымку ў некаторых выпадках з боку асобных расійскіх чыноўнікаў, якія бачылі неабходнасць пашырэння сярод беларусаў разумення асобнасці ад палякаў, але ў якасці сродку вырашэння гэтай задачы бачылі невысокую эфектыўнасць гвалтоўнай русіфікацыі. Тут паўплывала таксама і агітацыя з боку мясцовай дэмакратычнай інтэлігенцыі, сацыялістычнай моладзі, якія імкнуліся адасобіць сябе ад старашляхецкай традыцыі. Аб'ектыўнае і ў пэўнай ступені суб'ектыўнае адыгралі ролю ў вызначэнні ў якасці прыярытэтнага шляху станаўлення беларускай нацыі ў другой палове XIX – пачатку XX ст., які быў заснаваны на этнапалітычнай эмансipaцыі беларускага сялянства, выкарыстанні традыцыйных пластоў народнай культуры.

Істотнае ўзмацненне русіфікацыі пасля падаўлення паўстання 1863 г. стала штуршком для пошукаў самаідэнтыфікацыі сярод інтэлігенцыі Беларусі. Нават мясцовыя праваслаўныя чыноўнікі, сутыкнуўшыся з калегамі, прыбыўшымі з велікарускіх губерняў, успрымалі сваю этнічную адметнасць. У апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. сярод беларускай інтэлігенцыі ішла работа па фарміраванні беларускай нацыянальнай ідэі як асновы развіцця нацыянальна-культурнага руху, ідэалагічнай асновы нацыятворчых працэсаў. У той жа час на мяжы XIX–XX стст. вызначэнне этнічнай прыналежнасці беларускім сялянам ускладнялася наяўнасцю некаторых стэрэатыпаў, звязаных з неабходнасцю засваення рускай ці польскай мовы, з якімі звязвалася магчымасць сацыяльнага поспеху. Для многіх сялян уяўлялася бяспрэчнай перавага рускай і польскай культур над іх вясковай культурай і простаай мовай. Гэта часам выклікала насмешлівае стаўленне да ўсяго свай-

го, вясковага, асабліва сярод тых, хто змог узняцца па сацыяльнай лесвіцы. У той жа час дзеячы беларускага нацыянальнага руху апелявалі да этнічнай культуры, мовы простага народа як важнейшых каштоўнасцей, абгрунтоўвалі неабходнасць адраджэння іх высокага статусу. Нацыянальная агітацыя ўскладнялася таксама недастатковай развітасцю сродкаў камунікацыі.

ТЭРЫТОРЫЯ ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫ

Тэрыторыя ўкладвалася ў асноўным у межы пяці губерняў: Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай. Атлас А. Рыціхіна і складзеная ім «Этнаграфічная карта Еўрапейскай Расіі» акрэслівалі тэрыторыю рассялення беларусаў: «на захадзе ад Сувалак і Беластока далей па рэках Нараў, Ясельда, Прыпяць да яе ўпадзення ў Днепр, на поўнач і ўсход паўночней Вільні, далей на Свянцяны, Люцын, Вялікія Лукі на захад ад Вязьмы і Мгліна, далей па Дняпры да вусця Прыпяці». Я. Карскі, М. Доўнар-Запольскі, члены Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі на аснове этналінгвістычных прыкмет пашыралі этнічную тэрыторыю беларусаў на правабярэжжа Прыпяці, а на ўсходзе – да Ржэва і Бранска.

Галоўным арэалам кансалідацыі беларускай нацыі былі цэнтральная і паўночна-заходняя часткі Беларусі. Тут быў найвышэйшы працэнт пісьменнага насельніцтва (да 70 % у 1913 г. сярод мужчын) і пражывала каля 70 % карэспандэнтаў газеты «Наша ніва». Этнакансалідацыйны працэс марудна адбываўся ў паўночна-ўсходняй і ўсходняй частках Беларусі. Значнай доля беларусаў была (паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г. аб роднай мове) у Веліжскім (87,5 %), Невельскім (84,0 %), Себежскім (47,1 %) паветах Віцебскай губерні, Красненскім (90,0 %) павеце Смаленскай губерні, Суражскім (каля 70 %) павеце Чарнігаўскай губерні і некаторых іншых, што знаходзяцца па-за межамі тэрыторыі сучаснай беларускай дзяржавы. На прасторы апошняй удзельная вага прадстаўнікоў карэннай нацыяльнасці перавышала 73 %.

У канцы XIX – пачатку XX ст. тэрмін «Беларусь», этнонім «беларусы» замацоўваліся за ўсёй этнічнай тэрыторыяй беларусаў і паступова выцеснілі ўсе іншыя агульныя для Беларусі назвы. Аднак гэты працэс быў супярэчлівым і незавершаным. Саманазва беларусаў не набыла ў той час выразнага адзінага агульнанацыянальнага зместу. Поруч з ёй ужываліся канфесіяналізмы «рускія» і «палякі», адпаведна падзелу на праваслаўных і каталікоў, а частка насельніцтва

Беларусі называла сябе тутэйшымі. Яшчэ нярэдка ўжываўся тэрмін «ліцвіны», асабліва ў заходніх раёнах Беларусі. У некаторых мясцовасцях існавалі рэгіяльныя назвы, якія адносіліся да значных тэрыторый – «палешукі» для ўсяго Палесся, «пінчукі», «брашчане» – для яго асобных частак. Тым не менш адбыліся істотныя зрухі ў этнічнай самасвядомасці беларусаў. Паводле даных перапісу 1897 г. аб роднай мове, 51,8 % агульнай колькасці прадстаўнікоў спадчыннага дваранства прызнавалі сябе беларусамі. З ліку асабістых дваран 25,9 % назвалі сваёй роднай мовай беларускую. Каля 20 % урачоў і 21 % настаўнікаў таксама лічылі сваёй роднай мовай беларускую. Сялянства, пралетарыят і паўпралетарскія слаі грамадства ў Беларусі складаліся пераважна з прадстаўнікоў карэннага этнасу. Але адной са спецыфічных рыс станаўлення беларускай нацыі з’яўлялася тое, што каля 90 % яе прадстаўнікоў пражывала ў сельскай мясцовасці. Горад па этнічным складзе жыхароў быў пераважна небеларускім – прыкладна 40–50 % і нярэдка нават вышэй гарадскога і местачковага насельніцтва скаладалі яўрэі, што стала вынікам існавання мяжы рысы аселасці. Каля 20 % гараджан былі рускімі, 17,1 % – беларусамі. У другой палове XIX – пачатку XX ст. формай этнічнай самасвядомасці некаторай часткі гарадскога насельніцтва, асабліва ва ўсходняй Беларусі, быў «заходнерусізм».

БЕЛАРУСКІ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ РУХ

Паводле аднаго вобразнага параўнання, паміж спрэчкамі расійскіх і польскіх шавіністаў за ідэалагічна-культурнае і эканамічнае панаванне на тэрыторыі краю ўзрастаў беларускі нацыянальна-культурны рух. Гэтыя спрэчкі абудзілі ў пачынальнікаў беларускай нацыянальнай ідэалогіі пытанне: а хто такія беларусы?

У 1817 г. з’явілася першая навуковая публікацыя, прысвечаная беларускай народнай культуры. У 1822 г. К. Калайдовіч надрукаваў у «Трудах общества любителей российской словесности» артыкул «О белорусском наречии», дзе, параўноўваючы беларускую мову з рускай, адзначаў яе асобнасць. Вядомы чэшскі славіст П. Шафарык у 1842 г. выдаў даследаванне «Славянскі нарадапіс», дзе ўпершыню пазначыў тэрыторыю пашырэння беларускай мовы. У сваёй кнізе «Путешествие по Полесью и Белорусскому краю» П. Шпілеўскі акрэсліў ідэю аб чысціні беларускай мовы, яе блізкасці да старажытнай славянскай, пазбаўленасці іншамовных уплываў.

Па ініцыятыве кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі ў 1863 г. была выдадзена кніга «Рассказы на белорусском наречии», якая

прызначалася для выкарыстання ў вучэбным працэсе ў народных вучылішчах. Яна была напісана на беларускай мове і ўяўляла адзіную спробу выкарыстання ўрадавымі органамі мовы ў школе. У кнізе прысутнічала найбольш грунтоўная для XIX ст. канцэпцыя гісторыі беларусаў як асобнага народа, абгрунтаванне таго, што беларус незалежна ад канфесійнай прыналежнасці з'яўляецца беларусам, яго адметнасці ад паляка. Напярэдадні паўстання 1863 г. урадавымі органамі распрацоўваліся праекты выкарыстання беларускай мовы ў школе ў мэтах адлучэння беларусаў ад ідэі польскасці.

Беларусаў у XIX – пачатку XX ст. можна ў пэўнай меры аднесці да ліку маладых нацый, якія мелі няпоўную сацыяльную структуру, дзе звычайна адсутнічалі ўласныя эліты, а нярэдка і сярэднія гарадскія слаі. «Маладыя» нацыі ў мінулым ці ніколі не сфарміроўвалі ўласныя палітычныя структуры, ці іх традыцыі сярэдневяковай дзяржаўнасці былі разбураны напачатку новага часу. Акрамя беларусаў, у Расійскай імперыі да гэтай катэгорыі этнічных груп адносіліся ўкраінцы, літоўцы, эстонцы, латышы і інш. У сапраўднасці нельга вылучыць ідэальны тып «старой» ці «маладой» нацыі, ёсць мноства змешаных і пераходных формаў, з захаваннем рэшткаў уласных эліт і высокаразвітых культур.

Беларусы выйшлі на першую фазу сваёй нацыянальнай эмансipaцыі ў пачатку XIX ст., поруч з украінцамі і літоўцамі і апярэдзілі напачатку фінаў, эстонцаў і латышоў. У пачатку XIX ст. інтэлектуальнае жыццё Беларусі развівалася пераважна пад уплывам польскай культуры. Цэнтрам яго, як і ў Літве, выступаў Віленскі ўніверсітэт. У асяроддзі выкладчыкаў і студэнтаў у 1810-я – пачатку 20-х гг. пачалі з'яўляцца парасткі ідэі будучага беларускага нацыянальнага адраджэння. Прафесары Віленскага ўніверсітэта М. Баброўскі, І. Даніловіч паклалі пачатак збірання і вывучэння помнікаў беларускага пісьменства XVI–XVII стст. Для іх і блізкіх да іх па светапогляду віленскіх інтэлігентаў зразумелымі і папулярнымі былі ідэі аднаўлення Вялікага Княства Літоўскага і дзяржаўнасці беларускай мовы. Яны садзейнічалі абуджэнню цікавасці да гісторыі, культуры, вуснай народнай творчасці беларусаў-студэнтаў – сяброў таварыстваў філаматаў і філарэтаў, перш за ўсё Я. Чачота, Т. Зана і інш. Беларуская інтэлігенцыя таго часу фарміравалася пераважна з выхадцаў духавенства і збяднелай шляхты.

10 снежня 1831 г. у Парыжы было створана Таварыства літоўскае і рускіх зямель, у склад якога ўваходзілі А. Міцкевіч, І. Дамейка. Мэтаю таварыства было вывучэнне мінуўшчыны і гаспадаркі

Беларусі, Літвы і Валыні, дэманстрацыя сусветнай супольнасці, што насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага застаецца «адным з народаў Еўропы...». У сярэдзіне XIX ст. адчувальным становіцца ўплыў беларускай ліберальнай думкі, прадстаўленай гурткамі А. Кіркора ў Вільні, В. Дуніна-Марцінкевіча ў Мінску, А. Вярці-Дарэўскага ў Віцебску. Асобныя творы на беларускай мове ў гэты час стварылі Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, У. Сыракомля. Смак беларускай мовы даў адчуць сваім чытачам В. Дунін-Марцінкевіч. Творчасць і погляды гэтага кола інтэлігенцыі не заўсёды мелі акрэслены нацыянальны змест, але аб'ектыўна садзейнічалі развіццю нацыянальнай культуры і свядомасці.

Сярод дэмакратычнай інтэлігенцыі ў 60-я гг. XIX ст. сфарміравалася адносна невялікая група, для якой абсалютна зразумелым было ўяўленне, што Беларусь мае ўсе ўмовы для самастойнага развіцця. Лідарам гэтай групы быў К. Каліноўскі, які ўскосна выказаў ідэю аб самастойнасці Беларуска-Літоўскай рэспублікі. Першыя спробы нацыянальнай агітацыі былі вельмі эфемернымі і кароткачасовымі. Станаўленне беларускай інтэлігенцыі было цесна звязана з узнікненнем і развіццём нацыянальнага руху. Вялікае значэнне для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці мела дзейнасць шматлікіх збіральных і даследчыкаў фальклору, лінгвістаў, гісторыкаў, этнографаў. У другой палове XIX – пачатку XX ст. з'явіліся ґрунтоўныя працы І. Насовіча, М. Нікіфароўскага, Е. Раманава. Я. Карскага, М. Доўнар-Запольскага і інш., з выдання якіх пачынаецца развіццё навуковага беларусазнаўства. Нацыянальная агітацыя, звязаная з пашырэннем нацыянальнай свядомасці ў больш шырокія слаі насельніцтва, пачалася ў 80-я гг. XIX ст., найперш з дзейнасці народніцкай сацыяльна-рэвалюцыйнай арганізацыі «Гоман» і выдання аднайменнага гектаграфічнага часопіса (1884), беларускіх студэнцкіх арганізацый у Пецярбургу, Маскве. У публікацыях на старонках «Гомона» («Лісты аб Беларусі», «Пасланне да землякоў-беларусаў») дадзена тэарэтычнае абґрунтаванне самастойнасці, асобнасці беларускага этнасу, асэнсаванне складанасці яго гістарычнага шляху і нацыянальнай кансалідацыі. Гоманавыцы сцвярджалі самастойныя задачы беларускага нацыянальнага руху і ідэю свабоднага федэратыўнага пагаднення Беларусі з іншымі народамі дэмакратызаванай Расіі, а таксама вылучылі задачы перад інтэлігенцыяй па пашырэнні нацыянальнай самасвядомасці. Дачыненне да выдання «Гомона» мелі студэнты-ўраджэнцы Беларусі А. Марчанка, Х. Ратнер і інш.

Фундаментам ідэалогіі беларускага вызваленчага руху стала публіцыстыка Ф. Багушэвіча. У прадмове да зборніка «Дудка беларуская» і ў іншых творах ён даў гісторыка-філасофскае і мастацкае асэнсаванне лёсу беларускага народа, падкрэсліў пераемнасць багатых дзяржаўна-палітычных традыцый Вялікага Княства Літоўскага з сучаснымі задачамі сацыяльнага і палітычнага вызвалення і культурнага адраджэння беларускага народа.

На пачатку 90-х гг. XIX ст. у Маскве і Пецяярбургу дзейнічалі арганізацыі беларускага студэнцтва пад кіраўніцтвам А. Гурыновіча, М. Абрамовіча і інш. Вялікую ролю адыграла літаратурна-грамадская дзейнасць К. Каганца, А. Абуховіча і інш., краязнаўча-збіральніцкая праца Б. Эпімах-Шыпілы і г. д. Існавалі Гурток моладзі польска-літоўскай, беларускай і маларускай, Гурток беларускай народнай прасветы і культуры. Былі спробы выпуску нелегальнай газеты «Свабода», заснавання Рэвалюцыйнай партыі Беларусі. У 1902–1903 гг. на аснове гурткоў В. Іваноўскага, братоў А. і І. Луцкевічаў адбылася палітычная самаарганізацыя беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Была створана Беларуская рэвалюцыйная грамада, якая некалькі пазней стала называцца Беларускай сацыялістычнай грамадой.

Глыбокія якасныя змены адбыліся ў нацыянальным руху ў час рэвалюцыі 1905–1907 гг. Са з'яўленнем беларускамоўнага легальнага друку («Наша доля», «Наша ніва», пазней «Беларус», «Лучынка» і інш.), пашырэннем прафесійных, грамадска-культурных аб'яднанняў і гурткоў (Беларускі настаўніцкі саюз, Гродзенскі гурток беларускай моладзі, Беларускі музычна-драматычны гурток і г. д.), заснаваннем выдавецкіх суполак, нацыянальных тэатральных калектываў узраслі новыя формы і кірункі нацыянальна-культурнага руху. Пад уплывам «Нашай нівы», рэдакцыя якой пасля паражэння рэвалюцыі 1905–1907 гг. стала арганізацыйным цэнтрам нацыянальнага руху, зарадзіўся беларускі нацыянальна-рэлігійны рух.

У 1913 г. у Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута А. Сапуноў пачаў чытаць курс лекцый па гісторыі Беларусі. В. Ластоўскі ў 1910 г. выдаў першы абагульняючы нарыс «Кароткая гісторыя Беларусі», дзе даў канцэптуальнае выяўленне нацыянальнай гісторыі. У пачатку XX ст. навуковае абгрунтаванне этнічнай свядомасці знайшло ў фундаментальнай працы Я. Карскага «Беларусы» (1903–1922. Т. 1–3), даследаваннях М. Доўнар-Запольскага і інш.

Асэнсаванне агульнага гістарычнага мінулага, звязанага з Вялікім Княствам Літоўскім, спрыяла пашырэнню сярод часткі бе-

ларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, асабліва ў час Першай сусветнай вайны, ідэі стварэння беларуска-літоўскай дзяржаўнасці. Акрамя таго, беларускі нацыянальны рух, таксама як і ўкраінскі, літоўскі, пад уплывам польскага, яўрэйскага, расійскага сацыялістычных рухаў спрабаваў у мэтах перацягнення на свой бок сялянства аб'яднаць нацыянальныя і аграрна-рэвалюцыйныя задачы. Агульнарасійскія рэвалюцыйныя партыі нярэдка выступалі ў якасці паспяховых канкурэнтаў нацыянальных арганізацый, схіляючы да сябе многіх маладых прадстаўнікоў інтэлектуальных асяродкаў.

Беларускі нацыянальны рух набыў больш масавы характар у час Першай сусветнай вайны. Сацыяльныя ўзрушэнні аказалі значны ўплыў на працэсы этнічнай кансалідацыі. Шматлікія бежанцкія арганізацыі адыгралі вялікую ролю ў абуджэнні нацыянальнай свядомасці. Цікава, што да беларускага руху актывізавалася сярод землеўласнікаў, вышэйшых чыноўнікаў, афіцэраў, кіраўніцтва праваслаўнай і каталіцкай цэркваў у Беларусі. Узрос нацыянальны рух і на акупіраванай тэрыторыі Беларусі. У Вільні быў створаны Беларускі народны камітэт, адкрыты беларускія школы, настаўніцкая семінарыя ў Свіслачы і г. д.

Пасля рэвалюцыйных падзей 1917 г. паўстала надзённае пытанне аб утварэнні беларускай дзяржаўнасці. Гэта знайшло падтрымку значнай часткі беларускага насельніцтва і шляхі рэалізацыі ў абвешчэнні спачатку Беларускай народнай рэспублікі, а затым у больш пэўным утварэнні БССР. Дарэчы, палітыка «беларусізацыі» 20-х гг. XX ст., якая рэалізавалася кіраўніцтвам Савецкай Беларусі, непараўнальна паскорыла этнакультурныя працэсы і сцвердзіла пытанне аб існаванні беларускай нацыі як бяспрэчнае і незваротнае.

СТАНАЎЛЕННЕ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Гэты працэс адбываўся з пачатку XIX ст. Асаблівасцю была адсутнасць пераемнасці яе з пісьмовай старабеларускай мовай і складванне на народна-гутарковай аснове. Фарміраванне літаратурнай мовы адбывалася пераважна ў жанрах мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Пісьменнікі арыентаваліся на свае родныя гаворкі, што не дазваляла развіваць усебакова яе слоўнік, у якім, акрамя слоў, звязаных з паняццямі штодзённага побыту, іншыя пласты лексікі былі развіты слаба. Не далі жаданых вынікаў і спробы скласці граматыку і правапіс беларускай мовы, якія пачалі рабіцца

з сярэдзіны XIX ст. Граматыкі П. Шпілеўскага 1846 г. і К. Нядзвецкага 1854 г. засталіся ў рукапісах. У 1862 г. у Варшаве мінскі маршалак А. Аскерка выдаў беларускі лемантар (буквар). Першай друкаванай кнігай на новай беларускай мове была кніга рэлігійнага зместу «Кароткі збор хрысціянскай навукі» (Вільня, 1835). Пры друкаванні беларускіх выданняў выкарыстоўвалася пераважна лацінка. Гэтым алфавітам былі надрукаваны творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, газета «Мужыцкая праўда», гутарка «Дзядзька Антон...» і інш. У канцы XIX ст. лацінку паступова пачала выцясняць кірыліца. Пасля ўвядзення закона аб свабодзе друку ў 1905 г. і з'яўлення беларускіх легальных выданняў, асабліва «Нашай нівы», складанне літаратурнай мовы, выпрацоўка яе навуковай тэрміналогіі пайшлі хучэй.

З працэсам фарміравання беларускай нацыі звязана развіццё культуры Беларусі. Беларуская плынь у прафесійнай культуры Беларусі ўзрасла ад эпізадычных з'яў у першай палове XIX ст. да прыкметнага, шматграннага кірунку на пачатку XX ст.

Беларускія гісторыкі, этнографы на мяжы XX–XXI стст. нярэдка яшчэ спрачаліся аб характары, ступені завершанасці працэсу станаўлення беларускай нацыі, выказваючы часам сумненні, але пакідаючы без увагі дэтальны аналіз. Тым не менш у пачатку XX ст. ступень этнічнай кансалідацыі, развіцця самасвядомасці, нацыянальна-культурнага руху беларусаў, фарміраванне адзінага эканамічнага рэгіёна ў Беларусі са сваімі адметнымі рысамі выйшлі на якасна новы ўзровень, які прынцыпова адрозніваўся ад папярэдніх этапаў станаўлення беларускай этнічнай супольнасці. Такім чынам, усё гэта дае падставы сцвярджаць, што ў пачатку XX ст. беларусы сталі маладой нацыяй сучаснага тыпу, поруч з літоўцамі, украінцамі, латышамі і інш.

ЛІТАРАТУРА

Абезгауз, З. Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX века / З. Е. Абезгауз. – Минск : Наука и техника, 1971. – 180 с.

Асвета і педагогічная думка ў Беларусі : са старажытных часоў да 1917 г. / М. А. Ткачоў [і інш.] ; пад рэд. М. А. Лазарука [і інш.]. – Мінск : Нар. асвета, 1985. – 464 с.

Белоруссия в эпоху капитализма : сб. док. и материалов : в 2 т. / сост. В. И. Мелешко [и др.] ; гл. арх. упр. при Совете Министров БССР, Ин-т истории АН БССР. – Минск : Наука и техника, 1983. – Т. 1. – 272 с.

Белоруссия в эпоху капитализма : сб. док. и материалов : в 2 т. / сост. З. Е. Абезгауз, Н. Л. Рябцевич ; гл. арх. упр. при Совете Министров БССР, Ин-т истории АН БССР. – Минск : Навука і тэхніка, 1990. – Т. 2. – 336 с.

Бейлькин, Х. Ю. Аграрный кризис конца XIX в. и структурная реконструкция сельского хозяйства Беларуси / Х. Ю. Бейлькин. – Минск : Беларус. наука, 2001. – 190 с.

Бейлькин, Х. Ю. Капиталистическая трансформация сельского хозяйства Беларуси в начале XX века (1901–1914 гг.) / Х. Ю. Бейлькин. – Гомель : ЦИИР, 2006. – 296 с.

Бейлькин, Х. Ю. Сельскохозяйственный рынок Беларуси 1861–1914 гг. / Х. Ю. Бейлькин ; науч. ред. М. О. Бич. – Минск : Наука и техника, 1989. – 288 с.

Беларусы / В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – Т. 4 : Вытокі і этнічнае развіццё. – 433 с.

Беларусы / В. Ф. Бацяеў [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – Т. 6 : Грамадскія традыцыі. – 606 с.

Біч, М. В. Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. / М. В. Біч // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1972. – № 4. – С. 32–40.

Бич, М. О. Рабочее движение в Белоруссии 1861–1904 гг. / М. О. Бич. – Минск : Наука и техника, 1983. – 280 с.

Бич, М. О. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии. 1883–1903 / М. О. Бич. – Минск : Наука и техника, 1973. – 232 с.

Бобровский, П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : Гродненская губерния / П. Бобровский. – СПб. : тип. Департамента Ген. штаба, 1863. – Ч. 1. – 866 с.

Бобровский, П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : Гродненская губерния / П. Бобровский. – СПб. : тип. И. Огрызко, 1863. – Ч. 2. – 1074 с.

Болбас, М. Ф. Промышленность Белоруссии. 1860–1900 гг. / М. Ф. Болбас. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 312 с.

Бригадин, П. И. Минские губернаторы : история власти / П. И. Бригадин, А. М. Лукашевич. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 351 с. : ил.

Верецагин, П. Д. Крестьянские переселения из Белоруссии (вторая половина XIX в.) / П. Д. Верецагин. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 144 с.

Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2006. – 2005. – Т. 4 : Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). – 2005. – 519 с.

Гісторыя Беларусі : у 2 ч. / пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. – Мінск : Выш. шк., 2007. – Ч. 1 : Ад старажытных часоў па люты 1917 г. – 398.

Гісторыя Беларусі : курс лекцый : у 2 ч. / П. І. Брыгадзін [і інш.]. – Мінск : РІВШ БДУ, 2002. – Ч. 2 : XIX–XX ст. – 656 с.

Гісторыя Беларусі і сусветная цывілізацыя : дапам. для студэнтаў прыродазн. фак. / А. Г. Кахановіч [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2008. – 311 с.

Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму : вучэб. дапам. : у 5 ч. / склад. : А. П. Жытко [і інш.]. – Мінск : БДПУ, 2005. – Ч. 1 : Урадавая сацыяльная палітыка ў аграрным сектары эканомікі. – 138 с.

Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму : вучэб.-метад. дапам. : у 5 ч. / А. П. Жытко [і інш.]. – Мінск : БДПУ, 2007. – Ч. 3 : Аграрная гісторыя : сацыяльна-эканамічныя і палітычныя праблемы. – 216 с.

Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму : вучэб.-метад. дапам. : у 5 ч. / А. П. Жытко [і інш.]. – Мінск : БДПУ, – 2009. – Ч. 4 : Буржуазныя рэформы ў другой палове XIX – пачатку XX ст. – 168 с.

Гісторыя беларускага мастацтва : у 6 т. / рэдкал. : С. А. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988–1994. – Т. 3 : Канец XVIII – пачатак XX ст. ; рэд. кал. : Л. М. Дробаў [і інш.]. – 1989. – 448 с. : іл.

Гісторыя беларускага тэатра : у 3 т. / рэдкал. : У. І. Няфёд [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – Т. 1 : Беларускі тэатр ад вытокаў да Кастрычніка 1917 г. – 496 с. : іл.

Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / гал. рэд. кал. : І. М. Ігнаценка (старш.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972–1975 ; рэд. кал. : К. І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. – 1972. – Т. 2 : Беларусь у перыяд капіталізму (1861–1917 гг.). – 688 с.

Гісторыя сялянства Беларусі : у 3 т. / рэдкал. : М. С. Сташкевіч [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 1997–2002. – Т. 2 : Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. ; З. Е. Абезгауз [і інш.] ; пад рэд. В. П. Панюціча. – 2002. – 552 с.

Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. : праблемы, здабыткі, перспектывы / Н. В. Анофранка [і інш.] ; навук. рэд. В. В. Яноўская. – Мінск : Беларус. навука, 2006. – 447 с.

Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі / В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 256 с. : іл.

Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі : у 4 т. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі ; пад рэд. Н. М. Нікольскага [і інш.]. – Мінск : Выд-ва Акад. навук БССР, 1940. – Т. 2 : (1772–1903). – 938 с.

Долбилов, М. Обратная уния : из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840–1873 / М. Долбилов, Д. Сталюнас. – Вильнюс : Ин-т ист. Литвы, 2010. – 274 с.

Долбилов, М. Д. Русский край, чужая вера : Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М. Д. Долбилов. – М. : Новое лит. обозрение, 2010. – 1000 с. : ил.

Довнар-Запольский, М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск : Беларусь, 2003. – 680 с.

Довнар-Запольский, М. В. Народное хозяйство Белоруссии. 1861–1914 гг. / М. В. Довнар-Запольский. – Минск : Изд-во Госплана БССР, 1926. – 240 с.

Дроздова, Е. А. Формирование банковской системы Беларуси (1861–1914 гг.) / Е. А. Дроздова. – Минск : Ковчег, 2008. – 162 с.

Дудкоў, Д. А. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў 2-й палове XIX і пачатку XX стагоддзя / Д. А. Дудкоў. – Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1932. – 203 с.

Ігнатаўскі, У. Гісторыя Беларусі XIX і ў пачатку XX стагоддзя / У. Ігнатаўскі. – Мінск : Беларус. дзярж. выд-ва, 1928. – 252 с.

История Беларуси : полный курс : учеб. пособие / А. Г. Кохановский [и др.]. – Минск : Юнипресс, 2010. – 512 с.

История рабочего класса Белорусской ССР : в 4 т. / редкол. : К. И. Шабуня [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1984–1987. – Т. 1 : Рабочий класс Белоруссии в период капитализма. – 1984. – 400 с.

Жытко, А. П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг. / А. П. Жытко. – Мінск : БДПУ, 2003. – 233 с.

Зайцев, В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. (опыт статистического анализа) / В. М. Зайцев. – М. : Наука, 1973. – 196 с.

Западные окраины Российской империи. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с. : ил.

Зеленский, И. Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба / И. Зеленский. – СПб. : воен. тип., 1864. – Ч. 1 : Минская губерния. – 672 с.

Зеленский, И. Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба / И. Зеленский. – СПб. : воен. тип., 1864. – Ч. 2 : Минская губерния. – 701 с.

Иванова, Н. А. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М. : Наука, 2004. – 574 с.

Каліноўскі, К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі ; уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1999. – 464 с.

Каппелер, А. Россия – многонациональная империя / А. Каппелер. – Москва : Традиция – Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.

Кісялёў, Г. В. Жылі-былі класікі : Хто напісаў паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» / Г. В. Кісялёў. – Мінск : Беларус. навука, 2005. – 549 с. : іл.

Комзолова, А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Комзолова. – М. : Наука, 2005. – 383 с.

Корева, А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : Виленская губерния / А. Корева. – СПб. : тип. И. Огрызко, 1861. – 804 с.

Крук, У. П. Сялянскі рух на Беларусі, 1864–1900 гг. / У. П. Крук ; пад рэд. М. В. Віча. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 175 с.

Кулагін, А. М. Эклетыка. Архітэктура Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. / А. М. Кулагін. – Мінск : Ураджай, 2000. – 304 с. : іл.

Липинский, Л. П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (II половина XIX в.) / Л. П. Липинский. – Минск : Наука и техника, 1971. – 256 с.

Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 2 т.

Нарысы гісторыі Беларусі : у 2 ч. / М. П. Касцюк [і інш.]. – Мінск : Беларусь, 1994. – 527 с.

На шляху станаўлення беларускай нацыі : гістарыяграфічныя здабыткі і праблемы / В. В. Яноўская [і інш.] ; навук. рэд. В. В. Яноўская ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 311 с.

Носевич, В. Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В. Л. Носевич. – Минск : Тэхналогія, 2004. – 350 с.

Панютіч, В. П. Из истории формирования пролетариата Белоруссии (1861–1914 гг.) / В. П. Панютіч. – Минск : Наука и техника, 1969. – 192 с.

Панютіч, В. П. Наемный труд в сельском хозяйстве Беларуси 1861–1914 гг. / В. П. Панютіч. – Минск : Навука і тэхніка, 1996. – 142 с.

Панютіч, В. П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. / В. П. Панютіч ; науч. ред. П. Г. Козловский. – Минск : Навука і тэхніка, 1990. – 375 с.

Панютіч, В. П. Историография аграрной истории Беларуси 1861–1917 гг. : монография / В. П. Панютіч. – Минск : ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2005. – 262 с.

Пачынальнікі : з гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст. / укл. Г. В. Кісялёў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 544 с. : іл.

Полетаева, Н. И. Купечество Беларуси : 60-е гг. XIX – начало XX в. / Н. И. Полетаева. – Минск : БГЭУ, 2004. – 247 с.

Публицистика белорусских народников / сост. : С. Х. Александрович, И. С. Александрович. – Минск : Изд-во БГУ, 1983. – 134 с.

Самбук, С. М. Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века (по материалам периодической печати) / С. М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1976. – 184 с.

Самбук, С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. / С. М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1980. – 224 с.

Самбук, С. М. Революционные народники Белоруссии (70-е – начало 80-х годов XIX в.) / С. М. Самбук. – Минск : Наука и техника, 1972. – 248 с.

Смалянчук, А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. / А. Ф. Смалянчук. – СПб. : Неўскі прасцяг, 2004. – 406 с.

Снапкоўская, С. В. Адукацыйная палітыка і школа на Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. / С. В. Снапкоўская. – Мінск : НІА, 1998. – 191 с.

Соколова, М. А. Общественные движения на территории Беларуси (XIX – начало XX в.) : историография, методологические принципы исследования / М. А. Соколова. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 448 с.

Терешкович, П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. : в контексте Центрально-Восточной Европы / П. В. Терешкович. – Минск : БГУ, 2004. – 223 с.

Титов, В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов, XIX – начало XX в. / В. С. Титов. – Минск : Наука и техника, 1983. – 152 с.

Токць, С. Беларуская вёска ў эпоху зьменаў : другая палова XIX – першая траціна XX ст. / С. Токць. – Менск : Тэхналогія, 2007. – 308 с. : [8 арк.] іл.

Трещенко, Я. И. История Беларуси : учеб. пособие : в 2 ч. / Я. И. Трещенко. Могилев : МГУ им. А. Кулешова, 2003. – Ч. 1 : Досоветский период. – 175 с.

Улашчык, М. Была такая вёска : гіст.-этнаграф. нарыс / М. Улашчык. – Минск : Маст. літ., 1989. – 174 с.

Улащик, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии / Н. Н. Улащик. – М. : Наука, 1965. – 479 с.

Улащик, Н. Н. Грамотность в дореволюционной Белоруссии / Н. Н. Улащик // История СССР. – 1968. – № 1. – С. 106–116.

Унучак, А. У. «Наша ніва» і беларускі нацыянальны рух (1906–1915 гг.) / А. У. Унучак. – Мінск : Беларус. навука, 2008. – 186 с. : [5 арк.] іл.

Филяков, В. Г. Революционные связи рабочих Белоруссии и России в конце XIX – начале XX в. / В. Г. Филяков. – Минск : Наука и техника, 1987. – 142 с.

Фридман, М. Б. Отмена крепостного права в Белоруссии / М. Б. Фридман. – Минск : Изд-во БГУ, 1958. – 202 с.

Цяплова, В. А. Гісторыя Беларусі XIX ст. : вучэб.-метаад. комплекс для студэнтаў гіст. фак. спец. 1-21 03 01 «Гісторыя» / В. А. Цяплова, А. Г. Каханоўскі, І. Л. Грыбко. – Мінск : БДУ, 2004. – 244 с.

Цьвікевіч, А. «Западно-руссизм» : Нарысы з гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. – 2-е выд. – Менск : Навука і тэхніка, 1993. – 352 с.

Шимукович, С. Ф. Благотворительность в Беларуси в конце XIX – начале XX века / С. Ф. Шимукович. – Минск : Акад. упр. при Президенте РБ, 2006. – 188 с.

Шыбека, З. В. Грады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзя) / З. В. Шыбека. – Мінск : Эўрофорум, 1997. – 292 с.

Этнаграфія беларусаў : гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя / рэдкал. : В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 213 с.

Яноўская, В. В. Хрысціянская царква ў Беларусі 1863–1914 гг. / В. В. Яноўская. – Мінск : БДУ, 2002. – 199 с. : іл.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
Тэма 1. ГІСТАРЫЯ ГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ	5
Тэма 2. МАДЭРНІЗАЦЫЙНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ё БЕЛАРУСІ	22
Тэма 3. АДМЕНА ПРЫГОННАГА ПРАВА. БУРЖУАЗНЫЯ РЭФОРМЫ 60–70-х гг. XIX ст.	39
Тэма 4. УРАДАВАЯ ПАЛІТЫКА	55
Тэма 5. СЕЛЬСКАЯ ГАСПАДАРКА	71
Тэма 6. ПРАМЫСЛОВАСЦЬ І ГАРАДЫ. ТРАНСПАРТ, ГАНДАЛЬ І КРЭДЫТ	86
Тэма 7. ПАЎСТАННЕ 1863 г. ГРАМАДСКА- ПАЛІТЫЧНАЕ ЖЫЦЦЁ	104
Тэма 8. КУЛЬТУРА БЕЛАРУСІ Ё 60–90-я гг. XIX ст. ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ	123
ЛІТАРАТУРА	145

Вучэбнае выданне

Каханоўскі Аляксандр Генадзьевіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX ст.

**Вучэбна-метадычны
дапаможнік**

Рэдактар *Г. В. Мыцык*
Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*
Тэхнічны рэдактар *Т. К. Рамановіч*
Камп'ютарная верстка *В. У. Гасюк*
Карэктары *В. І. Багдановіч, А. В. Дзямідава*

Падпісана да друку 12.10.2012. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Рызаграфія. Ум. друк. арк. 8,83. Ул.-выд. арк. 10,54.
Тыраж 150 экз. Заказ 848.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
ЛВ № 02330/0494425 ад 08.04.2009.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».
ЛП № 02330/0494178 ад 03.04.2009.
Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.

ISBN 978-985-518-718-0

9 789855 187180